

ISSN 2311-8040

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЛЬВІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Серія юридична

Випуск 3

Львів
2018

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.
Н34 **Серія юридична** / головний редактор Р. І. Благута. Львів: ЛьвДУВС, 2018. Вип. 3.
280 с.

Виходить п'ять разів на рік (із них один – спецвипуск).

Засновник – Львівський державний університет внутрішніх справ.

Включено до переліку наукових фахових видань України з юридичних наук (постанова президії ВАК України від 14 жовтня 2009 р. № 1-05/4).

Свідоцтво про державну реєстрацію від 14 листопада 2014 р. КВ № 21093-10893ПП

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ (*протокол від 29 серпня 2018 р. № 1*).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Р. І. Благута, кандидат юридичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. К. Гришук**, доктор юридичних наук, професор (*заступник головного редактора*); **О. М. Балинська**, доктор юридичних наук, професор (*відповідальний секретар*).

Члени редколегії: **В. С. Бліхар**, доктор філософських наук, професор; **М. П. Гетьманчук**, доктор історичних наук, професор; **М. С. Долинська**, доктор юридичних наук, доцент; **Л. І. Заморська**, доктор юридичних наук, доцент; **В. П. Захаров**, доктор юридичних наук, професор; **З. Р. Кісіль**, доктор юридичних наук, професор; **А. В. Мовчан**, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник; **В. О. Навроцький**, доктор юридичних наук, професор; **Д. А. Савінова**, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник; **В. В. Серета**, доктор юридичних наук, доцент; **А. С. Токарська**, доктор юридичних наук, професор; **В. А. Яценко**, доктор юридичних наук, професор; **О. В. Авраменко**, кандидат юридичних наук, доцент; **А. В. Баб'як**, кандидат юридичних наук, доцент; **С. С. Гнатюк**, кандидат юридичних наук, доцент; **О. М. Дуфенюк**, кандидат юридичних наук, доцент; **Д. Є. Забзалюк**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. І. Йосифович**, кандидат юридичних наук, доцент; **М. В. Ковалів**, кандидат юридичних наук, професор; **В. О. Кучер**, кандидат юридичних наук, доцент; **А. Р. Лещух**, кандидат юридичних наук, доцент; **С. І. Марко**, кандидат юридичних наук, доцент; **Ю. С. Назар**, кандидат юридичних наук, професор; **О. Ф. Пасєка**, кандидат юридичних наук; **В. В. Сенік**, кандидат технічних наук, доцент; **І. Ю. Сковронська**, кандидат філологічних наук, доцент; **Г. В. Смолин**, кандидат юридичних наук, доцент; **Т. І. Созанський**, кандидат юридичних наук, доцент; **Б. М. Телефонко**, кандидат юридичних наук, доцент; **А. Я. Хитра**, кандидат юридичних наук, доцент; **Г. Б. Яновицька**, кандидат юридичних наук, доцент; **Н. В. Медвідь**; *за згодою:* **Н. Алієв**, доцент, доктор філософії (PhD); **С. В. Богданов**, кандидат юридичних наук; **А. Бошкович**, професор, доктор філософії (PhD); **Б. Вішневські (Bernard Wiśniewski)**, доктор габлітований; **З. Вукашнович-Радоїчич**, доцент, доктор філософії (PhD); **К. Міколайчик (Kazimierz Mikołajczyk)**, доктор габлітований; **П. Станіш**, доктор габлітований; **А. Тибурска (Agata Tyburska)**, доктор габлітований; **М. Фалдовські (Marek Faldowski)**, доктор габлітований.

У публікаціях висловлено позицію авторів, яку не завжди поділяє редакційна колегія. Відповідальність за достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу покладається на авторів і рецензентів.

Під час передруку матеріалів посилання на Науковий вісник обов'язкове. Рукописи не повертаються.

Розділ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.15(477)«18»(043.5)

О. В. Брусакова

ДОКАЗИ ТА ДОКАЗУВАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст. (до реформи 1864 р.)

Досліджено питання про докази та доказування у цивільному процесі першої половини ХІХ ст., до судової реформи 1864 р. Розкрито, що визнавалося доказами у позовних справах у цивільному процесі відповідно до чинного тоді законодавства, як відбувалося доказування під час судового розгляду, яке значення мало власне зізнання, що вважалося письмовим доказом. Проаналізовано відповідні статті Зводу законів Російської імперії (Закони про судочинство і стягнення цивільні).

Ключові слова: *Україна, історія права, процесуальне право, цивільний процес, докази, доказування.*

Постановка проблеми. Згідно з наукою цивільного процесуального права, виконання завдань цивільного судочинства залежить від встановлення судом у справі об'єктивної істини та правильного застосування норм матеріального і процесуального права. Весь період становлення та розвитку науки цивільного процесуального права характеризується високим ступенем уваги до проблем доказів та судового доказування. Не є винятком і період першої половини ХІХ ст., який у вказаній сфері мав свої особливості та недоліки.

Стан дослідження. Ця тема висвітлювалася в науково-методичних посібниках та підручниках деяких дореволюційних вчених, зокрема М. М. Михайлова [1], І. В. Лапинського [2], І. Є. Енгельмана [3]. Проте ці праці були радше конспектом тогочасного законодавства з коментарями різної поширеності. Цій проблемі присвятили свої роботи також сучасні дослідники О. В. Гетманцев [4], Б. Р. Стецюк [5]

та В. Д. Андрійцо [6]. Теоретичні аспекти проблеми розробляли такі українські вчені, як Т. В. Цюра [7], Т. М. Кучер [8], А. С. Штефан [9] та ін.

Мета статті. Оскільки ця наукова проблема досліджена ще недостатньо, ми обрали собі за завдання систематизувати накопичений матеріал та дещо конкретизувати його, проаналізувати сутність доказів та процес доказування у тодішньому цивільному судочинстві.

Виклад основних положень. Доказам була присвячена 5-та глава Т. 10. Ч. II Зводу законів Російської імперії. Згідно зі ст. 314 доказами у позовних справах визнавалися: 1) власне зізнання; 2) письмові докази (акти); 3) особистий огляд; 4) свідчення обізнаних людей (фактично експертів); 5) покази свідків, 6) поголовний обшук; 7) присяга [10, ст. 314].

Зізнання, зроблене в суді, «приймається досконалим доказом», причому «відповідач, що зробив власне зізнання в усьому позові, піддається стягненню проти позовного прохання на користь позивача сповна; відповідач, що зробив зізнання в частині позову, піддається стягненню того одного, в чому він зізнався; у іншому ж робиться суд і вирішиться справа згідно з законом (ст. 316), причому «зізнання, що робить поза судом усно, вважається недійсним; але зізнання поза судом, що зроблене письмово, може, зважаючи на обставини, мати силу доказу» [10, ст. 316, 317].

Письмовими доказами вважалися акти, що посвідчували чийось власність або обов'язки [10, ст. 318]. Вони могли бути трьох видів: 1. Акти стану. 2. Акти укріплення майна. 3. Акти присутственних місць [10, ст. 319]. До актів стану, наприклад, належали метричні книги та виписки з них; акти про належність до якогось стану (родословні, жалувані грамоти, ревізькі сказки). До актів укріплення майна належали акти кріпосні, акти, подані для посвідчення в присутственні місця та публічному нотаріусу (листи займу, договори), акти домашні (заповіти, підписані боржниками рахунки, купецькі книги). До актів присутственних місць належали судові журнали, протоколи, реєстри настільні, витяги зі справ) [10, ст. 320, 321, 322]. Якщо акти та документи були написані іноземною мовою, то в суд вони повинні були подаватися лише разом з перекладом [10, ст. 324].

Письмові докази, надані сторонами, повинні були перевірятися судом. Якщо виникали сумніви їх достовірності, потрібно було підготувати довідку щодо них [10, ст. 323]. У разі, коли необхідно було звірити почерк на документах – це доручалося призначеним судом особам, які знали мову, якою була написано чи підписано документ [10, ст. 350].

Ті письмові докази, що були визнані дійсними від тієї особи, проти якої подані, вважалися досконалим доказом [10, ст. 329]. Письмові свідчення сторонніх осіб не визнавалися досконалим доказом, якщо вони не давалися під присягою [10, ст. 331]. Визначення сили та переваги письмових доказів у разі їх суперечливості чи протилежності покладалося на суд (ст. 347). За умисне приховування необхідних для судового розгляду паперів винуватий притягувався до судової відповідальності [10, ст. 326].

Огляд на місці здійснювався поліцією на підставі рішення суду (ст. 356). Якщо обставини справи вимагали особливої обізнаності чи досвіду у якійсь науці, мистецтві або ремеслі, то суд міг вимагати показів чи думки обізнаних у цій справі людей (ст. 357) [10, ст. 357].

Спеціальний відділ (4) Ч. II, Т. 10 Зводу законів був присвячений показам свідків, які могли викликатися сторонами. Вказувалося, хто не може бути свідком: малолітні (до 15 років); безумні (психічно хворі), глухонімі, убивці, розбійники, особи, які ніколи не приймали святе причастя, іноземці, чия поведінка була невідома [10, ст. 362]. Також не могли свідчити в суді особи, які мали стосунок до цієї справи, близькі родичі сторін, діти проти батьків, відпущені на волю кріпосні, особи, підкуплені до свідчень [10, ст. 363]. Свідки, якщо вони позивачем чи відповідачем самі не представлялися, викликалися поліцією [10, ст. 368]. Перед допитом свідку повинні були зробити очну ставку з особою, проти якої він викликається, а також привести його до присяги [10, ст. 376]. Протилежна сторона могла відвести свідка, але для цього потрібні були вагомі причини та докази [10, ст. 379]. Свідки присягали кожен за своєю вірою, в присутності слідчого, позивача та відповідача [10, ст. 382–383]. Спочатку допитувалися свідки позивача [10, ст. 388]. Покази свідків повинні були негайно записуватися або ними самими, або в їх присутності та з їх слів [10, ст. 396]. Свідчення двох достовірних свідків, не відведених сторонами і цілком узгоджених у своїх показах, складали досконалий доказ, якщо проти нього не буде надано достатніх спростувань [10, ст. 401]. Покази одного свідка вважалися недостатніми за винятком того, коли при цьому будуть й інші безперечні докази; коли було загальне посилання сторін на нього; коли покази зроблені батьком чи матір'ю проти дітей [10, ст. 402]. Усі докази ділилися на дві частини: 1) досконалі, які не передбачали ніяких варіантів щодо визнання підсудного невинуватим; 2) недосконалі, коли така можливість передбачалася і підсудний міг бути визнаний невинуватим. До досконалих доказів закон відносив: особисте зізнання обвинуваченого, письмові докази, визнані ним, висновок

медичних експертів, показання двох свідків, що збіглися і не були спростовані підсудними. До недосконалих доказів належали: позасудове зізнання обвинуваченого, підтвержене свідками; обмова ним сторонніх осіб; поголовний обшук; показання одного свідка.

Оцінка важливості свідчень сторін та їхніх свідків у суді у тогочасному законодавстві чітко вказувала на застосування станового принципу. Під час показів свідків при їх суперечливості перевага надавалась чоловікові перед жінкою, знатному перед незнатним, освіченому перед неосвіченим, духовному перед світським [10, ст. 405]. До цього слід ще додати нерівність свідків за національною та релігійною ознаками, зокрема, стосовно євреїв у Західному краї, а також мусульман (наприклад, коли за загальним законом достатньо було 2-х свідків православних, то мусульман треба було вже – 4) [10, ст. 306, 307]. Отже, рівності свідків перед законом не було. Дискримінація йшла за національною, релігійною, статевою ознаками. Перевага надавалась також батькам перед дітьми. Відтак у цивільному процесі застосовувалася систему формальних доказів.

Покази свідків не мали сили доказу, коли вони були зроблені без присяги та зі слів інших [10, ст. 406]. Коли необхідно було заслухати на суді покази свідка, то він мав дати присягу-обіцянку і підписати її типовий зразок, надрукований, як це використовувалося в Одеському комерційному суді у 30-х рр. XIX ст., типографським способом. У тексті такої клятвенної обіцянки, віднайдені нами в Державному архіві Одеської області у справі про спадок померлої підданої Франції Маргарити Пішон (1836 р.), зокрема, йшлося: «Я, що нижче названий, обіцяю і клянуся, Всемогутнім Богом, перед Світлом Його Євангелія і Хрестом у тому, що у справі цій, по якій я нині покликаний і опитаний буду, маю показати лише істину, не прагнути ні на чий бік, ні для дружби, ворогування, рідства, подарунків, не для страху, але все явно і чисто, що бачив, чув і знаю, нічого не додаючи, а так справедливо, як за то перед Богом і судом Його страшним відповідь тримати повинен; на закінчення цієї моєї присяги цілую Слова і Хрест Спасителя мого. Амінь». Далі була дата, підпис того, хто присягав, того, хто приводив до присяги і тих, хто при приведенні до присяги був присутнім [11, арк. 6].

Але це був загальний текст. Після цього потрібно було конкретизувати свої покази. Що стосується згаданої справи, то свідки на підставі ст. 634 10 тому Законів цивільних дали у присутності членів Одеського комерційного суду під присягою покази про те, що заповіт померлої французької підданої Маргарити Пішон є тотожним, зробленим нею за життя, за власною волею, без усякого примусу і власно-

ручно нею підписаний і при укладанні цього заповіту свідки особисто її бачили і вважають, що вона була у здоровому глузді і твердій пам'яті. Все це свідки підписували, а також ті, хто був присутній, за-свідчували [11, арк. 7].

Якщо потрібно було пересвідчитися в обставинах, які могли бути відомими багатьом жителям якогось місця, то слід було провести поголовний обшук, який тоді означав допит навколишніх жителів [10, ст. 407]. Цей обшук робився поліцією за місцем проживання цих осіб. Суд виносив рішення за більшістю голосів осіб, що піддавалися допиту [10, ст. 416].

Відповідач мав переважне право на присягу. Під час проведення присяги справа вирішувалася на користь того, хто її прийняв [10, ст. 423, 425]. Позов, який закінчився присягою, не міг бути відновлений [10, ст. 429]. Законодавець доволі ретельно регламентував хто, як і де повинен приймати присягу. Цьому був присвячений окремих підрозділ Ч. II Т. 10 Зводу законів [10, ст. 430–440].

Суд повинен був зайнятись збором потрібних довідок для того, щоб роз'яснити справу [10, ст. 441–444]. У цьому виявлялися слідчі засади процесу. Наслідками були затягування справи та тяганина, оскільки розгляд справ у часі міг подовжуватися до нескінченності. Тому довідки були певним засобом, який допомагав уникнути відповідальності за тяганину і свавілля, які виявлялися в усьому і особливо при виконанні рішень поліцією [4, с. 49]. У довідній записці, яка укладалася канцелярією суду, повинна була викладатися суть справи з початку до кінця, відповіді та заперечення позовних сторін, які були ними подані акти чи докази проти них [10, ст. 446].

Ось як характеризував процедуру підготовки до розгляду в суді справи Кронід Малишев: «При підготовці відповідних довідок в канцелярії суду укладалася доповідна записка зі справи і, так як члени судів у більшості були виборні і не завжди розбиралися в законах, то канцелярія, що складалася з юристів-практиків, повинна була наводити в записці відповідні узаконення, і секретар, завіряючи записку, повинен був засвідчити, що відповідні узаконення [щодо цієї справи], вказані всі та інших немає. З цієї записки суд знайомився зі справою і, спираючись на неї, вирішував справу; для засвідчення фактичної її точності і повноти встановлено було повідомляти тим, що знаходилися у позові, для того, щоб вони прочитали й підписалися» [12, с. 60–61].

Така довідка могла бути доволі великою за обсягом. Наприклад, довідка, підготована судом у справі щодо позову міщанина Мінської губернії Германа Чорного до купця з Одеси Мойсея Дубровінського з приводу неподачі останнім 25000 пудів солі, яка розглядалася

у Одеському комерційному суді 25 травня 1809 р., становила 18 сторінок, де викладалися усі перипетії справи [13, арк. 140–158].

Викликаний до суду відповідач знайомився з позовом, у разі незгоди подавав заперечення, на яке позивач відповідав спростуванням. Потім канцелярія збирала довідки, що підтверджують докази, приведені сторонами. У зборі доказів активну участь брала поліція. На суд покладался обов'язок приступити до розгляду матеріалів «не інакше як по вчиненню відповідних довідок як про достовірність документів, поданих позивачами, так і про достовірність свідчень, що зроблені ними» [10, ст. 442].

Доповідна записка повідомлялася позовникам «для прочитання і рукоприкладства» (підпису) [10, ст. 447]. Секретар доповідав записку в суді. При доповіді сторони могли бути присутні на засіданні. Потім вони видалялися, і суд розглядав докази, що містяться в доповідній записці, на основі формальної теорії доказів [10, ст. 462]. Дрібні справи з ціною позову до 30 руб. вирішувалися поліцією, що виносила остаточні ухвали.

Якщо суддя вважав, що число наданих документів для вирішення справи є достатнім, то, узагальнивши матеріали цивільної справи, судова канцелярія готувала витяг з неї, який мав назву екстракт [14, с. 180]. Якщо якась зі сторін висловлювала незгоду з екстрактом, то могла, після ознайомлення з ним, звернутися з проханням про додавання до нього якихось доповнень та змін. Цим міг завершуватися підготовчий етап до розгляду справи. Наступним кроком було визначення підсудності. Цей процес у часі займав проміжок від кількох тижнів до кількох місяців.

Важливою особливістю судочинства того часу була непублічність розгляду справи та ухвалювання по ній рішення. Безпосередньо на засіданні суду його секретар зачитував зміст екстракту, далі суд ухвалював рішення, яке повинні були підписати його члени. Оскільки у екстракті містилися посилання на закони, які були підставою для вирішення справи, то судова стадія процесу, як правило, обмежувалася формальним актом схвалення висновків екстракту.

«Письмовість провадження, яка виключала спільні дії обох сторін перед судом, – писав І. Є. Енгельман, – за необхідністю повільна, але ця повільність збільшувалася внаслідок панування канцелярської таємниці не лише для публіки, але й для тих, хто знаходився у позові» [3, с. 51].

Прокурори в цивільному процесі представляли інтереси держави і їх нагляду були довірені справи, зв'язані з казенним інтересом. Крім того, прокурори спостерігали за надходженням у казну штрафних

грошей. Губернський прокурор здійснював у межах своєї компетенції нагляд за присутственими місцями, контролюючи законність здійснюваних юридичних дій, надаючи у разі потреби кваліфіковану юридичну допомогу. За потреби губернський прокурор міг оскаржити рішення шляхом протесту губернаторові і генерал-прокуророві як міністрові юстиції [15, с. 179].

Щоб довести свою правоту або негідність вимог супротивника, сторони могли надавати суду різні документи. Серед них найчастіше були векселі, розписки, купчі («урядови крепости»), уступні записи чи інші боргові документи, навіть копії духовних заповітів. Сторони могли просто посилатися на ці документи, приводити свідків, давати совісні показання, присягатися. Як і в стародавні часи велике значення надавалося присязі про сплату боргу. У деяких випадках вона могла використовуватися замість документів чи підкріплювати їх. Наприклад, у Чернігівському совісному суді розглядалася справа про сплату грошей за взятую горілку між козаками с. Талалаївки Ніжинського полку Іваном Мохасем і Хоною Котюхою (відповідачі) та колезьким протоколістом Андрієм Спицьким (позивач). Відповідачі заявили, що готові совісно присягнути, що розрахувалися за горілку повністю і суд взяв це до уваги [16, арк. 97].

Висновки. Згідно з чинним у першій половині XIX ст. законодавством існувало 7 видів доказів, які доволі детально характеризувалися у Зводі законів Російської імперії (том 10, частина друга Законів о судочинство і стягненнях цивільних). Доказування відбувалося в суді, де судді керувалися екстрактом справи, підготованої судовою канцелярією. Судова справа розглядалася не публічно і судова стадія процесу у своїй більшості закінчувалася тим, що судді схвалювали висновки екстракту.

1. Михайлов М. М. Русское гражданское судопроизводство в историческом его развитии от Уложения 1649 года до издания свода законов. СПб.: Тип. 2 отделения собств. Е.И. В. канцелярии, 1856. 865 с.

2. Практическое руководство к русскому гражданскому судопроизводству, составленное Иваном Лапинским, преподававшим законоведение в одном из военно-учебных заведений и состоявшим на службе в Правительствующем сенате: Кн. 1. Санкт-Петербург: тип. Деп. Ген. штаба, 1859. 843 с.

3. Энгельман И. Е. Курс русского гражданского судопроизводства. 3-е изд., испр. и доп. Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1912. 646 с.

4. Гетманцев О. В. Цивільний процес і наука цивільного процесуального права в першій половині XIX ст. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Серія Правознавство. Вип. 492. 2009. С. 44–55.

5. Стецюк Б. Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії (X ст. – 20-ті рр. XX ст.). Х.: Діса плюс, 2013. 560 с.
6. Андрійцьо В. Д. Понятійний апарат процесу судового доказування цивільного судочинства (історико-правовий підхід). *Вісник Вищої ради юстиції*. 2013. № 2 (14). С. 60–69.
7. Цюра Т. В. Суб'єкти доказування та оцінки доказів у цивільному процесі: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2005. 17 с.
8. Кучер Т. М. Докази та доказування: співвідношення понять. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 3 (7). С. 83–93.
9. Штефан А. С. Поняття судового доказування у цивільному процесі. *Часопис Академії адвокатури*. 2015. № 1 (26). С. 64–72.
10. Свод законов Российской империи. Т. 10. Ч. II. Законы о судопроизводстве и взысканиях гражданских. СПб.: Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1857. 525 с.
11. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф.18. Оп. 2. Спр. 40. Арк. 6.
12. Мальшев К. И. Курс гражданского судопроизводства. Т. 1. 2-е изд., испр. и доп. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1876. 454 с.
13. ДАОО. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 140–158.
14. Исаченко В. Гражданский процесс. Практический комментарий. СПб.: Типография Меркушева, 1912. 601 с.
15. Кутафин О. Е., Лебедев В. М., Семигин Г. Ю. Судебная власть в России: история, документы. В 6 т. / научный консультант проекта Е. А. Скрипилев. Т. III: От Свода законов к судебной реформе 1864 г. М.: Мысль, 2003. 829 с.
16. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 1894 (Чернігівський совісний суд). Оп. 1. Спр. 404. Арк. 97.

Brusakova O. V. Proofs and proving are in civil procedure on Ukrainian lands of the Russian empire in the first half of XIX of century (before reform in 1864)

According to the law in force during this period, the evidence in the lawsuits was recognized as proper confession; written evidence (acts); personal review; testimony of knowledgeable people (in fact, experts); testimonies of witnesses; 6. general search; oath. Those who could not be a witness are the young (up to 15 years old); the mad (mentally ill), the deaf, murderers, robbers, persons who have never been in the holy communion, foreigners, whose behavior was unknown. All evidence was divided into two parts: 1. perfect, which did not provide any options for the recognition of the defendant innocent; 2. imperfect when such a possibility was provided and the defendant could be found innocent. To perfect evidence, the law included: personal accusation of the accused, written evidence acknowledged by him, the conclusion of medical experts, testimony of two witnesses who were not identical and not refuted by the defendants. The imperfect evidence was: extrajudicial confession of the accused, confirmed by witnesses; the ban of third parties; general search; testimony of one witness. The assessment of the

importance of testimony of the parties and their witnesses in the court in the then law clearly pointed to the application of this class principle. At the testimony of witnesses, in case of their contradiction, the preference was given to a man over a woman who was notable before the infallible, educated over those who are not, spiritual before the secular. In addition, National and religious inequality of witnesses should be considered. If the judge believed that the number of documents submitted to the case was sufficient, then, summarizing the materials of the civil case, court chancellery used them to prepare the extract of the case. Proofing took place in a court where judges were guided by the above mentioned extract. The trial was not considered publicly and the trial phase of the process in its absolute majority ended with the fact that the judges approved the conclusions of the extract.

Key words: *Ukraine, History Law, judicial right, civil procedure, pre-trial stage of civil procedure.*

Стаття надійшла 27 серпня 2018 р.

УДК 340.114/134:[341.1:796](477)

З. П. Дубінська

ДЖЕРЕЛА ПРАВА ТА СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА У ГАЛУЗІ СПОРТИВНИХ ПРАВОВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Проаналізовано основні види джерел права в Україні. Досліджено та охарактеризовано поняття і систему джерел права. Виокремлено джерела права, що регулюють спортивні правовідносини в Україні. Встановлено, що основними джерелами спортивного права в Україні є: нормативно-правові акти, нормативно-правові договори, правові звичаї України, міжнародні правові звичаї, судові прецеденти, рішення Спортивного арбітражного суду у місті Лозанна (САС), акти міжнародних спортивних організацій тощо.

Ключові слова: *джерела права, спортивні правовідносини в Україні, правові звичаї України, міжнародні правові звичаї, акти міжнародних спортивних організацій.*

Постановка проблеми. Поняття джерел права є однією з фундаментальних категорій у загальній теорії права. Система законодавства кожної країни формується та залежить від цього правового явища.

Ефективність функціонування державного механізму безпосередньо пов'язана з існуванням та дією правових засобів регулювання суспільних відносин. Одним із таких засобів є джерела права, які сукупно становлять цілісну і взаємопов'язану систему [2].

Вважаємо, що для якісного дослідження поняття «джерела права» потрібне ґрунтовне вивчення його суті та основних властивостей. Необхідно також виявити закономірності функціонування джерел права, виокремити їх ознаки та охарактеризувати види.

Аналіз наукових досліджень засвідчує той факт, що немає єдності щодо дефініції «джерела права». А надто, серед науковців точаться дискусії щодо єдиного підходу до формування, функціонування та застосування цього поняття. Вивчаючи категорію «джерела права», необхідно пам'ятати, що кожна галузь права має власну галузеву специфіку. Спортивне право не є винятком, а отже, наділене своєрідними особливостями, зокрема і в джерельній базі.

Сьогодні тенденція розвитку спортивного права сприяє зростанню уваги суспільства до вивчення особливостей джерел спортивного права, дослідження їх ефективного та збалансованого практичного застосування в сучасній законодавчій системі нашої країни.

Стан дослідження. Питання джерел права досліджено у працях теоретиків-правників сучасності, таких як: О. Балинська, Т. Гарасимів, М. Кельман, В. Копейчиков, М. Кравчук, Л. Луць, Г. Муртазаєва, О. Мурашин, Н. Пархоменко, П. Рабінович, Р. Ромашов, О. Скакун, Н. Хома, Л. Шестопалов тощо.

Що стосується «джерел спортивного права», варто зазначити, що в сучасній теорії права України ця тема недостатньо досліджена. Окремі аспекти джерел спортивного права висвітлювалися у наукових працях С. Алексєєва, О. Моргунова, Р. Чередника, М. Марченка та інших.

Виклад основних положень. Всебічний розвиток правових відносин, викликаний динамічними процесами змін у суспільстві, потребує якісної упорядкованої системи законодавства та системи права.

Створення, зміна чи скасування правових норм однозначно залежить від джерел права. Не є винятком і сучасні правовідносини в сфері спорту, врегулювання яких здійснюється джерелами, відповідно, спортивного права.

Перш ніж ми спробуємо охарактеризувати зміст та види зазначеного правового явища, вдамося до короткого аналізу джерел права загалом.

Так, поняття «джерело права» є однією з основних категорій у сучасній загальнотеоретичній юриспруденції та має особливе значення і для правової теорії, і практики. В сучасному правовому дискурсі щораз більше уваги відводиться різноманітним аспектам визначення понять джерел права, їх співвідношення з формами права та іншими спорідненими категоріями [3].

В. Копейчиков розглядає джерело права як таке, що породжує право чи правові норми та зазначає, що для суб'єктів, які встановлюють юридичні норми, і для суб'єктів, які їх застосовують, джерела права різні. Так, науковець стверджує, що джерелом права є юридичний мотив, суспільні відносини, які мають правову природу, тобто ті, що можуть і повинні бути врегульовані правовими нормами, типові види правомірної поведінки, конкретні фактичні правовідносини, правові принципи, закони, міжнародно-правові умови, загальнолюдські цінності, досягнутий рівень правової культури, правосвідомість та класифікує їх на: соціально-правові джерела та юридичні джерела [4, с. 191–192].

Р. Ромашов формально-юридичне розуміння «джерела права» трактує як сформульовані і прийняті в офіційному порядку приписи владного характеру, у яких закріплюються загальнозначущі правила поведінки, що забезпечуються системою державних гарантій і санкцій [5, с. 116–117].

Відтак, на нашу думку, джерело права – це державно-офіційні способи виразу і закріплення його норм у певних видах нормативно-правових актів, надання загальним правилам загальнообов'язкового, юридичного значення.

Перейдемо до короткого аналізу основних видів (форм) джерел права.

М. Кельман до основних джерел (форм) права відносить: правовий звичай, юридичний прецедент, нормативний договір, міжнародно-правові акти, нормативний акт [6, с. 326–328].

Своєю чергою, Л. Луць до форм права відносить: нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, нормативно-правовий прецедент та правовий звичай [7, с. 185].

Л. Шестоपालова до форм встановлення правових норм відносить: нормативно-правові акти органів держави, правові договори, правовий звичай, судовий прецедент [8, с. 62-63].

Отож до основних джерел права варто віднести: нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий прецедент та правовий звичай.

Проаналізуємо їх детальніше.

Сьогодні панує думка, що для України, яка належить до романо-германського типу правової системи, основною формою встановлення правових норм є нормативно-правові акти.

Нормативно-правовий акт – це офіційний акт-документ, який ухвалений уповноваженими суб'єктами правотворчості у визначеній формі і порядку та встановлює (змінює, доповнює, скасовує) правові

норми з метою регулювання суспільних відносин. Нормативно-правовий акт виконує функцію як юридичного джерела права, так і функцію форми права, тобто виступає як спосіб існування і вираження норм права. Водночас нормативно-правовий акт є найбільш досконалим серед усіх форм (джерел) права [9, с. 368].

У баченні М. Кравчука нормативно-правовий акт є письмовим документом компетентного органу влади, що містить формально-обов'язкове правило поведінки загального характеру та є основною формою права [10, с. 131].

Нормативно-правовий акт є основним у правовій системі нашої країни та має низку переваг перед іншими джерелами права.

Зокрема він за необхідності може бути як швидко виданий, так і швидко змінений. Вважаємо, що така перевага дає можливість оперативно реагувати на зміни і у правовідносинах всіх галузей права, і в сферах життєдіяльності суспільства загалом.

Що стосується нормативно-правового договору, то зазначимо, що він є таким, де зазначається угода між двома і більше суб'єктами права, яка укладається для досягнення цілей і вирішення завдань, що має юридичне значення для сторін договору. Вчені декларують, що правила поведінки (норми), закріплені в нормативних договорах, є обов'язковими тільки для суб'єктів, що його уклали, позаяк, по-перше, коло договірних суб'єктів має цілком визначений, але не персоніфікований характер, а по-друге, конкретизовані суб'єктивні права і юридичні обов'язки реалізуються суб'єктами в межах врегульованих договором правовідносин [5, с. 118].

Нормативно-правовий договір приймається декількома правотворчими суб'єктами, договір містить норму права та принципи права, діє в часі, просторі щодо певного кола адресатів та є загальнообов'язковим для них, має юридичну силу, яка забезпечується державою [7, с. 194].

Відтак нормативно-правовий договір – це письмовий документ, який укладається між двома чи більше сторонами, закріплює права та обов'язки суб'єктів договірних сторін, діє в просторі та часі і є загальнообов'язковим для сторін, які його уклали, забезпечується державою відповідно до закону.

Щодо правового прецеденту, то це правотворчий акт, що за умов відсутності нормативно-правової регламентації приймається судовим або адміністративним органом в результаті вирішення конкретної юридичної справи і містить у своїх приписах казуальну норму права, якій надається загальнообов'язкове значення під час вирішення подібних справ у майбутньому [9].

Правовий прецедент – це рішення компетентного органу держави в конкретній справі, яка розглядається вперше, і якому надається формальна обов'язковість під час розв'язання всіх подальших аналогічних судових справ [10, с. 131].

Отож правовий прецедент характеризується як письмове або усне рішення судового чи адміністративного органу з конкретної юридичної справи, яке стало зразком, нормою під час вирішення майбутніх подібних справ. Попри відсутність ознаки нормативності у сутності правового прецеденту для української системи права це джерело права, однозначно, теж займає належне місце у формуванні правових норм.

І нарешті, ще одним видом джерела права є правовий звичай. Він вважається першою історичною формою права.

М. Кравчук зазначає, що правовий звичай – це акт-документ, що містить норму-звичай (стійке правило поведінки, що склалася в результаті його багаторазового повторення), котра санкціонована державою і забезпечується нею. Важливим є те, що держава визнає не всі звичаї, що сформувалися в суспільстві, а лише ті, котрі мають найбільше значення для суспільства, збігаються з його інтересами і відповідають історичному етапу його розвитку [10, с. 215–216].

На думку О. Скакун, правовий звичай – це правило поведінки, що складалося стихійно протягом тривалого часу і стало звичкою людей, ухвалено й охороняється державою (перше засідання новообраної ради до обрання її голови відкриває і веде найстарший за віком депутат) [9, с. 65].

Держава підтримує правові звичаї, які виконують важливу роль у суспільстві, забезпечуючи їх юридичними нормами для їх реалізації. Існують також юридичні норми, що витіснення правові звичаї, як правило, це правові звичаї, які є не корисними для суспільства, до прикладу: споживання алкоголю чи у деяких народів кровна помста, викуп нареченої, норми шаріату.

Отже, на нашу думку, правовий звичай є невід'ємним видом джерел права, що має певний період формування внаслідок чисельних повторень та стає певним правилом поведінки, яке забезпечується державою.

Перейдемо до конкретного аналізу і джерел права, і системи законодавства в галузі спорту України.

Як уже зазначалося, система спортивних правових відносин в Україні сьогодні не є достатньо дослідженою.

Цьому питанню приділялася обмежена кількість наукових праць.

Джерела спортивного права – це форма і спосіб виразу та письмового закріплення норми права у правових актах, які мають юридичне значення, забезпечуються, контролюються та охороняються державою. Спробуємо здійснити поділ та класифікацію основних видів джерел права у галузі спорту.

Р. Чередник джерела спортивного права поділяє на міжнародні та внутрішньодержавні або національні. Так, до міжнародних джерел права вчений відносить міжнародні договори, акти міжнародних спортивних організацій та нормативні рішення міжнародних судів. До національного спортивного права автор відносить нормативно-правові акти, підзаконні нормативно-правові акти, акти національних спортивних організацій (статути, положення і регламенти) [11, с. 282].

О. Моргунов, своєю чергою, до джерел спортивного права відносить нормативно-правові акти, підзаконні нормативно-правові акти, нормативно-правові договори, до яких належать міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, звичаї та судові прецеденти [12, с. 624–629]. Зазначимо, що у працях вченого не знайшли свого місця акти національних та міжнародних спортивних організацій (статути, кодекси, правила), хоча їх роль у регулюванні правовідносин у сфері спорту є очевидною.

Ми ж поділяємо думку Р. Чередника щодо поділу джерела спортивного права на: внутрішньодержавні або національні та міжнародні.

До внутрішньодержавних джерел права у сфері спорту слід віднести: закони та підзаконні акти, договори, акти національних спортивних організацій, правові прецеденти та правові звичаї спортивних організацій тощо.

До міжнародних джерел спортивного права варто віднести: міжнародні договори, міжнародно-правові звичаї, акти міжнародних спортивних організацій та нормативні рішення міжнародних судів.

Аби зрозуміти, які із зазначених джерел права характерні для спортивного права України, необхідно проаналізувати систему законодавства, що регулює спортивні відносини в нашій державі, які ми далі розглянемо детальніше.

Внутрішньодержавними джерелами права у сфері спорту є: Конституція України, Закони України «Про фізичну культуру і спорт», «Про підтримку олімпійського, паралімпійського руху та спорту вищих досягнень в Україні», «Про антидопінговий контроль у спорті» тощо. Підзаконні нормативно-правові акти, а саме, укази Президента України, постанови Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, розпорядження місцевих органів державної влади та накази профільних установ та інші.

Спробуємо деталізувати основні норми, що містяться у зазначених елементах системи законодавства України у сфері спорту.

Конституція України регулює широке коло суспільних відносин, зокрема й спортивні правовідносини. Необхідно зазначити, що норми Конституції України безпосередньо не регламентують спортивні правовідносини, проте, ст. 3 Основного закону України вказує на те, що життя і здоров'я людини є найвищою соціальною цінністю у державі, а ч. 4 ст. 49 Конституції України закріплює за державою обов'язок дбати про розвиток фізичної культури і спорту в Україні [1].

Вважаємо, що зазначені положення є фундаментальними для розвитку фізичної культури і спорту в нашій країні, та й зрештою запорукою здорового суспільства загалом та кожної людини зокрема, а також є основою усіх наявних нормативно-правових актів України.

Визначальним у системі законодавства спортивного права в Україні є Закон України «Про фізичну культуру і спорт» від 24 грудня 1993 року, який з моменту прийняття неодноразово піддавався чималим змінам та доповненням.

Він є фактично єдиним та основним нормативно-правовим актом, що конкретно регулює правовідносини у сфері спорту нашої країни.

Ст. 2 цього Закону закріплює те, що законодавство України про фізичну культуру і спорт ґрунтується на Конституції України і складається з цього закону, відповідних міжнародних договорів України та інших нормативно-правових актів, що регулюють правовідносини у цій сфері [13].

Закон визначає загальноправові, організаційні, соціальні та економічні основи діяльності у сфері фізичної культури і спорту в Україні, участь державних органів, посадових осіб, а також підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності у зміцненні здоров'я громадян, всебічного розвитку особистості, забезпечення пріоритету загальнолюдських цінностей, справедливості, взаємоповаги, досягненні високого рівня довголіття засобами фізичної культури і спорту.

Крім того, в законі прописано механізм здійснення державного управління та місцевого самоврядування у сфері фізичної культури і спорту через центральні органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, закріплено площину повноважень центрального органу виконавчої влади та інших центральних органів виконавчої влади у сфері фізичної культури і спорту.

Також ст.ст. 20, 23 цього закону передбачають можливість здійснення міжнародного співробітництва у сфері фізичної культури

і спорту, а також відповідальність у разі порушення законодавства у цій сфері [13].

У зв'язку з цим можна зробити висновок, що Закон України «Про фізичну культуру і спорт» регулює основні правовідносини у сфері фізичної культури і спорту, закладає основи для подальшого розвитку законодавства в цій сфері, що ще раз підтверджує нашу думку про його базовість.

Наступним варто згадати Закон України «Про підтримку олімпійського, параолімпійського руху та спорту вищих досягнень в Україні» від 14 вересня 2000 року, який спрямований на врегулювання правовідносин, пов'язаних з розвитком олімпійського та паралімпійського руху в Україні. Метою Закону є сприяння створенню передумов для успішної підготовки та участі членів збірних команд України в Олімпійських, Паралімпійських іграх, вихованню молоді засобами спорту в дусі олімпізму, залученню населення до здорового способу життя, зростанню міжнародного авторитету держави. Закон регулює основні положення щодо залучення та використання коштів для підготовки членів збірних команд України до участі в Олімпійських та Паралімпійських іграх, а також забезпечення підтримки баз олімпійської та паралімпійської підготовки [14].

Прийнявши цей закон, держава взяла на себе певні зобов'язання задля досягнення позитивних результатів у сфері олімпійського та параолімпійського руху, а також спорту вищих досягнень.

Закон України «Про антидопінговий контроль у спорті» від 5 квітня 2001 року визначає правові та організаційні засади здійснення антидопінгового контролю в Україні, участь відповідних закладів, установ та організацій у профілактиці, запобіганні застосуванню та поширенню допінгу у спорті. Цим Законом визначено умови здійснення та забезпечення дотримання будь-якого елементу допінг-контролю на території України. Організація та здійснення антидопінгового контролю в спорті проводиться з дотриманням вимог антидопінгового Кодексу Олімпійського руху та покладається на Національний антидопінговий центр з лабораторією антидопінгового контролю у його складі, який створюється Кабінетом Міністрів України. Особливості діяльності Національного антидопінгового центру визначаються положенням, що затверджується Кабінетом Міністрів України. Основним завданням Національного антидопінгового центру є розроблення програми діяльності щодо профілактики, попередження застосування і розповсюдження допінгу в спорті. У разі виявлення та встановлення факту порушення спортсменом антидопінгових правил, а саме, вживання допінгу, Закон передбачає застосування санкцій, які прояв-

ляються у вигляді попередження, дискваліфікації, позбавлення медалей та іншої призової атрибутики, грошових винагород тощо [15].

Як бачимо, Закон України «Про антидопінговий контроль у спорті» встановлює відповідні повноваження та завдання центральних органів виконавчої влади стосовно діяльності щодо попередження, припинення вживання допінгових речовин та порядок їх виявлення, а також межі юридичної відповідальності за їх вживання.

Цей закон ґрунтується на міжнародному нормативно-правовому акті – Кодексі Олімпійського руху. А надто, він є основою низки інших нормативно-правових актів, що врегульовують правовідносини у сфері антидопінгового контролю в Україні, зокрема: Закон України «Про ратифікацію антидопінгової конвенції» від 15 березня 2001 року, метою якого є зменшення та остаточне усунення допінгу у спорті; Закон України «Про ратифікацію додаткового протоколу до антидопінгової конвенції» від 1 липня 2004 року та Закон України «Про ратифікацію Міжнародної конвенції про боротьбу з допінгом у спорті» від 3 серпня 2006 року. Мета цієї Конвенції у сфері фізичного виховання і спорту полягає у сприянні попередженню використання допінгу в спорті та боротьбі в інтересах його викорінення.

Отже, за ієрархічною ознакою, законами України врегулюються найбільш значущі суспільні правовідносини, які виникають у сфері спорту.

Ще один вид нормативно-правових актів, які приймають відповідно до закону та для його виконання, є підзаконні нормативно-правові акти.

Розглядаючи підзаконні нормативно-правові акти, що входять до системи законодавства спортивного права, слід згадати про акти Президента України.

Один із найвагоміших для регулювання правовідносин у сфері спорту є Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку фізичної культури і спорту» від 28 вересня 2004 року, в якому закріплено напрями діяльності держави щодо підсилення ролі фізичної культури і спорту в суспільстві, створення умов для всебічного розвитку, залучення дітей до занять спортом.

Наступним слід зазначити Указ Президента України «Про пріоритети розвитку фізичної культури і спорту в Україні» від 21 липня 2008 року. Його метою є створення умов для подальшого розвитку фізичної культури і спорту, підвищення рівня здоров'я, фізичного та духовного розвитку населення.

Указ Президента України «Про Національну стратегію з оздоровчої рухової активності в Україні на період до 2025 року «Рухова

активність – здоровий спосіб життя – здорова нація» від 9 лютого 2016 року, метою якої є створення сприятливих умов для зміцнення здоров'я громадян як найвищої соціальної цінності та забезпечення реалізації права особи на оздоровчу рухову активність, що сприятиме вирішенню гуманітарних і соціально-економічних проблем для особи, суспільства та держави.

Доцільно також зазначити підзаконні нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України у сфері спорту. До таких слід віднести: Постанову Кабінету Міністрів України «Про утворення центрів фізичного здоров'я населення «Спорт для всіх»» від 18 січня 2003 року. У цій постанові держава намагається залучити громадян до занять спортом, створити умови для оздоровлення населення шляхом обладнання та утримання фізкультурно-оздоровчих і спортивних споруд; організації та проведення змагань, конкурсів, показових виступів, фестивалів, спортивних свят тощо. У зазначеному правовому акті передбачається створення Всеукраїнського центру фізичного здоров'я населення «Спорт для всіх» як державної бюджетної організації, яка діє з метою створення сприятливих умов для реалізації права громадян на заняття фізичною культурою і спортом, а також задоволення їх потреб в оздоровчих послугах за місцем проживання та в місцях масового відпочинку населення. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про дитячо-юнацьку спортивну школу» від 5 листопада 2008 року, яка створювала б необхідні умови для гармонійного виховання, фізичного розвитку, повноцінного оздоровлення, змістовного відпочинку та дозвілля дітей та молоді, самореалізації, набуття навичок здорового способу життя, підготовки спортивного резерву для збірних команд України; Постанова Кабінету Міністрів «Про затвердження Державної програми вдосконалення системи підготовки спортсменів до Олімпійських та Паралімпійських ігор» від 26 вересня 2002 року; Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення спортивним одягом, взуттям та аксесуарами, спортивним інвентарем індивідуального користування» від 26 липня 2006 року та інші.

Варто згадати й про Постанови Верховної Ради України, зокрема: «Про недопущення закриття та перепрофілювання закладів фізичної культури і спорту, баз олімпійської та параолімпійської підготовки, фізкультурно-оздоровчих і спортивних споруд, лікувально-фізкультурних закладів» від 3 серпня 2006 року, в якій висвітлено офіційну державну позицію щодо неприпустимості закриття та перепрофілювання закладів фізичної культури і спорту, баз олімпійської та параолімпійської підготовки, фізкультурно-оздоровчих і спортивних споруд,

лікувально-фізкультурних закладів. Окрім того, цією постановою було поставлено завдання Кабінету Міністрів України вжити невідкладних заходів щодо недопущення зменшення мережі закладів фізичної культури і спорту, баз олімпійської та параолімпійської підготовки, фізкультурно-оздоровчих і спортивних споруд, лікувально-фізкультурних закладів, а також стосовно відновлення діяльності зазначених об'єктів із визначенням джерел їх фінансування; «Про ратифікацію Міжнародної конвенції про боротьбу з допінгом у спорті» від 2 серпня 2006 року, мета якої полягає у сприянні попередженню використання допінгу в спорті і боротьбі з його використанням.

Вагому частину правових норм, які регулюють правовідносини у сфері фізичної культури та спорту, займають відомчі нормативно-правові акти Міністерства молоді і спорту України, Міністерства освіти і науки України та інших міністерств.

Наприклад Наказ Міністерства молоді і спорту України від 29 березня 2006 року «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті на прикладні розробки у сфері розвитку окремих видів спорту та методики підготовки спортсменів».

Також задля реалізації державної політики у сфері фізичної культури та спорту центральним органом виконавчої влади було прийнято й інші нормативно-правові акти, якими регулюються спортивні правовідносини, а саме: Наказ Міністерства молоді і спорту України «Про затвердження Порядку присвоєння кваліфікаційних категорій спортивним суддям» від 16 липня 2013 року; Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Положення про організацію фізичного виховання і масового спорту в дошкільних, загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладах України» від 2 серпня 2005 року; Наказ Міністерства молоді і спорту України «Про затвердження Положення про рейтинг з олімпійських видів спорту в Україні» від 21 жовтня 2013 року тощо.

Крім того, правовідносини у сфері фізичної культури та спорту на місцях регулюються розпорядженнями голів місцевих державних адміністрацій, рішеннями органів місцевого самоврядування, розпорядженнями керівників установ, організацій спортивного профілю.

Наступним елементом у системі джерел права є нормативно-правовий договір.

Так, якщо не враховувати те, що 1 липня 2013 року було підписано договір «Про співпрацю у сфері фізичної культури і спорту» між Державною службою молоді та спорту та Всеукраїнським фізкультурно-спортивним товариством «Україна», головною метою

якого є співпраця з реалізації державної політики у сфері фізичної культури і спорту, підвищення рівня фізичної підготовки членів сторін, а також організація та проведення фізкультурно-оздоровчої та спортивної роботи серед членів їх сімей та інших громадян та аналогічні договори, які були підписані з Всеукраїнським фізкультурно-спортивним товариством «Колос» та фізкультурно-спортивними товариствами «Спартак» і «Динамо».

Натомість доволі широкий спектр договорів спостерігається в межах взаємовідносин України з іноземними державами щодо спортивних правовідносин.

У ст. 9 Конституції України визначено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

У цьому разі держава зобов'язується перед міжнародною спільнотою їх виконувати.

Одним із найголовніших джерел міжнародного права, які регулюють міжнародні спортивні правовідносини, є акти міжнародних спортивних організацій (МСО). До актів міжнародних спортивних організацій належать статuti, положення та інші документи, що встановлюють юридичний статус і регламентують їх діяльність.

До таких документів належать: Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року, Європейська культурна конвенція 1954 року, Антидопінгова конвенція від 16 листопада 1989 року тощо.

Необхідно згадати й про Олімпійську хартію Міжнародного олімпійського комітету, в якій закріплено основні принципи, норми і правила функціонування олімпійського руху, діяльності Міжнародного олімпійського комітету, міжнародних федерацій із видів спорту, національних олімпійських комітетів, організації та проведення Олімпійських ігор.

Одним з останніх нормативно-правових договорів є угода про співробітництво у сфері фізичної культури і спорту між Міністерством молоді та спорту України і Міністерством культури, спорту і туризму Соціалістичної Республіки В'єтнам від 16 січня 2018 року. Метою цієї угоди є забезпечення необхідних правових умов для розвитку двосторонніх українсько-в'єтнамських відносин у сфері фізичної культури і спорту шляхом співробітництва державних органів, громадських організацій фізкультурно-спортивної спрямованості, федерацій з видів спорту обох країн.

Отже, не рідким явищем є укладання договорів про співпрацю між державними органами та федераціями з різних видів спорту тощо. Але незважаючи на наведені приклади, сьогодні нормативно-правових

договорів, що врегульовують правові відносини у сфері спорту в Україні, недостатньо.

Вагому частину нормативно-правових договорів у сфері фізичної культури та спорту займають договори про співробітництво, які укладаються між нашою державою та іншими державами світу. Зауважимо, що у сфері спортивного права на міжнародному рівні існує багато міжнародних договорів, які нині не ратифіковані Верховною Радою України. Наприклад, Кодекс Спортивної етики, унаслідок чого вони є обов'язковими для виконання на території нашої держави. Попри те спортивні команди України беруть участь у міжнародних спортивних змаганнях, на які поширюються правила міжнародних актів у сфері спорту, а тому усі вони повинні відноситись до джерел спортивного права України, і, відповідно, повинні бути ратифікованими українським парламентом.

У системі джерел спортивного права виокремлюють також судовий прецедент. Характеризуючи судовий прецедент як елемент внутрішньо-державного законодавства. Зауважимо, що поняття прецеденту часто отожднюють з англосаксонським видом прецеденту та вважають ніби прецедентність судових рішень неодмінно означає їх загальну обов'язковість у певній частині, проте це не зовсім так [3]. Зазвичай йдеться про Європейський Суд з прав людини, рішення якого є обов'язковими для країн, які ратифікували Європейську Конвенцію з прав людини й основних свобод. Відтак визнання Європейської Конвенції зумовлює появу правового прецеденту в правовій системі України, тобто має обов'язкову силу для українських судів.

Приміром, першою українською справою, яка розглядалася Спортивним арбітражним судом у місті Лозанна, була справа між футбольними клубами «Шахтар» та «Борисфен» щодо відшкодування у сумі 250 тисяч доларів США за футболіста Олега Карамушку.

Зовсім недавно у Спортивному арбітражному суді Лозанни розглядалася справа Федерації футболу України та футбольного клубу «Динамо» щодо технічної поразки «Динамо» за неявку на гру чемпіонату України проти футбольного клубу «Маріуполь», що мав відбутися 27 серпня 2017 року. Футбольний клуб «Динамо» Київ мотивував небажання грати у прифронтовому місті з міркувань безпеки.

Звичайно, можна зазначити й низку інших прикладів судових рішень Спортивного арбітражного суду у м. Лозанна, що стосуються чи то спортивних команд, чи то спортсменів збірних команд України із різних видів спорту. Проте загалом усі вони апріорі встановлюють нові правила поведінки у сфері спортивних правових відносин і, що головне, корегують систему законодавства нашої держави відповідно до міжнародних стандартів.

І на останок розгляньмо значення правового звичаю як джерела спортивного права для системи законодавства України.

Правовий звичай у спорті – це певні правила у спорті, які установлюються в процесі багаторазового та частого використання за тривалий період і в результаті стали загальнообов'язковими до виконання, навіть якщо не відображені у жодних офіційних документах.

З-поміж правових звичаїв варто виокремити найвідоміші, а саме: правило чесної гри, рівності та змагальності.

Особливо яскраво правила чесної гри спостерігаються у футболі. Зокрема такі правила були прийняті Міжнародною Радою Футбольних Асоціацій в 1997 році. А 26 лютого 2006 року виконавчим комітетом Всеукраїнської спортивної громадської організації «Федерація футболу України» було затверджено Кодекс етики і чесної гри «Чесна гра – дисципліна і повага».

Кодекс регламентує спортивну поведінку членів федерації футболу України. Кодекс захищає футбол від проявів расизму та насильства, будь-яких дискримінаційних дій, особливо з погляду політичних міркувань, національних, расових, статевих, мовних або релігійних відмінностей.

Варто зазначити також й про «Кодекс честі олімпійця України».

Кодекс честі олімпійця України – це фундаментальний та універсальний документ, який є нормативною основою української системи спортивного виховання і самовдосконалення. Мета Кодексу полягає в тому, щоб через широку гармонізацію форм, методів і принципів виховної роботи домогтися успіху у підготовці спортсменів, майбутніх олімпійців. Кодекс визначає певні принципи, правила, норми та обов'язки атлетів під час занять спортом.

Окрім звичаєвого права, що установилася в українському суспільстві, слід згадати й про міжнародні правові звичаї.

Міжнародний правовий звичай має усний характер та формується протягом тривалого періоду з урахуванням всіх змінних чинників та з метою запровадження однорідності й загальності практичної діяльності. Характерною рисою для цього виду національних джерел спортивного права є визнання суб'єктами спортивних правовідносин юридичної сили звичаю в якості форми права [3].

Висновки. Система законодавства держави формується на основі певних джерел права, які поділяються на: нормативно-правові акти, нормативно-правові договори, правові звичаї та правові прецеденти. Джерела права є основою формування системи законодавства, зокрема й у сфері спортивних правовідносин.

Джерела спортивного права – це зовнішня форма встановлення та вираження норм права у вигляді письмового документу, виданого

у межах повноваження суб'єктів правотворчості згідно зі спеціальною процедурою, яка має юридичну силу і є обов'язковою до виконання та регулювання спортивних правовідносин.

До джерел спортивного права України слід відносити нормативно-правові акти, серед яких Конституція України, закони та підзаконні нормативно-правові акти; нормативно-правові договори як внутрішньодержавного так і міжнародного характеру, які ратифіковані Верховною Радою України; правові звичаї України та міжнародні правові звичаї; судові прецеденти, до яких належать Рішення Європейського Суду з прав людини, рішення Спортивного арбітражного суду у місті Лозанна; акти міжнародних спортивних організацій тощо.

Проаналізувавши джерела права, що врегульовують правові відносини в сфері спорту в Україні, зазначимо, що наявні їх види формують систему законодавства нашої держави. Констатуємо й той факт, що нині їх кількість та якість не повною мірою здатна врегулювати усі сфери правовідносин в сфері спорту. Це призводить до висновку, що такий стан системи законодавства у зазначеній сфері не в змозі забезпечити якісне регулювання цих правових відносин.

На нашу думку, слід і системно вдосконалити нормативно-правові акти України, і детально регламентувати спортивні правовідносини, адже більшість правовідносини залишається нерегламентованою. Варто також ратифікувати низку міжнародних документів, що дасть можливість всебічно забезпечити українцям їх право на заняття фізичною культурою та спортом.

1. Конституція України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с. URL: http://www.studmed.ru/zaychuk-ov-onschenko-nm-teoriya-derzhavi-prava_b25ddfdf83.html
3. Чередник Р. В. Джерела (форми) спортивного права України. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/chapter/79/665/25533>
4. Копейчиков В. Теорія держави і права: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2002. С. 2.
5. Ромашов Р., Пархоменко Н., Легуша С., Муртазасва Г. Теорія держави і права: підручник. К.: КНТ, 2007. С. 2.
6. Кельман М., Мурашин О., Хома Н. Загальна теорія держави та права: підручник. Львів: «Новий Світі-2000», 2013. С. 3.
7. Луць Л. Загальна теорія держави та права: навчально-методичний посібник. К.: Атіка, 2007. С. 1.
8. Шестопалова Л. Теорія держави і права: навч. посібник. К.: Прецедент, 2004. С. 2.
9. Скакун О. URL: <http://westudents.com.ua/glavy/70120-1-normativno-pravoviy-akt-yogo-oznaki-ta-spvvdnozhennya-z-pdnormativnimi-aktami.html>

10. Кравчук М. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права. навч. посібник. Тернопіль: «Карт-бланш», 2002. с. 1.
11. Чередник Р. В. Джерела (форми) спортивного права України. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/chapter/79/665/25533>
12. Моргунов О. А. Поняття та система джерел спортивного права. *Форум права*. 2011. № 2. URL: <http://www.nbu.gov.gov.ua/laws/show/3808-12>
13. Про фізичну культуру і спорт: Закон України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3808-12>
14. Про підтримку олімпійського, параолімпійського руху та спорту вищих досягнень в Україні: Закон України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1954-14>
15. Про антидопінговий контроль у спорті: Закон України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2353-14>
16. Про ратифікацію антидопінгової конвенції: Закон України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2295-14>
17. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. URL: <http://www.twirpx.com/file/1558730>
18. Кодекс честі олімпійця України. URL: http://noc-ukr.org/about/official_documents/code-of-honor/

Dubinska Z. P. Sources of Law and the System of Legislation in the Field of Sports Legal Relations in Ukraine

The current legislation defines physical culture and sport as a priority policy of our state. Formation of a healthy way of life, upbringing of patriotic feelings, physical and spiritual development of personality.

Dynamic processes of social development require a qualitative and well-coordinated system of law and legislation.

Today, the tendency of development of sports law contributes to increasing the attention of society to the studying of the peculiarities of sources of sports law, the research of their effective and balanced practical application in the modern legislative system of our country.

The concept «source of law» is one of the fundamental categories in the general theory of law. The system of legislation in each country is formed and depends on this legal phenomenon.

The purpose of this article is a thorough research of the concept «source of law», an analysis of its essence and basic properties, as well as a characteristic of the system of legislation in the field of sports of Ukraine.

The concept, essence and system of sources of law as a whole are analyzed and revealed and sources of sports law that regulate sports legal relations in Ukraine are defined.

The analysis of scientific ideas concerning the main sources of sports law, which regulates sports relations in our country, namely: normative and legal acts, normative and legal agreements, legal practices in Ukraine, international legal customs, judicial precedents, decisions of the Sports Arbitration Court in Lausanne city (SAC) and acts of international sports organizations, etc. are carried out.

The division and classification of the main types of sources of law in the field of sports are made, as a result, it is revealed that, today, the system of legislation in this sphere is not able to ensure a qualitative regulation of legal relations in the field of sports.

It is revealed that a significant part of the legal relations in the field of sports in Ukraine is not regulated, and therefore it is expedient to improve and systematize the normative and legal base which regulates the legal relations in the field of sports in Ukraine, as well as to ratify a significant number of international documents in this sphere.

Key words: *source of sports law, legal precedent, legal custom, an international treaty, international and legal custom, an act of an international sports organization, legal act.*

Стаття надійшла 27 серпня 2018 р.

УДК 340.12

Д. Є. Забзалюк

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДОКТРИНА: ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ

Розкрито теоретичний аналіз юридичної природи політико-правової доктрини. Визначено головні ознаки, проаналізовано структуру та засадничі принципи політико-правової доктрини. Здійснено історичний аналіз політико-правових явищ та процесів як фундаменту становлення та розвитку політико-правових доктрин у конкретний історичний період.

Ключові слова: *доктрина, політико-правова доктрина, політика, право, ідеологія, структура, програма.*

Постановка проблеми. Політика і право – дві категорії, які так чи інакше були визначальними елементами суспільного розвитку протягом усієї історії людства. Кожна історична епоха пронизана політико-правовим розумінням дійсності, що знаходило своє відображення у міфології, релігії, філософії. Політичні та правові детермінанти суспільного життя були каталізатором державно-правового розвитку та визначали, в якому напрямі будуть розвиватись і окремі соціуми, і держави загалом. Безперечно, вказані категорії були цивілізаційними складовими, які характеризували особливості не тільки окремо взятої країни на певному історичному етапі, але і були визначальними ознаками для аналізу всієї епохи.

Політико-правові явища та процеси слугували тією основою, завдяки якій можна було досягти вирішення стратегічних завдань,

пов'язаних із здобуттям та утриманням влади як знаряддя для досягнення визначених цілей. Вони були міцним ідеологічним стержнем для формування, розвитку та маніпулювання суспільною свідомістю. Це дає підстави говорити про існування політико-правових доктрин, які уособлювали усі зазначені характеристики.

Стан дослідження. Теоретичний, історичний та філософський зміст доктрини досліджувався у працях таких вітчизняних і зарубіжних авторів, як С. Батуріна, М. Ван Хоук, Г. Дж. Берман, Ю. Бошицький, Д. Вовк, В. Горбань, Р. Давід, Є. Євграфова, М. Ємелін, О. Зозуля, Л. Голосококов, М. Кармаліта, О. Лейст, С. Максимов, С. Місевич, М. Мочульська, М. Палієнко, Т. Пряхіна, І. Семеніхін, В. Семків, І. Терлюк, О. Тодика, Ф. Чезайро та ін.

Метою статті є теоретичний та історичний аналіз юридичної природи політико-правової доктрини, визначення її основних ознак, структури та засадничих принципів.

Виклад основних положень. Основою оцінки будь-якої концепції чи теорії є низка об'єктивних критеріїв: новизна, яка притаманна часу, висунання нових ідей мислителями в різну історичну епоху, логічність їх обґрунтування, вплив цих теорій та концепцій на історичні події, їх сприйняття (повністю або частково) політичною і правовою ідеологією. Як правило, авторами таких концепцій та теорій є відомі мислителі свого часу, які жили та працювали у певній країні, у конкретній історичній обстановці, в хронологічно обмежений період. Саме вони є творцями специфічної форми суспільної свідомості – доктрин – свого роду теоретичних концепцій держави і права.

Розуміння права – це доволі непросте і дуже важлива для суспільства проблема. Як засвідчує історичний досвід, право в різні епохи і в різних національних культурах, залежно від економічного, політичного, релігійного, духовно-культурного тощо чинників, може бути сприйманим, зрозумілим, трактованим по-різному. Дуже важливо розуміти його так, щоб це розуміння було адекватним духові часу, епосі, її реаліям. Якщо ж трактування права не відповідає конкретному часові, якщо воно відстає від нього, тоді право перестане бути рушієм суспільного розвитку, перетвориться на чинник нестабільності, відсталості, гальмування розвитку тощо, тобто на свою протилежність [1, с. 25].

«Юридична енциклопедія» трактує термін «доктрина» не лише як вчення, науку чи філософську теорію, а також як систему поглядів те керівну політичну програму [2, с. 273].

О. Зозуля виокремлює п'ять основних значень категорії «доктрина»: певні правила й орієнтири для вирішення державно-правових

проблем різного рівня узагальнення; доктринальні тексти найвідоміших юристів або їх погляди на конкретні проблеми права; офіційні документи, що мають концептуальне значення для формування й функціонування системи забезпечення безпеки; політико-правові вчення, системи науково-філософських поглядів на сутність та різні форми існування держави і права; система панівних (визнаних юридичною спільнотою) юридико-пізнавальних форм трактування права – науково-теоретична складова національної системи права [3, с. 27–28].

На сучасному етапі у вітчизняній юриспруденції термін «доктрина» використовується в різних словосполученнях (позитивістська, природно-правова доктрина, доктрина абсолютного суверенітету, державно-правова доктрина, доктрина верховенства права, міжнародно-правова доктрина тощо), що свідчить про багатоаспектність категорії «доктрина», значущість доктрин для розбудови державності, багатоцільове використання і навантаження доктрин як наукового обґрунтування формування на нових засадах правової системи і втілення концептуальних ідей у нормативно-правових актах та політико-правових документах [4, с. 8].

І. Терлюк трактує поняття «доктрини» у вузькому значенні, акцентуючи на її політико-правовий зміст, а саме «як сукупність пам'яток політичної та правової думки» [5, с. 3].

У контексті нашого дослідження найвагомішою та визначальною буде правова доктрина, яка, беззаперечно, буде основою становлення та розвитку політико-правової доктрини.

Поняття «правова доктрина» походить від загального, ширшого за змістом поняття доктрини, що традиційно розглядається як вчення, наукова чи філософська теорія, система, керівний принцип чи ідея. У найрізноманітніших сферах життєдіяльності держави і суспільства сформувалися відповідні «галузеві» (спеціальні) доктрини (наприклад, воєнна доктрина, доктрина освіти, інформаційної безпеки). Правова ж доктрина стосується юридичної сфери, здійснює вплив на процеси правотворення і застосування юридичних приписів [6, с. 128].

Характер правової доктрини полягає у тому, що з одного боку, вона формується відповідно до ідейно-ментальних особливостей правової системи, відображає національні правові традиції, а з другої – відображає потреби соціально-економічного, політико-правового та іншого розвитку конкретної держави та її правової системи, та пропонує конкретні шляхи вирішення проблем, які виникають у процесі її розвитку [7, с. 27].

Вивчення суті правової доктрини є важливим і в теоретичному, і в практичному значенні. Правова доктрина є визначальним

напрямом правової політики держави як у правовій, так і політичній сферах життєдіяльності суспільства. Створення сучасної загальної теорії джерел права на нових засадах є неможливою без визначення місця та ролі в ній правової доктрини [8, с. 16].

Кожна історична епоха містила свої, притаманні лише їй, політичні та правові уявлення про дійсність, а також способи її теоретичного осмислення. Тому в центрі уваги теоретиків держави і права різних історичних епох були спроби аналізу низки політико-правових проблем, пов'язаних з особливостями історичного розвитку інститутів держави і принципів формування правової системи відповідного типу. Саме на основі такого аналізу і формуються різноманітні доктрини, що визначають особливості суспільного розвитку в певну історичну епоху.

Відомо, що одним з основних принципів формування доктринальних ідей є спадковий, який полягає у тому, що кожна наступна доктрина враховує уявлення і поняття, які містяться в попередніх. А це означає, що уявлення, сприйняті від попередніх часів, певною мірою відтворюються в наступних ідеологічних системах. Таке відтворення може мати різні причини. Наприклад, використання старих ідей для вирішення аналогічних завдань історичного розвитку в теперішньому часі.

Якщо аналізувати доктрину з погляду предмету політичних та правових вчень, то можна стверджувати, що система концептуальних ідей та теорій про державно-правові явища та процеси будуть виступати головними детермінантами формування та сутності політико-правової доктрини.

Безперечно, будь-яке політико-правове вчення складається і розвивається у складній системі ідеологічних впливів, головними з яких є такі поняття, як політико-правий світогляд, політико-правова ідеологія, суспільна свідомість тощо.

В основі формування політико-правової доктрини головне значення відводиться політиці та правовій ідеології, які є визначальними формами суспільної свідомості, і здійснюють вагомий вплив на розвиток суспільства в цілому. Ці категорії були головними чинниками епохи і знаходили свій вираз у філософських та релігійних уявленнях суспільства відповідно до етапів історичного розвитку. Творцями таких теорій були видатні мислителі цього історичного періоду, політико-державні та правові погляди яких і формувати конкретний тип політико-правової доктрини.

Політико-правова ідеологія уявленню про державу, політику та право і формується з урахуванням сучасної йому політико-правової дійсності, яка відображається в побудові певних теоретико-методологічних конструкцій. Політико-правова ідеологія – це така

категорія політико-правової доктрини, яка відповідає за вплив на свідомість суспільства.

За час багатомісячної історії політичних та правових учень виникла низка політико-правових доктрин. Розроблені теорії та концепції, їх аналіз, трактування та форми викладу є дуже різноманітними – від теоретичного трактату або політичного памфлету – до проекту конституції. Водночас усім цим концепціям притаманне дещо спільне: вони виражають відношення певних соціальних груп до держави і права, будуються на притаманному цій конкретній епосі ідейно-теоретичному ґрунті, містять рішення основних проблем розвитку держави і права.

Відтак політико-правова доктрина буде визначена нами як система поглядів, теорій та учень про особливості державно-правового розвитку, що виражені у концепціях, основою яких є притаманна для певного історичного періоду ідейно-теоретична та ідеологічна основа. Остання є методологічним стержнем політико-правової доктрини, за допомогою якого вирішуються основні проблеми державно-правового та суспільного розвитку.

Щодо структурних елементів політико-правової доктрини, то вона, на думку О. Лейста, включає три компоненти: 1) філософську або релігійну основу; 2) виражені у вигляді понятійно-категоріального апарату змістовні вирішення питань про виникнення держави і права, закономірностей їх розвитку, про форму, соціальне призначення та принципи устрою держави, про основні принципи права, його співвідношення із державою, особистістю, суспільством тощо; 3) програмні положення – оцінки сучасного стану речей і державі та праві, політичні цілі та задачі [9, с. 14].

Логіко-теоретична основа політико-правової доктрини пов'язана з іншими формами суспільної свідомості, із світоглядом епохи. Політичні вчення раннього класового і рабовласницького суспільств опирались здебільшого на філософські (Стародавня Греція, Стародавній Рим) та релігійні (доба Середньовіччя) обґрунтування.

Політико-правова доктрина – це свого роду виражена в системі понять і категорій державно-правова реальність епохи. Так, у Стародавніх Греції та Римі актуальними політико-правовими проблемами були теоретичне визначення і класифікація форм держави, пошук оптимальної форми правління та устрою.

Змістом політико-правової доктрини є її понятійно-категоріальний апарат, теоретичне вирішення загальних проблем держави і права, ґрунтовна і завершальна система поглядів, заснованих на категоріях, які мають засадничі принципи саме в цій доктрині.

Закономірністю розвитку політико-правової ідеології на її теоретичному рівні є те, що будь-яке вчення про державу, право, політику формується з урахуванням сучасної йому політико-правової дійсності, яка обов'язково відображається в самій, здавалось би, абстрактній теоретичній побудові.

Програмні положення, які полягають у формуванні цілей та завдань, притаманні кожній політико-правовій доктрині, надають їй соціально значущий характер, впливають на зміст її теоретичної частини і передбачають вибір методологічної основи самої доктрини. У програмних положеннях чітко виражений ідеологічний характер доктрини; через них політико-праве вчення пов'язане з практикою політичної та ідеологічної боротьби. Програмна частина вчення безпосередньо виражає інтереси та ідеали певних класів, верств, соціальних груп, їх відношення до держави та права.

З трьох компонентів політико-правової доктрини саме програма є головною, основою для з'єднання в єдину систему її елементів, такою, що надає політико-правовій доктрині монолітності, оскільки оформлення політичних та правових поглядів, суджень, оцінок в цілісну систему відбувається на ідеологічній основі.

Найзначнішою частиною політико-правової доктрини є її теоретичний зміст. Він завжди пов'язаний із способом обґрунтування політико-правової програми, логічно побудованим в дусі світогляду епохи. Зв'язок змісту політико-правової доктрини з логіко-теоретичною основою і з програмними положеннями зазвичай складний та опосередкований. Вирішення низки проблем держави та права допускає різні варіанти в межах єдиного світогляду та ідеологічної направленості.

Кожна велика епоха будь-якого суспільства мала свої, властиві тільки їй, політико-правові установи, поняття і способи їх теоретичного пояснення. Тому в центрі уваги теоретиків держави і права різних історичних епох були різні політико-правові проблеми, пов'язані з особливостями державних інститутів та принципів права відповідного типу і виду.

Як уже йшлося, у Стародавній Греції головна увага приділялася державному устроєві, проблемі кола осіб, допущених до участі в політичній діяльності. Цим і була обумовлена підвищена увага до питання класифікації форм держави, пошуків причин переходу від однієї форми правління до іншої, прагнення визначити найкращу ідеальну форму правління.

Роль доктрини у становленні канонічного права як цілісної системи можна порівняти із значенням юриспруденції Давнього Риму у представленні суперечливої сукупності різнотипних норм римського

позитивного законодавства у вигляді стрункої та впорядкованої нормативної системи, що тривалий час була зразком для наслідування [10, с. 10].

Певні етапи історичного розвитку мали свої, притаманні лише їм особливості становлення та розвитку політико-правових доктрин. Період Середньовіччя, однозначно, не є винятком. А надто, саме в цю історичну епоху викристалізувалась політико-правова ідеологія, яка визначила увесь подальший розвиток державно-правових явищ та процесів у суспільстві.

Політико-правові вчення, засновані на аналізі чинних норм, в Середні віки зароджувались і оформлялись в руслі звичаєвого та римського права, як джерел діючого законодавства. Зрештою, як найголовніший соціокультурний феномен становлення ранньохристиянських політико-правових доктрин доби Середньовіччя був католицизм як своєрідна форма взаємозв'язку релігійної і політичної влади у суспільстві. В межах католицизму, з одного боку, диференціювалась різниця релігії і політики як особливих сфер суспільного життя і форм соціальної практики, з іншого боку, релігія одержала політичний вплив, а також можливість владарювати і здійснювати управління політично. Відтак християнство як релігія отримала свою практичну функціональну направленість через державу.

Яскравою ілюстрацією цих процесів є кодекс канонічного права, створений в XII століття Граціаном, в якому були об'єднані біблійні канони, рішення церковних соборів, витримки з папських енциклік і булл, фрагменти праць «отців церкви», окремі норми римського та звичаєвого права. Усі ці нові явища посприяли тому, що вчені з часом назвали ренесансом XII століття – часом, коли, відчувши упевненість, західний християнський світ свідомо намагався втілити свої ідеали у життя.

У Франції прикладом доктринального опрацювання правових доктрин є збірник «Кутюми Бовезі», складений одним з перших теоретиків французького середньовічного права Ф. де Бомануаром. У цій праці автор постає більше як юрист-практик, приділяючи значну увагу практичним питанням, однак із конкретною судовою практикою у роботі наявні авторські роздуми, які виходять на рівень політико-правової теорії [11, с. 33].

Систематизувавши християнську теологію на основі філософії Аристотеля, Тома Аквінський розвинув християнську доктрину держави і права; обґрунтував принцип верховенства церкви над державою, ієрархічний принцип організації суспільства, сутність влади, переваги монархії, виклав свою теорію закону. Першим серед мислителів

Середньовіччя Д. Аліг'єрі сформулював ідею всесвітньої монархії. М. Падуанський засуджував теократичні теорії, політичні зазіхання церкви і вперше теоретично обґрунтував приналежність народу законодавчої влади, безмежно розширивши уявлення про народний суверенітет як справжнє джерело влади – світської і духовної. Ця ідея знайде правове закріплення в майбутніх конституціях.

Загальним для політико-правової ідеології країн Арабського Сходу і Західної Європи було те, що та й інша прагнули на основі пануючого релігійного світогляду у своїх концепціях відображати інститути феодального суспільства. У країнах ісламу більш ніж у середньовічній Європі був виражений тісний зв'язок релігії і політики. Сучасний мусульманський фундаменталізм виступає проти модернізації ісламу, за неухильне дотримання традиційних норм релігії і права.

Як форма свідомості, право сприяє зниженню авторитарності релігійного світогляду, що відображається в сучасних релігійних доктринах [12, с. 12].

Найвагомішою частиною політико-правових доктрин є їх теоретичний зміст, який однозначно впливає із світогляду епохи та охоплює загальнотеоретичне вирішення державно-правових явищ та процесів. Вирішальними складовими змісту будь-яких політико-правових доктрин є система категорій, які виконують роль функціональних засад тих чи інших доктринальних концепцій. Для доби Середньовіччя основним категоріальним змістом політико-правових доктрин виступають ідеї непохитності церковної влади, домінування монархічної форми правління, яка б опиралась на владу Церкви, поєднання та ефективне співіснування звичаєвого, римського та канонічного права, які творять цілісну та домінуючу правову систему в загальноєвропейському масштабі.

Однак головною основою політико-правових доктрин Середньовіччя є програма, яка є визначальною в контексті оформлення політичних та правових поглядів. Щодо програмних положень, то головними методологічними складовими політико-правових ідей в добу Середньовіччя, їх ідеологічною основою є необхідність кардинальних змін суспільно-політичних відносин, що полягав у зміцненні авторитету церкви, який похитнувся.

Видається, що протягом наступних після Середньовіччя історичних періодів вплив правової доктрини відбувався у інших формах, водночас такий вплив та застосування на практиці правової доктрини не були офіційно дозволені державною владою, як у попередні історичні періоди [11, с. 48].

Монополія на понятійно-категоріальний апарат, необхідний для правотворчої діяльності у державах Нового часу, була передумовою

формування так званого «права професорів» – соціального явища, яке істотно впливало на правотворчу функцію держав континентальної правової системи Нового часу. На противагу цьому у Новий та Новітній час остаточно сформувалося легістське вчення про право, яке унеможливило розуміння правової доктрини як форми права [11, с. 51].

Висновки. Політико-правова доктрина визначена як система поглядів, теорій та учень про особливості державно-правового розвитку, що виражені у концепціях, основою яких є притаманна для певного періоду ідейно-теоретична та ідеологічна основа. Остання виступає як методологічний стержень політико-правової доктрини, за допомогою якого вирішуються основні проблеми державно-правового та суспільно-розвитку.

Найвагомішою частиною політико-правової доктрини є її теоретичний зміст, який однозначно впливає із світогляду епохи та охоплює загальнотеоретичне вирішення державно-правових явищ та процесів.

Вирішальними складовими змісту будь-якої політико-правової доктрини є система категорій, які виконують роль функціональних засад тих чи інших доктринальних концепцій.

Основою політико-правової доктрини є програма, яка є визначальною в контексті оформлення політичних та правових поглядів.

1. Доктринальні засади розвитку держави та права: національні та міжнародні тенденції: монографія / заг. ред. проф. Ю. Л. Бошицького. К.: Видавництво Ліра-К, 2014. 440 с.

2. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998–2004. Т. 2.

3. Зозуля А. А. Доктрина в современном праве: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. СПб., 2006. 36 с.

4. Тодика О. Ю. Народовладдя на трансформаційному етапі розвитку держави і суспільства: монографія / за ред. О. В. Петришина. Х.: Право, 2007. 480 с.

5. Терлюк І. Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї. Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2008. 300 с.

6. Семеніхін І. В. Правова доктрина: поняття та особливості. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Вип. 18. 2009. С. 127–139.

7. Семеніхін І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз / наук. ред. О. В. Петришин. Х.: Юрайт, 2012. 88 с.

8. Кармаліта М. В. Правова доктрина – джерело (форма) права: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. К., 2011. 21 с.

9. История политических и правовых учений: учебник / под ред. О. Э. Лейста. М.: Издательство «Зерцало», 2000. 688 с.

10. Місевич С. В. Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз): автореф. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. Одеса, 2006. 15 с.

11. Мочульська М. Є., Семків В. О. Правова доктрина в континентальній правовій системі: монографія. Львів: Світ, 2015. 432 с.

12. Вовк Д. О. Право і релігія: автореф. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. Х., 2008. 20 с.

13. Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна: навч. посібник. К.: Асоціація молодих українських політологів і політиків, 1997. 200 с.

14. Гелей С., Рутар С., Кендус О. Політико-правові системи світу: навч. посібник. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2002. 224 с.

15. Політико-правові інститути сучасності: структура, функції, ефективність: монографія; за заг. ред. М. І. Панова. К.: «Ін Юре», 2005. 384 с.

Zabzaliuk D. Ye. Political and legal doctrine: theoretical and historical analysis

The theoretical analysis of legal nature of political and legal doctrine is exposed in the article. Certainly main signs, a structure and fundamental principles of political and legal doctrine is analyses.

The historical analysis of the political and legal phenomena and processes is carried out, as to foundation of becoming and development of political and legal doctrines in a concrete historical period.

Political and legal doctrine – it state and legal reality of epoch is the family shown in the system of concepts and categories. The table of contents of political and legal doctrine is it concept-category vehicle, theoretical decision of general issues of the state and right, detailed and finishing system of looks, based on categories which have fundamental principles exactly in this doctrine.

Conformity to law of development of political and legal ideology at its theoretical level is that any studies about the state, right, built a politician taking into account modern him, would seem to political and legal reality which is necessarily represented in, to the abstract theoretical construction.

Programmatic positions, which consist in forming of aims and tasks, inherent every political and legal doctrine, give it socially meaningful character, apply imprint on maintenance of it theoretical part and foresee the choice of methodological basis of doctrine.

Ideological character of doctrine is most expressly and clear shown in programmatic positions; through them political and right studies are related to practice of political and ideological fight. Programmatic part of studies directly expresses interests and ideals of certain classes, layers, task forces, their relation, to the state and right.

Key words: *doctrine, political and legal doctrine, policy, right, ideology, structure, program.*

Стаття надійшла 27 серпня 2018 р.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ АКТІВ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

Розглянуто та проаналізовано забезпечення результативності актів тлумачення норм права. Оскільки тлумачення правових норм є юридичною діяльністю, ця робота може і повинна бути ефективною. Встановлено, що питання ефективності національного законодавства особливо загострюється за умов, коли система суспільних відносин ще недостатньо стабільна й потребує впорядкування державою. Воно є особливо актуальним для України, яка перебуває на перехідному етапі розвитку, що супроводжується реформами суспільних і державних інститутів.

Ключові слова: акт тлумачення, норма права, забезпечення результативності, інтерпретаційний акт, ефективність тлумачення, дотримання конституційних норм.

Постановка проблеми. Ефективність тлумачення норм права та видання інтерпретаційного акту власне залежить від стабільності суспільства, законності, дотримання конституційних норм. Наприклад, стаття 23 Конституції України гласить: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей». Зрозуміло, що у цьому разі офіційне тлумачення норм права, що зачіпає чийсь права, свободи, законні інтереси не може бути визнане ефективним.

Проблема ефективності актів тлумачення як правового інституту в умовах трансформації суспільних відносин з низки обставин набула першочергового і практичного, і теоретичного значення.

Стан дослідження. У науковій юридичній літературі немає одностайності про ефективність правових норм та ефективності інтерпретаційного акта. Термін «ефективність» застосовується у значенні результату, наслідку будь-якого явища. Також його вживають, говорячи про науку загалом та відносять до загальнонаукових категорій.

Метою статті є дослідження забезпечення результативності актів тлумачення норм права.

Виклад основних положень. Одним із важливих чинників забезпечення ефективності законодавства є якість закону України та акти тлумачення норм права. Якість закону та інтерпретаційного акта значною мірою залежить від того, наскільки його зміст враховує необ-

хідність регулювання відповідних суспільних відносин, наскільки правильно цей зміст визначений з позиції юридичної техніки [1].

Ефективність взагалі – це абстрактне поняття, яке означає тільки здатність застосовуваного засобу сприянню досягнення бажаної мети, оцінка ж відноситься не до ефективності, а до мети, досягнення якої стає засобом аналізу.

Критерієм ефективності акта тлумачення є повна (міра) досягнення мети, що становиться перед актом тлумачення. Під час визначення ефективності інтерпретаційного акта беруть до уваги мету, що була визначена при виданні норми права та реально досягнутий результат у процесі функціонування цієї норми. Інакше кажучи, рівень досягнення цієї мети буде визначити рівень ефективності акта тлумачення [2, с. 36].

До мети необхідно відносити: закріплення та регламентацію за допомогою юридичних засобів вже наявних суспільних відносин; стимулювання сучасних відносин, які відповідають загальним інтересам суспільства; створення умов для виникнення і розвитку нових суспільних відносин; практичне витіснення соціально небезпечних зв'язків та відносин [2, с. 11].

Якість діяльності, іменованої тлумаченням норм права, прямо залежить від стану розвитку техніки тлумачення юридичних актів. Техніка тлумачення нормативно правових актів здобула назву правоінтерпретаційної техніки [3, с. 11]. У правовій науці правоінтерпретаційна техніка часто не розглядається як самостійна форма реалізації юридичної техніки, а є складовою правозастосовної техніки. Прихильники цього погляду стверджують, що будь-яке тлумачення має на меті забезпечити правильне застосування нормативно правових актів на практиці [1, с. 100]. Правильність, грамотність і результативність тлумачення норм права насамперед залежить від досконалості юридичної техніки.

Принагідно зазначимо, що юридична техніка (від грец. *Juris* – право і *teche* – мистецтво, майстерність, ремесло, уміння) – це сукупність правил, прийомів, способів підготовки, складання, оформлення юридичних документів, їх систематизації та обліку [4, с. 19]; зв'язок певних правил, що застосовуються і під час розробки змісту і структури правових приписів держави, і при їх втіленні їх; система знань про правила здійснення юридичної діяльності, що утворює методологію практичного створення права [5, с. 500].

Визначення поняття юридичної техніки виникло в XIX столітті у зв'язку з розвитком доктрини формально юридичного аналізу форми і структури права і вперше було розглянуто в роботах Р. Ієрінга. Пред-

метом юридичної техніки є найзагальніші закономірності здійснення юридичної діяльності. Мета юридичної техніки – раціоналізація юридичної діяльності, досягнення ясності, простоти, стислості, певної стандартності, однаковості (уніфікованості) юридичних документів. Інтерпретаційна техніка покликана чітко, недвозначно, визначено і в той же час коротко, економічно, одноманітно і стандартно здійснити тлумачення норм права. Велика кількість слів, невиразні формулювання, недостатня чіткість і пробільність зменшують ефективність правового регулювання.

Сам акт тлумачення норм права має бути зрозумілим для суб'єктів, яким він адресований. Цей документ, як, власне, і сам нормативно правовий акт, повинен мати необхідні реквізити, які відображали б його юридичну силу, предмет регулювання, сферу дії, надавали б офіційності. До акта тлумачення застосовуються правила, що стосуються змісту та структури нормативного акта. Суб'єкт, що здійснює тлумачення власного акту, застосовує в міру необхідності всі відомі способи тлумачення, використовує їх в комплексі, цим сприяє виявленню помилок і нейтралізації їх.

Виділення способів тлумачення норм права відбулося ще наприкінці XIX століття, а в першому десятилітті XX століття почалося їхнє дослідження. «Тлумачення систематичне, – на думку Н. С. Таганцева, – стало, звичайно можливим у законодавствах новітньої формації, в яких окремі закони систематизуються у вигляді склепінь або укладень з їх поділом на відділи, глави і пункти. При такому розподілі статей визначення їх змісту і значення вельми часто може залежати від того місця, яке їм відведено в кодексі» [6, с. 16]. Е. Н. Трубецької у своїх лекціях з енциклопедії права наголошував, що деякі вчені вирізняють поряд з логічним і граматичним тлумаченням два інших види тлумачення: систематичне й історичне. Однак, з його погляду, «систематичне тлумачення полягає у відновленні логічного сенсу даного закону, і тому воно не може бути протиположним тлумаченню логічному» [7, с. 3–4]. Д. І. Мейер зазначав, що «систематичне тлумачення визначає зміст закону по міркуванню місця, займаного ним у системі законодавства. Закон, поміщений у систему законодавства під рубрикою, в якій визначаються видові юридичні відносини, не може бути застосований до юридичних відносин іншого виду, хоча б і має загальну форму свого вираження». У такий спосіб Д. І. Мейер не зводив систематичне тлумачення до тлумачення логічного, а розглядав його як самостійний різновид тлумачення.

За слушним зауваженням В. М. Сирих з допомогою методів тлумачення норм права здійснюється аналіз чинного законодавства

з метою виявлення його недосконалих, малоефективних норм, встановлення зав'язків між проєктованими і чинними нормами права, співвіднесення проєктованих норм права з принципами і загальними положеннями відповідних галузей права і правових інститутів. Тлумачення має бути чітким, лаконічним, не допускати двозначності, багатозначності понять і термінів; воно не повинно бути стрімким; неприпустима підміна і змішання загальновизнаних понять. Виклад норми права в акті тлумачення має бути коротким, чітким і визначеним. Наприклад, в автентичному тлумаченні не повинен губитися основний зміст норми. Стислість і визначеність тлумачення досягаються за допомогою різних прийомів викладу норм права, використання спеціальних термінів, стандартних мовних формулювань. Формулювання тлумачення норм права повинні бути граматично однаковими, термінологія актів повинна бути єдиною (так званий принцип єдності правничої термінології [8, с. 32–35]). Це досягається шляхом вживання одного і того ж терміна, одного і того ж слова в одному і тому ж значенні. Одне і те ж поняття (явище, предмет) позначається одним і тим же терміном. Так, на думку Т. М. Москалькової та В. В. Чернікова, доволі багато погрішностей в законодавстві допускається при використанні понятійного ряду. До таких недоліків вчені, зокрема відносять: довільне використання юридичних понять та термінів; некоректність та надлишок понять та суджень; використання застарілих понять; використання невідомих термінів в загальновідомому значенні та загальновідомих термінів в новому значенні; відсутність понятійної узгодженості; відсутність диференційованого підходу до понять [9, с. 340].

Невдалі фрази, звороти, малопоширені або навпаки поширені терміни не посилюють, а навпаки послаблюють регулюючу роль інтерпретаційного акта, принижують та авторитет і соціальну цінність самого акта. Тому під час нормопроектної діяльності слід використовувати зазвичай ті формулювання й терміни, які широко вживаються в юридичній літературі, особливо новітніх тлумачних словниках української мови [9, с. 38].

Точність і визначеність термінів, їх однакове розуміння досягається за допомогою використання законодавчих дефініцій, в яких даються визначення терміна, його роз'яснення, обов'язкове для адресатів нормативно правового акта. За слушним зауваженням Т. С. Подорожної, сьогодні дефініції є вагомою частиною понятійного інструментарію системи законодавства, яка сприяє її формальній визначеності. Поряд з іншими приписами вони *тлумачать поняття* і мають знайти оптимальні форми закріплення в мові сучасного законодавства [10, с. 5–6]. А надто, дефініції, що мають місце в нормативно-

правовому акті виконують важливу роль у досягненні позитивних соціальних результатів [10, с. 22], найточнішого вираження державної волі для подальшого ефективного регулювання суспільних відносин [7]. Правові поняття і категорії, розроблені та застосовані вченими і практиками попередніх поколінь, змінюються в умовах демократичного розвитку суспільства, реформування права та розширення сфери правового регулювання. «Кожне поняття є актом теоретичного пізнання, яке показує, як певне явище реалізує себе в дійсності, розкриває його сутність, відмежовує від інших об'єктів. Вироблення такого визначення – тривалий та доволі складний процес [11, с. 32].

Дефініції – судження, що розкривають зміст понять [9, с. 70]. Розкриваючи головне в предметі, вони дають змогу виокремити цей предмет, відрізнити його від інших, застерігають від змішування понять, плутанини в міркуваннях. Їм належить важлива роль у процесі оперування поняттями.

Використовуючи дефініції, тлумачення у такий спосіб однозначності поняттям, які об'єктивно необхідні для реалізації регулюючих положень закону. Під час тлумачення з'ясовується принциповий зміст правових приписів.

Отже, перевагою мови права є чіткість, стислість, визначеність, стереотипність, доступність для розуміння.

З огляду на проблему ефективності тлумачення, особливого значення набувають проблеми якості самих актів тлумачення у зв'язку зі створенням ефективно діючої системи норм права, що забезпечує стабільність і правопорядок в суспільстві. Саме тому використання однакових реквізитів актів тлумачення, стереотипної структури, єдиної термінології, юридичних конструкцій і формувань становить суть уніфікації форми й структури актів тлумачення. Різній реквізитів і рубрик актів тлумачення, відсутність їх стереотипної структури, єдиного стилю викладення, неоднакова в різних актах нумерація статей, пунктів і їх підрозділів, формул відміни, змін актів і їх частин перешкоджають адекватному розумінню й ефективному застосуванню правових норм [9, с. 40].

Серед перших учених, хто спробував використати категорію «якість» для характеристики законодавства, був В. Ф. Прозоров. У праці «Якість та ефективність господарського законодавства в умовах ринку» він запропонував розглядати «якість законодавства» як потенційну можливість вираженого в ньому правового регулювання досягти бажаних змін у соціальній сфері. Умови, що забезпечують належну якість законодавства, вчений розділив на дві групи: змістовні і регулятивні. До регулятивних характеристик якості В. Ф. Прозоров відніс техніко-юридичні, стилістичні, системні та інші аналогічні

властивості, а до змістовних параметрів – адекватність економічної політики назрілим потребам суспільства. Нині провідні українські вчені також гостро обговорюють проблему якості чинного законодавства. Зокрема Ю. С. Шемшученко, означаючи проблему якості прийнятих українським парламентом законів, наголошує на тому, що кількість не завжди перетворюється в якість. Наше законодавство тільки умовно можна назвати системою. У ньому відображаються не загальнонародні інтереси, а інтереси олігархічних кланів і груп. Воно суперечливе в своїй структурі та декларативне за змістом [11, с. 5].

Отже, *якість – основний критерій ефективності законодавства, що полягає у вимогах доступності, переконливості, точності, визначеності, ясності, стислості і виразності до нормативних правових актів (так звані правила принципу правової визначеності – [res judicata])* [12]. Провідні правознавці (теоретики права) – С. С. Алексєєв, В. К. Бабаєв, М. І. Байтін, А. С. Піголкін, Є. В. Сирих постійно вивчають властивості, якими повинні володіти якісно підготовлені норми права. Водночас найчастіше вчені вказують на такі ознаки якійності, як нормативність, загальнообов'язковість, повнота і конкретність нормативно правового регулювання, представницький зобов'язуючий характер, ясність і доступність мови закону, формальна визначеність, точність і визначеність термінів і формулювань, логічна несуперечність нормативних положень правового акта Конституції держави, ефективність, відповідність норм закономірностям і потребам суспільного розвитку [13, с. 157–167].

З цих позицій *техніко-юридична якість акта тлумачення є важливою умовою його ефективності*, оскільки дія акта тлумачення, нормативні положення якого є нечіткими, недостатньо зрозумілими, логічно суперечливими, неповними, буде недостатньою або навіть малоефективною. Ба більше, як зазначають сучасні вчені, нині трапляються непоодинокі випадки поверхового ставлення до якості складання навіть процесуальних документів, що спричинено слабкою юридичною підготовкою та відсутністю необхідного досвіду [14, с. 3].

Критерій якості означає зрозумілість тексту читачеві, що забезпечується максимально допустимою простотою тексту. Тому необхідно використовувати загальновідомі терміни в загальновідомому значенні; розшифровувати значення найважливіших термінів; вживати прості і зрозумілі терміни, широко вживані обороти; не вживати складні граматичні конструкції. Зрозумілість тексту сприяє правильному і повному виявленню інформації, що міститься в ньому, забезпечує ефективність дії нормативних приписів. Точність і чіткість закріплення дефініції поняття означає, що необхідно прагнути до того, щоб у кожного терміна в тексті була дефініція. У тексті має бути вико-

ристаний лише той термін, який отримав дефініцію. Синонімія і омонімія повинні бути виключені. Загалом термінологія, що використовується в тексті правового акта, зокрема й інтерпретаційного – найважливіша складова, від котрої залежить повнота та якість цього акта. Норми, що містять неточні терміни, можуть послугувати причиною не тільки правових колізій, про що ми вже зазначали, але й «пробілів в законодавстві в результаті зайвого «звуження» кордонів» суспільних відносин, врегульованих даним актом» – слушно зауважує А. В. Шереметьєв.

Порушення принципу несуперечності в тексті тлумачення призводить до деформації системи права, оскільки страждає основна функція права – бути регулятором суспільних відносин. Суперечливість може бути грубою помилкою і законодавця, і безпосередньо тлумача юридичних норм. Вона полягає в тому, що заперечується те положення, яке нещодавно стверджувалося. Оскільки з'являються нові види і форми тлумачення норм права, зростає кількість суб'єктів такого тлумачення проблема ефективності та якості актів тлумачення продовжує існувати.

Словесне вираження норми права може допускати різні варіанти розуміння і тлумачення. У зв'язку з цим в англо-американській системі права традиційно одним із способів уникнення сваволі в інтерпретації і обмеження маніпулювання смислами висловлювань в корисливих інтересах однієї зі сторін є застосування канонів тлумачення (canons of construction, canons of interpretation).

Канони тлумачення – це правила міркування. Незважаючи на те, що вони мають рекомендаційний характер, існування їх важливе, оскільки вони встановлюють однакові критерії розуміння і аналізу нормативно правового тексту. «Ці канони – орієнтири, які пропонують можливі інтерпретації певних словесних формул, що використовуються в статутах або певних типах статутів» [14, с. 66]. Якщо дотримуватися логіки канонів інтерпретації, то подальший процес тлумачення робиться більш простим, зручним і зрозумілим. У тому разі, коли канони забувають, виникає розрив між дійсною думкою законодавця і думкою, вираженою в тексті акта тлумачення, що і призводить до труднощів і помилок у правозастосовній практиці.

Висновки. Враховуючи міжнародний досвід у галузі тлумачення, можна констатувати, що тільки *законодавче регулювання тлумачення може стати оптимальним способом вирішення можливих суперечностей, пов'язаних з різним розумінням норм права, використовуваних понять*. Воно додасть ясності, чіткості самої юридичної діяльності, що полягає у з'ясуванні та роз'ясненні юридичних норм, пози-

тивно вплине на правове регулюванні загалом і посилить ефективність самого тлумачення правових норм.

1. Бабаев В. К. Теория современного советского права: фрагменты лекций и схемы. Н. Новгород, 1991. С. 100.
2. Медведчук В. Питання ефективності чинного законодавства. *Право України*. 1998. № 6. С. 69. (С. 69–75).
3. Shapo, Helen S. et all. Writing and analysis in the law. 3-rd ed., Westbury, New York, The Foundation Press, Inc. 1995. P. 66.
4. Шереметьев А. А. Проблема терминологии в правоустанавливающих актах, регулирующих отношения в образовательной сфере. URL: <http://sibac.info/2009-07-01-10-21-16/99-arhiv-statej/2012/08-2012>
5. Шемшученко Ю. С. Український парламентаризм у світі загальносвітових тенденцій. *Правова держава*. Вип. 24. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. С. 5. (С. 3–5).
6. Чулінда Л. І. Українська правнича термінологія: навч. посібник. К.: Магістр–XXI сторіччя, 2005. С. 32–35. (112 с.).
7. Марчук В. М., Корольков О. В. Теорія держави і права: навч. посібник. К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. С. 360. (416 с.).
8. Буркацький Л. К. Складання процесуальних документів на захист прав та інтересів громадян: комент., позовні заяви, скарги: навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 2002. С. 3. (288 с.).
9. Ковальський В. С., Козінцев І. П. Правотворчість: теоретичні та логічні засади. К.: Юрінком Інтер, 2005. С. 65. (192 с.)
10. Лісовський П. М. Суспільна риторика: навч. посібник. К.: Кондор, 2012. С. 157–167. (244 с.)
11. Баранов В. М. Законодательная дефиниция как общеправовой феномен. *Законодательная дефиниция: логико-гносеологические, полигико-юридические, морально-психологические и практические проблемы*: материалы Международного «круглого стола» / под ред. В. М. Баранова, П. С. Папуркивского, Г. О. Матюшкина. Н. Новгород, 2007. С. 32.
12. Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції: монографія. Львів: ПАІС, 2009. С. 5–6. (196 с.).
13. Теплюк М. О. Введення закону України в дію: проблема правового регулювання. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Prip/2010_9/Tepluk.
14. Васильев А. М. Правовые категории: методологические аспекты разработки системы категорий теории права. М.: Юрид. лит., 1976. С. 22. (264 с.).

Lepish N. Ya., Prots I. M. Ensuring the effectiveness of acts of interpretation of rules of law

The article deals with the analysis of ensuring the effectiveness of acts of interpretation of rules of law. Since the interpretation of legal norms is a legal activity, this work can and should be effective. The question of the effectiveness of the national legislation becomes more acute under the conditions when the system

of social relations is still insufficiently stable and needs to be streamlined by the state. It is particularly relevant to Ukraine, which is at a transitional stage of development, accompanied by reforms of public and state institutions.

The efficiency of the interpretation of rules of law and the publication of an interpretative act depend on the stability of society, legality, and observance of constitutional norms. For example, Article 23 of the Constitution of Ukraine states: «Everybody has a right to free development of the personality, if rights and freedoms of other people are not violated.» It is clear that in this case, the official interpretation of the rules of law that infringes on someone's rights, freedoms, legitimate interests cannot be considered effective.

The problem of the effectiveness of interpreting acts as a legal institution in the context of the transformation of social relations under a number of circumstances has gained the highest priority both in practical and in theoretical sense.

In the legal literature, there is no consensus on the effectiveness of the legal norms and the effectiveness of the interpretative act. The term «effectiveness» is used in the meaning of the result, the consequence of any phenomenon. It is also used to refer to science in general and to general scientific categories.

One of the important factors in ensuring the effectiveness of the legislation is the quality of the law of Ukraine and acts of interpretation of the law. The quality of the law and interpretative act depends on how its content takes into account the need to regulate the appropriate social relations, how correctly this content is determined from the standpoint of legal techniques.

Key words: *act of interpretation, rule of law, ensuring effectiveness, interpretative act, efficiency of interpretation, observance of constitutional norms.*

Стаття надійшла 21 серпня 2018 р.

УДК 340.132.1

**В. В. Новіков,
В. С. Боровікова**

ПРО МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

Досліджено теоретичні аспекти поняття і структури механізму реалізації прав і свобод людини, проаналізовано його складові. Розглянуто різні підходи вчених до механізму реалізації прав і свобод людини, зокрема, діяльнісний та інструментальний.

Зауважено на етимологію слова «механізм», що означає взаємоузгодженість частин, елементів і передбачає певну стабільність. Детально вивчено правозастосовну діяльність як елемент механізму реалізації прав і свобод людини. Встановлено, що певний інтерес становить роль юридичної відповідальності як специфічної гарантії захисту прав і свобод людини. Зроблено

відповідні висновки та внесено пропозиції щодо прав і свобод людини та механізм їх реалізації.

Ключові слова: механізм, права людини, механізм реалізації прав і свобод людини, міжнародний механізм реалізації, правові гарантії, юридична відповідальність, юридичний обов'язок.

Постановка проблеми. У правовій демократичній державі важливого значення набувають всебічний розвиток прав і свобод людини та їх забезпечення. Саме забезпечення прав і свобод людини є центром уваги правової науки.

В Україні права і свобода людини становлять одну з найважливіших проблем, їх визнання, гарантування, реалізація і захист – основне завдання держави, оскільки принцип пріоритету прав і свобод людини, закріплений в Конституції України (ст. 3), становить зміст її правової політики.

Отже, діяльність держави повинна бути спрямована насамперед на захист законних інтересів людини; створення соціальних, правових, організаційних й економічних умов, що забезпечують права і свободи, і вільний розвиток людини.

Важливим напрямом державної політики є реалізація закріплених у Конституції, законах України, ратифікованих міжнародних договорах норм і принципів у галузі прав людини, зокрема створення відповідних органів формування певних механізмів, які б забезпечували їх реалізацію. Рівень забезпеченості прав і свобод людини свідчить про культурний, соціальний рівень розвитку суспільства і держави загалом. Забезпечення реалізації прав і свобод людини – це основна ознака сучасного демократичного, цивілізованого суспільства. Ця специфічна діяльність держави передбачає створення необхідних юридичних умов, за яких реалізація цих прав і свобод є максимально ефективною. Основною умовою є законодавче закріплення прав і свобод людини, що сукупно становить правовий статус громадян і є передумовою їх забезпечення [1, с. 30]. Тому питання про складові механізму реалізації прав і свобод людини постійно знаходиться і буде знаходитися в центрі уваги науковців.

В юридичній літературі були спроби вироблення загальнотеоретичної моделі механізму правового регулювання захисту прав і свобод людини [2, с. 6].

Стан дослідження. Загальнотеоретичному аспекту дослідження механізму реалізації прав і свобод людини присвячували свої праці і вітчизняні, і зарубіжні вчені, а саме: С. Алексеев, О. Белянська, Я. Болотіна, Є. Бородін, М. Вітрук, К. Волинка, І. Голосніченко, В. Колпаков, В. Копейчиков, О. Лукашева, О. Негодченко, В. Новіков,

Т. Омельченко, О. Пашкова, С. Петков, М. Рабінович, Ю. Пацюрківський, О. Смірнова, Т. Фалькіна, Н. Фабер та ін.

Натомість сьогодні у науці немає єдиної однозначної теоретичної конструкції цього механізму.

Наявні різні підходи трактування набору елементів механізму реалізації прав і свобод, недостатня розробленість цієї проблеми створюють труднощі для практичної реалізації прав і свобод.

Відтак **метою** публікації є висвітлення теоретичних аспектів механізму реалізації прав і свобод людини. Для досягнення мети необхідно систематизувати основні підходи до визначення механізму реалізації прав і свобод людини і дослідити складові елементи цього механізму.

Виклад основних положень. Механізм як предмет дослідження в юридичній науці цікавив учених і активно розроблявся в 60-ті роки ХХ ст. Досліджувався механізм правового регулювання, механізм дії права, механізм забезпечення прав.

Розглядаючи теоретичні основи механізму реалізації прав і свобод, варто зауважити на етимологію слова «механізм». Воно походить від грецької «*mechane*» – «машина або знаряддя» і визначається як система тіл, пристрій, що передає рух. Інакше кажучи механізм – це система, устрій, процес. Будь-який механізм як сукупність взаємоузгоджених частин повинен функціонувати і передбачає певну стадійність. Слово «функціонувати» означає діяти, виконувати свої функції. Тобто механізм повинен працювати, а механізм реалізації прав і свобод повинен діяти так, щоб права і свободи людини були реалізовані повною мірою.

Термін «механізм», як правило, використовується у технічних науках. Однак він застосовується ще й в економіці, філософії і юридичних науках.

Науковці розглядають механізм реалізації прав і свобод людини по різному. Одні – як сукупність елементів, правових або юридичних засобів (факторів), інші як діяльність, комплекс дій.

Так, у межах інструментального підходу, з деякими відмінностями у поглядах, низка авторів (С. Алексєєв, О. Малько, С. Рабінович, Т. Фалькіна та ін.) визначають механізм реалізації прав як блок регулятивних та охоронних правових засобів різного рівня, сукупність юридичних засобів, за допомогою яких втілюється об'єктивне і суб'єктивне право, реалізуючись у фактичній поведінці суб'єктів. На їх думку, вирішальна роль у механізмі реалізації належить правовим засобам, які, власне, і становлять його зміст. Від правильності їх вибору залежить результат досягнення мети правового регулювання, забезпе-

ченість ефективності права загалом. До правових засобів відносять норми і принципи права, правозастосовні акти, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, пільги, заходи заохочення і покарання.

Автори наводять різний перелік правових засобів (інструментів), які сприятимуть реалізації прав і свобод. Їх вибір залежить від обраної мети. Комплексний аналіз правових засобів в механізмі реалізації прав і свобод визначить, які саме правові засоби є головними і ефективними.

Прибічники діяльнісного підходу (О. Негодченко, Ю. Пацурківський) під механізмом реалізації розуміють комплекс взаємозалежної правової діяльності носія права і зобов'язаних суб'єктів (правозастосовних органів), спрямовану на те, щоб особистість користувалася соціальним благом. Із визначень цих авторів у механізмі реалізації прав і свобод людини привертає увагу наявність у ньому єдності діяльності. Це діяльність людини і державних органів, спрямована на досягнення остаточної мети механізму – ефективну реалізацію прав і свобод. Причому діяльність людини – носія права, характеризується як правомірна, часто активна (при безпосередній реалізації прав і свобод). А діяльність держави проявляється через здійснення функцій – охорони, захисту, контрольної, правозастосовної функції тощо.

Сьогодні діяльнісний підхід вважається більш перспективним. У правових дослідженнях він може бути застосований до явищ такого класу, як механізм реалізації права, дія норми права тощо і дає змогу ставити та вирішувати складніші науково-пізнавальні завдання, що підтверджується розширенням його пізнавального інструментарію [3, с. 166]. Діяльнісний підхід дає можливість розглядати механізм реалізації прав і свобод як систему взаємопов'язаних видів правової діяльності, а також юридично значущі результати цієї діяльності.

Механізм як предмет дослідження в юридичній науці став цікавим для вчених і піддався активній розробці в 60-ті роки ХХ ст. Досліджувався механізм правового регулювання, механізм дії права, механізм забезпечення прав.

Досліджуючи механізм реалізації прав і свобод людини, автори відокремлюють в ньому елементи і певні стадії (етапи). Всі складові взаємопов'язані, доповнюють один одного, мають своє призначення та виконують певну функцію.

Майже всі автори до елементів механізму реалізації прав і свобод людини відносять систему гарантій прав і свобод; систему охорони і захисту прав і свобод, правозастосування, юридичний порядок реалізації прав і свобод, юридичну відповідальність, нормативне

закріплення суб'єктивних прав, реалізацію суб'єктивних прав, відновлення порушених прав. Натомість окремі автори захист, охорону і реалізацію прав і свобод відносять до *стадій* механізму реалізації (О. Негодченко).

Запропонована В. Копейчиковим наукова концепція реалізації прав і свобод охоплювала: 1) передбачені нормами права або діловими звичаями певні дії, які повинні здійснити державні чи громадські органи і громадяни, щоб реально здійснити суб'єктивні права; 2) захист прав і свобод, їх поновлення; 3) правову культуру, правову свідомість; 4) гласність правових актів [4, с. 18].

Отже, автори, аналізуючи поняття механізму реалізації прав і свобод, знаходили свої особливі сторони, які, на їхню думку, були обов'язковими під час характеристики цього механізму і повинні бути включені до його елементів. Тому чітке трактування механізму реалізації прав і свобод, знання всіх його елементів дасть змогу ефективніше здійснювати правореалізаційну діяльність.

Механізм реалізації прав і свобод людини покликаний гарантувати фактичну реалізацію прав і свобод, попереджувати їх порушення і сприяти їх поновленню. Одне з основних місць в ньому займають гарантії, під якими розуміють умови і засоби, що забезпечують фактичну реалізацію та всебічну охорону прав і свобод людини. Обов'язок держави – створення правових гарантій для реалізації людьми своїх законних інтересів і цілей. Для підвищення ефективності їх реалізації в системі гарантій слід виокремити: гарантії, які спрямовані на створення умов сприятливої обстановки для користування основними правами і свободами, виконання обов'язків і гарантії, які виступають як способи, прийоми і методи охорони та забезпечення прав і свобод. Провідне місце у системі гарантій займають організаційні гарантії, спрямовані на створення умов для ефективного здійснення прав і свобод. До змісту організаційних гарантій входять: формування державою основних напрямів роботи у певній сфері, державний контроль, аналіз стану прав і свобод людини тощо. До сприятливих умов, що сприяють реалізації прав і свобод людини, відносять: рівень розвитку демократії, політичний режим, економічний потенціал суспільства, ступінь розвиненості законодавства, рівень правосвідомості, культури, точність механізму попередження порушень прав, їх повне і швидке поновлення [5, с. 174].

Деякі автори пропонують розглядати механізм реалізації прав і свобод у взаємодії з процесом дотримання особистістю юридичного обов'язку, розкриваючи їх взаємовплив. Відповідність прав і свобод людини юридичним обов'язкам є однією з важливих умов їх успішної

реалізації. Права та обов'язки в будь-яких правовідносинах є найважливішими і необхідними умовами нормального людського спілкування. У їх нормальному співвідношенні, що припускає взаємозв'язок і взаємозалежність різних інтересів, виражається реальний вигляд правової держави, забезпечується баланс і динамізм правового регулювання [6, с. 117].

Як необхідну складову механізму реалізації прав і свобод виокремлюють юридичну відповідальність. На наш погляд, виділення юридичної відповідальності як складової механізму має вагоме значення. Юридична відповідальність – це виконання обов'язку на основі державного або прирівняного до нього суспільного примусу, а в позитивному правовідношенні – опосередковане державним примусом виконання обов'язку [7, с. 85]. Її роль в механізмі реалізації прав і свобод виявляється у декількох напрямках. По-перше, відповідальність є необхідним елементом системи гарантій прав і свобод людини, без неї немає справжньої свободи. Вона є специфічним видом правових гарантій, оскільки забезпечує захист і охорону прав і свобод людини шляхом гарантування виконання державними і місцевими органами влади, їх посадовими особами своїх обов'язків, що кореспондують правам та свободам людини. По-друге, відповідальність є необхідною умовою ефективної діяльності держави з досягнення певних соціально-значущих цілей, що виражають взаємний інтерес людини і держави. По-третє, необхідною умовою ефективності механізму реалізації прав і свобод є знання кожного про її існування, уявлення про те, що таке відповідальність, як вона застосовується і чітко розуміння її невідворотності. В цьому разі йдеться про так звану активну або пропективну (позитивну) юридичну відповідальність. Як добровільна форма реалізації юридичної відповідальності, що полягає в свідомому та ініціативному виконанні моральних юридичних й інших обов'язків, вона схвалюється або заохочується державою. Протиставляється такій поведінці пасивна, ретроспективна (негативна) юридична відповідальність, яка засуджується і має негативні наслідки у вигляді покарання. У будь-якому разі включення юридичної відповідальності в механізм реалізації прав і свобод людини як необхідного елементу є важливим і вирішальним для здійснення прав і свобод людини та сприяє утвердженню законності в суспільстві та державі, формуванню законослухняності.

Одним з елементів механізму реалізації прав і свобод людини є *правова свідомість*. Не всі автори відносять правосвідомість до структурного елементу механізму реалізації, але і не заперечують значущість психологічних аспектів у процесі реалізації прав і свобод.

Як динамічне явище, правова свідомість є однією з основ нормального функціонування правової системи загалом. Це оцінка права, що є у суспільстві, яка виражає критику чинного права і формує певні надії і побажання до правової сфери, її змін, яка визначає, що вважати правомірним, а що неправомірним [8, с. 573]. Правосвідомість включається в роботу на стадії реалізації права і має велику роль в його формуванні. Виступаючи необхідним засобом переведення вимог правових норм до їх практичної реалізації, масова (буденна) правосвідомість здійснює важливі функції усвідомлення і конкретизації суб'єктивних прав і обов'язків. Вона сприяє формуванню навичок поведінки, які призводять до того, що соціально-корисний варіант поведінки обирається особою майже автоматично [9, с. 93].

Як вже зазначалося, в механізмі реалізації прав і свобод особливого значення набуває активність носіїв прав. Е. Лукашева акцентує на значенні в механізмі реалізації прав і свобод психологічних особливостей людини, відношення останньої до своїх прав. Йдеться про компоненти соціально-психологічної регуляції поведінки людини: інтереси, цілі, мотивацію і волюву активність, соціальні установки. Всі компоненти регуляції виступають як єдина система і їх аналіз дає змогу виявити ефективність реалізації прав і свобод людини [10, с. 75]. Інтерес виступає певним стимулом реалізації прав і свобод, а активність полягає в бажанні людини скористатися правом, здатності і готовності людини захистити свої права у випадку їх порушення. Соціально-психологічні фактори є особливою рисою *механізму безпосередньої реалізації прав і свобод* людини, який становить комплекс правових засобів, а також самостійних дій особистості по реалізації своїх прав і свобод з метою їх більш повного і ефективного використання. До структури механізму безпосередньої реалізації прав О. Белянська відносить такі елементи: правові норми; юридичні факти; діяльність особистості з реалізації свого права; охорона і захист прав особистості, включаючи самозахист; процедури; гарантії [11, с. 78].

Саме в механізмі безпосередньої реалізації прав і свобод людини самостійним елементом, який відображає сутність цього механізму, є *процедурно-правовий порядок*. Йдеться про ініціативний порядок реалізації прав і свобод, за якого особистість сама організовує їх здійснення. З урахуванням цього можна сказати, що безпосередня реалізація прав людини полягає в активних діях людини, спрямованих на самозахист.

Необхідно зазначити, що для реалізації певних прав і свобод потрібні і самостійні дії особистості, і правозастосовна діяльність спеціальних органів державної влади. У таких випадках реалізація

прав і свобод людини забезпечується шляхом використання спеціальних правозастосовних процедур. Це насамперед права і свободи, користування якими пов'язане із задоволенням виключно важливих інтересів і потреб людини й одночасно інших осіб. Відтак вирізняють ініціативний порядок і процедурно-правовий порядок, при якому законодавчо з тим або іншим ступенем визначеності передбачається спосіб реалізації людиною своїх прав і свобод, встановлюючи види процедурно-правового порядку. Ця форма передбачає правозастосовну діяльність [12, с. 262–263].

Отже, одним з головних, на наш погляд, елементів механізму реалізації прав і свобод людини є *правозастосовна діяльність*. Вона безпосередньо пов'язана з реалізацією прав і свобод людини, тому що виконує найістотнішу функцію в механізмі реалізації прав і свобод – індивідуально-правове регулювання.

У деяких випадках необхідним елементом забезпечення прав є спеціально виданий компетентним органом виконавчої влади акт застосування права [13, с. 90]. Необхідність у застосуванні норм права з'являється у випадках: а) коли суб'єктивні права і юридичні обов'язки не можуть виникнути і реалізуватися без дозволу держави; б) коли правовідносини, що виникають на підставі норми, настільки важливі для особи, суспільства, держави, що в кожному конкретному випадку державні органи засвідчують і контролюють законність дій суб'єктів; в) якщо виникає спір, що має юридичне значення, а сторони не в змозі самостійно його вирішити; г) коли для виникнення правовідносин слід офіційно засвідчити наявність або, навпаки, відсутність юридичних фактів; г) коли треба вдатися до державного примусу, тобто коли вчинено правопорушення і необхідно визначити відповідну міру стягнення до правопорушника [14, с. 103]. Під час реалізації прав, основою яких є матеріальні та інші блага або які зачіпаються суспільні інтереси, обов'язково необхідний державний контроль у вигляді правозастосування.

У юридичній літературі також виокремлюють такі функції правозастосовної діяльності: охоронну; регулятивну; правозабезпечувальну; організаційно-виконавчу тощо.

Охорона і захист прав і свобод покладається на державні органи. Захист прав означає дії з відновлення порушених прав. Охорона прав людини включає нормативний і організаційний елементи. Нормативний елемент – це все законодавство: заборони, певні стандарти, інструкції з виконання обов'язків посадовими особами, санкції (позитивні та негативні); організаційний елемент включає постійну профілактичну, виховну, контролюючу, наглядову та іншу роботу державних органів та установ, органів місцевого самоврядування.

Охорону прав і свобод виокремлюють як окрему стадію в системі забезпечення прав і свобод людини. Вона має свої цілі та завдання, котрі вирішуються владно-примусовими заходами. Саме на цій стадії реалізації прав і свобод вноситься спеціальний акт правозастосування. Його виконання створює умови для подальшого процесу реалізації людиною прав і свобод. Акти правозастосування виступають як правові засоби і позначають завершальний етап досягнення цілей і задоволення відповідних інтересів. До функцій актів правозастосування відносять організаційне забезпечення, державний контроль за правильністю реалізації прав і свобод, індивідуальне регулювання суспільних відносин (конкретизація змісту прав, підстав, порядку і меж їх реалізації, індивідуалізацію інших юридичних фактів, з якими пов'язане подальше здійснення прав тощо) [15, с. 88].

Права і свободи людини інколи потребують міжнародного захисту. Окрім механізму реалізації прав і свобод людини, який діє в конкретній державі, функціонує і міжнародний механізм реалізації – як комплекс засобів та інститутів, що використовуються державами для забезпечення реалізації міжнародно-правових норм. Він складається з двох взаємопов'язаних компонентів – міжнародного правового (конвенційного) механізму і міжнародного організаційно-правового (інституційного) механізму.

Міжнародний правовий механізм реалізації включає: 1. Правозабезпечувальну нормотворчість («створення «пробних» норм, створення основних норм права); конкретизацію (здійснюється або одночасно із створенням первинних, основних норм, або в процесі їх реалізації). 2. Тлумачення. 3. Міжнародний контроль (здійснюється або індивідуально, або з допомогою національних засобів, або шляхом використання міжнародного інституційного механізму, міжнародних органів, організацій, комітетів тощо). 4. Правозастосування – заснова на на нормах міжнародного права індивідуальна або колективна діяльність держав чи інших суб'єктів щодо забезпечення реалізації норм у конкретних ситуаціях. Складається із таких стадій: з'ясування фактичних обставин; отримання інформації про обставини реалізації; юридична кваліфікація і прийняття рішення.

Правозастосовні акти в міжнародному механізмі реалізації – це акти, що передбачають заходи забезпечення: заходи сприяння реалізації (надання допомоги в розробці національного законодавства, пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення право-реалізаційного процесу тощо) і заходи впливу (припинення договору, відшкодування збитків, виключення з міжнародного спілкування, економічні та інші санкції) [16, с. 115–118].

Висновок. Якщо структурно розглянути механізм реалізації прав і свобод, то він матиме вигляд двох підсистем, що взаємодіють і взаємодоповнюють один одного: підсистема забезпечення реалізації прав і свобод – створює умови, що дозволяють без перешкод користуватися правами і свободами (юридичні, організаційні, правові гарантії, правовий режим, охорона і захист, державний контроль); підсистема дій людини з користування благами, правами і свободами (активні правомірні дії людини).

Відтак слід зазначити, що багатозначність поняття механізму реалізації прав і свобод пояснюється складністю цього явища, багатством його змісту та різноманітням властивостей і складових. Комплексний науковий підхід до вивчення механізму реалізації прав і свобод людини допоможе знайти і виділити в ньому те необхідне, без чого він не може існувати або повноцінно функціонувати. Для розкриття сутності механізму реалізації прав і свобод людини з метою визначення його ефективності доцільно розкривати зміст кожного елемента і вивчати їх у взаємозв'язку.

Також особливого пізнання в механізмі реалізації прав і свобод потребує система прав і свобод. *По-перше*, головним кроком на шляху до їх реалізації є їх нормативне закріплення. Реалізовуватись можуть лише ті права, які юридично закріплені в законі, в іншому разі останні не вважаються «правами людини», а трактуються як певні ідеї, вимоги політичної, моральної, правової свідомості суспільства. Своєю чергою, законодавець може закріплювати тільки такі права, для здійснення яких сформувалися соціально-економічні та політичні передумови, що впливають з реальних суспільних відносин. Проголошення прав і свобод, їх законодавче закріплення викликається потребами розвитку суспільства, необхідністю його життєвих процесів. Їх обсяг пов'язаний принципами і нормами природного права, умовами соціальних взаємозв'язків людей, станом економічного розвитку суспільства, і, відповідно, ефективність реалізації прав і свобод залежить від рівня суспільства загалом. Але, не дивлячись на те, що проголошення тих чи інших прав без можливості їх реалізації є лише їх декларацією, головним фактором, однак, виступає їх закріплення у законі, саме визнання їх державою відкриває шлях боротьбі за реалізацію суб'єктивних прав [17, с. 126–127]. *По-друге*, всебічне вивчення, групування прав і свобод дозволить визначити в подальшому шляхи підвищення ефективності їх реалізації, оскільки різні категорії прав і свобод відрізняються процедурою реалізації. З огляду на це існує необхідність у дослідженні та певній систематизації тих прав, які важко реалізуються, визначенні змісту кожного права, які правомочності

людини воно охоплює, та аналізі причин, які перешкоджають реалізації прав і свобод. Також було б доцільним здійснити порівняльний аналіз національного і зарубіжного законодавства, правозастосовної практики, теоретичних наукових досліджень у сфері реалізації окремих прав і свобод, і на основі отриманих результатів виробити концепцію механізму реалізації прав і свобод з відповідними практичними рекомендаціями щодо їх реалізації.

Удосконалення конструкції механізму реалізації прав і свобод повинно здійснюватися на основі всіх теоретичних розробок, з урахуванням інструментального і діяльнісного підходів, які можуть використовуватися, взаємодоповнюючи один одного. Механізм реалізації прав і свобод становить динамічну систему, яка чуттєво реагує на різні зміни у суспільстві: соціальні, політичні, правові. Тому він потребує постійного дослідження, розвитку і коригування.

1. Бутнев В. В. Понятие механизма защиты субъективных гражданских прав. Механизм защиты субъективных гражданских прав. Ярославль, 1999. С. 6.

2. Волинка К. Забезпечення прав і свобод в Україні: теоретичні і практичні аспекти. *Право України*. 2002. № 1. С. 30.

3. Гусарев С. Д. Діяльнісний підхід у структурі методології сучасного правознавства. *Право України: Респ. юрид. журнал*. 2014. № 8. С. 160–166.

4. Копейчиков В. В. Реализация субъективных прав граждан. *Советское государство и право*. 1984. Вып. 3. С. 18.

5. Копейчиков В. В. Реализация прав граждан в условиях развитого социализма. М., 1983. 264 с.

6. Новіков В. В. Виникнення суб'єктивних прав громадян і вимоги законності щодо їх забезпечення. *Вісник Львівського інституту внутрішніх справ*. Львів: Львівський ін-т вн. справ при НАВС України, 2001. № 2. С. 116–124.

7. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность. М., 1976. 214 с.

8. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. К.: Атіка, 2001. С. 75.

9. Бреднева В. С. Уровни правосознания и юридическая деятельность: монографія. Южно-Сахалинск, 2010. 163 с.

10. Лукашева Е. А. Социальное право и личность. М., 1987. 160 с.

11. Белянская О. В. Непосредственная реализация прав и свобод личности: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Тамбов, 2003. 182 с.

12. Тарасова А. Г. Юридические процедуры и реализация прав человека (теоретико-правовой аспект): автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Волгоград, 2015. 22 с.

13. Гринкевич О. Великий договір навколо ратифікації. *Політика і час*. 1999. № 3. С. 90.

14. Головченко В. В., Головченко О. В. Правозастосування і захист прав людини в суверенній Україні. Чернівці, 2014. 327 с.

15. Витрук Н. В. Реализация прав граждан в условиях развитого социализма. М., 1983. 264 с.

16. Международное право: учебник для вузов / ред. Г. В. Игнатенко, О. И. Тиунов. М.: Изд. НОРМА-ИНФРА-М, 1999. 584 с.

17. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. М., 1979. 229 с.

Novikov V. V., Borovikova V. S. Concerning the concept of the mechanism of realisation human rights and freedoms

Human rights and freedoms are one of the essential issues in Ukraine, their recognition, guarantee, realization and protection are the crucial task of the state, as far as principle of priority of human rights and freedoms is secured in Constitution of Ukraine and forms meaning of its legal politics.

The state activity should be governed on the protection of legal interests of citizens; creating social, legal, organizational and economical conditions, that provide rights and freedoms and personal development of any individual.

The realization secured by the Constitution, laws of Ukraine ratified by international treaties norms and principles in the branch of human rights, including making the appropriate bodies of formation certain mechanism, that can provide their realization are essential direction of state politics. Level of providing human rights and freedoms testifies cultural and social level of society's development and state in general.

Providing the realization of human rights and freedoms is the main feature of modern democratic and civil society. That is why the issues concerning constituents of the mechanism of realization of human rights and freedoms are in consistent attention of scientists.

The article studies theoretical aspects of the concept and structure of the mechanism of realization of rights and freedoms. The analysis of its constituent elements. The article considers different approaches of scientists to the mechanism of realization of rights and freedoms, in particular, activity and tool. Separately drawn attention to the etymology of the word «mechanism», that means consistency in the parts, elements and involves certain stages. Due attention is paid to enforcement activities as part of the mechanism of realization of the rights and freedoms of the individual. Of particular interest is the role of legal liability as a specific guarantee for the protection of the rights and freedoms of the individual. Relevant conclusions and proposals regarding the rights and freedoms of man and the mechanism of their implementation.

Key words: *mechanism, human rights, the mechanism of realization of rights and freedoms of the person, the international implementation mechanism, legal framework, legal responsibility, legal obligation.*

Стаття надійшла 27 серпня 2018 р.

ДОГОВІР СПАДКУВАННЯ ЗА НОРМАМИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ПОЛЬЩІ (1918–1939 pp.)

Розглянуто спадковий договір як особливий вид правочину, характерний для польських земель під час існування Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 pp.). Визначено основні аспекти його укладення, припинення дії та визнання недійсним. Проаналізовано особливості предмета та суб'єктів договору, подано їх порівняльну характеристику відповідно до чинного законодавства на колишніх німецьких, австрійських територіях та території колишнього Польського королівства (Конгресового). Встановлено, що спадковий договір (його аналогом на території колишнього Конгресового королівства був договір дарування майбутньої власності) міг укладатися лише подружжям на користь одне одного, а на колишніх німецьких землях поряд із подружжям, спадкоємцями могли бути й інші родичі, а також і треті особи.*

Ключові слова: *спадковий договір, спадщина, договір дарування майбутньої власності, спадкодавець, спадкоємець, дієздатність спадкодавця, подружжя, шлюбний контракт.*

Постановка проблеми. Спадкове право Польщі у міжвоєнний період характеризується цілковитим розмаїттям та навіть суперечливим характером чинних на той час законодавчих норм, оскільки після розпаду у 1918 році великих імперій: Австро-Угорщини, Німеччини та Росії, територія Другої Речі Посполитої складалася із об'єднаних частин, де чинним було законодавство колишніх держав.

У центральних воєводствах Польщі (колишнє Конгресове королівство) чинним був Цивільний кодекс Наполеона 1804 р. та Цивільний кодекс Польського королівства 1825 р., на територіях східних

* Польське королівство (Конгресове) – утворене внаслідок міжнародного російсько-австрійського договору від 03.05.1815, в якому Росія та Австрія здійснили поділ земель Варшавського князівства. В подальшому затверджене рішенням Віденського конгресу від 09.06.1815. На підставі вказаного договору Польське королівство входило до складу Російської імперії в межах персональної унії, за якою керувалося власною конституцією (Конституція Польського королівства 1815 р.) та Органічним статутом 1832 року. Крім конституції, Польське королівство мало власний парламент, військо, грошову одиницю та мову. Спільною була лише особа монарха (кожен російський цар був польським королем) та спільні міжнародні відносини [1, с. 117–119].

воєводств – т. 10 Зводу законів Російської імперії 1832 р., на колишніх німецьких землях – Німецький цивільний кодекс 1896 р. і на західних територіях Польщі чинним залишався Австрійський цивільний кодекс 1811 року [2, с. 255]. Кодифікація цивільного права була тривалою та містила чимало суперечок, однак прийняття у 1933 р. Зобов'язального кодексу Польщі у сфері спадкового права ситуацію не змінило, оскільки не містило жодних приписів щодо укладення спадкових договорів. Тому у сфері регулювання спадкових відносин загалом та укладення спадкових договорів зокрема у міжвоєнній Польщі продовжували діяти норми попередньо вказаних законодавчих актів. Так, у різних частинах тогочасної Польщі спадковий договір мав різну форму, суб'єктів та предмет договору.

Стан дослідження. Вивченням проблеми регулювання спадкового договору на території Польщі у вказаний історичний період займалися здебільшого відомі польські правники та науковці кінця XIX – початку XX століття, більшість з яких намагалася уніфікувати польське цивільне право періоду існування II речі Посоплитої, такі як: В. Абрахам, Ф. Бердовський, Ф. Золл, С. Голуб, Е. Маргуліс, Х. Конік, С. Оханович та ін. Наукові напрацювання у цій сфері також зробили й українські правники того часу, а саме: С. Дністрянський, К. Левицький, С. Федак, М. Шухевич та ін. У сучасний період частково цю тематику розглядали у своїх наукових дослідженнях І. Бойко, В. Гомонай, М. Гримич, В. Макарчук, Б. Ринажевський, Н. Рудий, Б. Тищик, а також польські історики права, такі як: Е. Сковтовська-Боцян, К. Суйка-Зелінська, С. Плаза та ін.

Мета статті – охарактеризувати поняття, умови укладення та розірвання спадкового договору відповідно до чинного законодавства Польщі (1918–1939 рр.).

Виклад основних положень. Елементи існування спадкового договору були відомі ще римському праву, який мав назву дарування на випадок смерті. Так, спадкодавець міг розпорядитися своєю власністю на випадок смерті та визначити спадкоємця, за умови, що останній переживе спадкодавця, що відрізняло такий договір від договору дарування (мав місце за життя обох сторін).

Відповідно, німецька правова доктрина, на основі римського права, спадкові договори поділяла на позитивні, набувні, а також ті, які передбачали відмову спадкоємця від матеріальної вигоди. Також спадкові договори могли володіти універсальною сукцесією (від лат. *successio* – черговість спадкування), предметом якої було встановлення спадкоємця, та сингулярною сукцесією, предметом якої було спадкування окремих предметів окремими спадкоємцями [3, с. 80–81].

Договір спадкування визначався нормами Австрійського цивільного кодексу 1811 р. (§§ 1249–1254), Німецького цивільного кодексу 1896 р., а також нормами Розпорядження Президента Польщі від 27 жовтня 1933 р., за якими на колишніх австрійських та німецьких землях чинними залишалися норми австрійського та німецького права, відповідно, оскільки Зобов'язальний кодекс Польщі 1933 р. не містив жодних приписів щодо регулювання спадкового договору та й спадкових відносин взагалі. У Цивільному кодексі Наполена 1804 р. існував лише наближений до спадкового договору інститут, а Звід законів 1832 р. не містив жодних норм щодо вказаного правочину.

На колишніх австрійських територіях, де протягом існування Другої Речі Посполитої був чинний Австрійський цивільний кодекс, договором спадкування вважався договір, за яким один з подружжя визначав іншого своїм спадкоємцем, а останній погоджувався із цим рішенням. В такому договорі також могли мати місце взаємні зобов'язання подружжя щодо спадкування на випадок смерті одне одного. Без згоди іншого з подружжя такий договір не мав законної сили.

Однак договір спадкування за австрійським цивільним правом мав певні обмеження. Так, спадкоємцем не могло успадковуватися усі майно одноособово, оскільки спадкодавець не міг бути позбавлений права на заповіт. 1/4 частина спадщини мала бути звільненою від боргів та інших зобов'язань та бути у розпорядженні спадкодавця для заповіту. Якщо спадкодавець не бажав чи не встиг би розпорядитися спадщиною, яка не входила до спадкового договору, то остання розподілялася між його спадкоємцями по закону [4, с. 311–315].

Сторони на момент укладення договору спадкування не могли достеменно передбачити якою саме частиною спадщини вони розпоряджалися, оскільки реальна вартість спадщини оцінювалася лише після її відкриття. В кожному окремому випадку проводився окремий підрахунок.

Наприклад, після смерті спадкодавця залишилися його батьки та другий з подружжя, який був вказаний у спадковому договорі. Спадщина не мала пасивів (зобов'язань спадкодавця по відношенню до третіх осіб), а складалася лише з активів, тобто рухомого та нерухомого майна, яке приносило або могло принести прибуток. Частина спадщини батьків становила 1/3 від половини, оскільки інша половина спадщини при спадкуванні за законом належала другому з подружжя, тобто це була 1/6. Після розрахунків залишилося 5/6 спадщини, з яких потрібно було виділити 1/4 для заповіту або спадкування за законом, тобто – 5/24. В подальшому виявилось, що спадкодавець в спадковому договорі міг вказати 5/8 частини, тобто 5/24 від усієї спадщини. Решта

спадщини – 3/8 частини (9/24 спадщини) припало на спадкоємців за законом за відсутності заповіту, тобто батькам [5, с. 190–191].

Особи, які частково були позбавлені дієздатності внаслідок марнотратства, безпробудної пиятики чи зловживання отрутами, що впливало на психічне здоров'я, могли розпоряджатися лише половиною спадщини, а інша половина належала спадкоємцям за законом (§ 568 Австрійського цивільного кодексу).

Спадковий договір міг бути укладений лише між подружжям або між нареченими, які зобов'язалися укласти шлюб у майбутньому. Якщо шлюб був визнаний недійсним, то і спадковий договір втрачав законну силу. Якщо одним із наречених була неповнолітній, або одним із подружжя була особа частково позбавлена дієздатності, то однією зі сторін спадкового договору від її імені виступав її законний дієздатний представник (батько, опікун, адвокат, нотаріус) [6, с. 550–552]. Якщо один із подружжя був позбавлений дієздатності щодо укладення спадкового договору чи заповіту, то навіть за наявності законного представника чи опікуна такі правочини не мали законної сили [7, с. 320–323]. У будь-якому разі і спадковий договір, і заповіт мали обов'язкову нотаріальну форму їх укладення, і до обов'язків нотаріуса належала перевірка дієздатності сторін.

Спадкоємець за спадковим договором так само, як і спадкоємець за заповітом чи за законом, набував права на спадщину лише після смерті спадкодавця, а за наявності відкладальної умови (наприклад, оплатити всі борги спадкодавця, підтримувати в належному стані чи відремонтувати будинок спадкодавця, тощо), вказаної спадкодавцем для отримання спадщини – лише після її виконання.

Як й інші спадкоємці, спадкоємець за спадковим договором після смерті спадкодавця повинен був подати заяву на отримання спадщини. В подальшому спадкоємець міг прийняти спадщину за наявності особистої вигоди, без вигоди, або відмовитися від спадщини.

Спадковий договір був найвагомим правом на спадщину, порівняно з заповітом чи спадкуванням за законом.

Зміст спадкового договору залежав і від змісту шлюбного контракту подружжя. Так, норми шлюбного контракту могли бути перенесені у спадковий договір, а могли бути скасовані. Якщо у розлученні було визнано винною одну зі сторін, то інша сторона мала право вимагати розірвання і спадкового договору. Якщо суд визнав винними у розлученні обох з подружжя чи жодну із сторін, то розірвання спадкового договору могли вимагати кожен з подружжя.

У разі досягнення порозуміння між подружжям у розлученні чи розлучення за взаємною згодою сторін з причин непереборної відрази,

спадковий договір вважався недійсним за відсутності інших домовленостей між подружжям.

Договір спадкування сторони могли розірвати і за взаємною згодою. Його розірвання потребувало такої ж письмової нотаріальної форми, як і сам договір спадкування. Таке розірвання розширювало право кожного з подружжя на заповіт. Якщо один з подружжя спочатку уклав спадковий договір, а потім написав заповіт, то дійсним в підсумку, визнавався останній правочин.

Жінка втрачала право на отримання спадщини за спадковим договором, якщо вона повторно виходила заміж без врахування правового часу очікування (§ 121 Австрійського цивільного кодексу – 1 рік).

На відміну від норм, чинних на колишніх австрійських територіях, Німецький цивільний кодекс 1896 р. дозволяв укладати спадковий договір не лише на користь другого з подружжя, а й третіх осіб. Розпоряджатися власністю за спадковим договором міг і чоловік, і дружина. Якщо в договорі обидві сторони визначили певні умови, вимоги чи розпорядження, то вони називалися взаємозалежними. Відтак визнання недійсним одного з таких вимог, умов чи розпоряджень тягнуло неефективність дії договору, а невиконання чи неналежне виконання одним із подружжя визначених в договорі умов мало наслідком припинення дії договору (§ 2298 Німецького цивільного кодексу) [3, с. 98–99].

На відміну від Австрійського цивільного кодексу, правові норми на колишніх німецьких територіях не містили обмежень щодо частки спадщини, яку можна було вказувати у спадковому договорі. Так, спадкодавець мав право розпоряджатися у спадковому договорі усім спадковим майном, однак не міг позбавити права на спадщину законних спадкоємців.

Спадковий договір міг бути укладений не лише між подружжям, а й між іншими особами, які не були між собою у родинних стосунках. Однак спадковий договір, укладений між подружжям або нареченими, мав особливі норми та умови укладення. Так, обов'язкова нотаріальна форма, дієздатність сторін, особиста присутність спадкодавця, як і за нормами австрійського права, були невід'ємними умовами його укладення.

У випадку неповної дієздатності сторін договору, їх представником міг бути законний представник. Якщо таким представником був опікун, то до його дозволу додавалося ще й рішення місцевого Суду опіки. Обмежено дієздатна особа за відсутності опікуна чи рішення суду мала лише право бути спадкоємцем та у спадковому договорі мала право вказати що приймає й погоджується із його розпорядженнями [8, с. 326].

Якщо спадковий договір між подружжям чи між нареченими був об'єднаний із шлюбним контрактом в одному документі, достатньо було укласти такий договір в присутності нотаріуса та обох сторін договору. На такий документ накладалася печатка, він реструвався у спеціальних нотаріальних актах та зберігався у місцевій адміністрації [9, с. 442–443].

Якщо спадкодавець зробив подарунок коштами спадкового майна, у такий спосіб обмежуючи права спадкоємців за спадковим договором, такі спадкоємці мали право вимагати від обдарованого повернення подарованої власності, вказаної у спадковому договорі, керуючись нормами § 2287 Німецького цивільного кодексу щодо незаконного збагачення. Позовна давність у такому разі становила три роки з моменту відкриття спадщини. Якщо спадкодавець умисно знищив, пошкодив чи приховав предмет дарування від законного спадкоємця, то останній мав право на компенсацію його вартості в грошовому еквіваленті з іншого майна спадкодавця. Якщо спадкодавець продав чи заклав предмет спадкування, то спадкоємець мав право його викупити за попередню ціну чи повернути заставу.

За наявності фактів марнотратства спадкоємця, спадкодавець мав право визначити розпорядником спадкового майна виконавця спадкового договору чи заповіту (оскільки умови виконання обох документів були ідентичними). У таких випадках спадкоємець мав право на отримання річного прибутку від спадщини.

В окремих випадках спадкодавець міг відмовитися від спадкового договору, а саме: 1) якщо така норма була зазначена в самому договорі; 2) якщо спадкоємець, який отримував майнову вигоду від спадщини, був обвинувачений у марнотратстві чи вчиненні іншого злочину, який позбавляв його права на спадщину; 3) якщо спадкоємець не виконав низку умов, визначених спадкодавцем, необхідних для отримання спадщини (наприклад, належне утримання чи догляд за спадкодавцем) [8, с. 200–202].

Якщо обоє з подружжя уклали спадковий договір і в подальшому один з подружжя відмовився від отримання спадщини, то недійсним вважається увесь договір. Спадкоємець, який отримав спадщину за спадковим договором міг відмовитися і від власних договірних розпоряджень, якщо відмовлявся приймати спадщину.

Припинити дію спадкового договору могли обидві сторони лише за життя шляхом укладення нового договору або відмови від нього, посвідченої нотаріально.

На відміну від австрійського права, Німецький цивільний кодекс, поряд із спадковим договором, визначав ще й можливість укла-

дення окремих розпоряджень останньої волі. Такі розпорядження могли бути або додатком до спадкового договору чи заповіту, або могли бути викладені окремо й посвідчені нотаріально.

Спадковий договір міг бути скасований шляхом укладення спільного для подружжя заповіту. Для скасування потрібна була згода обох сторін, оформлена та зареєстрована нотаріусом.

У німецькому праві існували також й умови визнання спадкового договору недійсним, а саме: 1) якщо спадкодавець був введений в оману щодо змісту спадкового договору, або взагалі не бажав укласти спадковий договір, якщо б знав правдивий стан речей; 2) якщо спадковий договір був укладений за наявності погроз з боку інших осіб чи з очікуванням настання певних обставин; 3) якщо спадкодавець не вказав у договорі справжнього спадкоємця, якого при укладенні договору не існувало, або не відомо було про його існування, а при відкритті спадщини така особа народилася, або стала дієздатною [5, с. 553–55].

Спадковий договір між подружжям не мав правових наслідків, якщо шлюб був визнаний недійсним, або був припинений перед смертю спадкодавців. Рівнозначним із припиненням шлюбу було і подання спадкодавцем перед смертю заяви про розлучення з вини другого з подружжя, або подання позову про розлучення до суду та розподіл спільного майна. Не мав правових наслідків і договір про розлучення між нареченими, якщо заручини було розірвано внаслідок смерті спадкодавця. Вказані обставини скасовували норми спадкового договору загалом, навіть якщо спадкоємцями були вказані треті особи.

Відмінна ситуація щодо договору спадкування містилася у нормах Цивільного кодексу Наполеона, в якому він мав назву дарування майбутньої власності, тобто тієї, яку залишить спадкодавець після своєї смерті. Загалом такі договори були заборонені у французькому праві, однак існували певні винятки, якщо це стосувалося власності подружжя.

Так, договором дарування майбутньої власності називався нотаріально завірений договір, в якому дарувальник залишав обдарованому, який його переживе, усю свою власність чи частину власності, а обдарований, своєю чергою, приймав такий подарунок. Якщо таке дарування було вказане у шлюбному договорі, то не було потреби укладати окремий договір.

З одного боку такий договір мав характер дарування і до нього мали застосовуватися норми, які регулювали такого виду договори, з іншого – предмет договору становив власність, яка мала залишитися після смерті дарувальника, і тоді потрібно було б застосовувати норми, що стосувалися укладення заповітів чи розпоряджень останньої волі.

Відтак договір дарування майбутньої власності в чистому вигляді не підпадав під умови ні звичайного договору дарування ні заповіту, і тому до нього застосовувалися особливі норми регулювання [10, с. 15–18].

Предметом дарування майбутньої власності могли бути:

- уся власність дарувальника;
- частина власності дарувальника, усе його нерухоме чи рухоме майно;
- визначена особлива рухома частка майна дарувальника або певна грошова сума.

Якщо дарувальник залишив після себе повірених у справах зберігання його власності, дарування могло стосуватися лише частини майна дарувальника.

Обдарованим у такому договорі міг бути другий з подружжя або його спадкоємці, які народилися у цьому шлюбі. Якщо дарування майбутньої власності вказувалося у шлюбному договорі, то обдарованим міг бути лише чоловік (дружина), або вказувалося взаємне дарування.

Договір дарування майбутньої власності мав правові наслідки лише у таких випадках:

- якщо факт дарування був передбачений у шлюбному договорі, і подарунок був зроблений батьком, матір'ю, родичем подружжя чи сторонньої особи на користь подружжя або їх нащадків;
- взаємні подарунки подружжя одне одному, визначені шлюбним договором, або між подружжям, які не проживали разом за рішенням суду, але не були розлучені офіційно.

Договір дарування майбутньої власності не мав правових наслідків у таких випадках:

- якщо був укладений подружжям на користь майбутніх нащадків;
- якщо було здійснене обома з подружжя на користь одне одного [11, с. 355–360].

Щодо дієздатності дарувальника, то як і інші нормативно-правові акти, Цивільний кодекс Наполеона позбавляв недієздатних та обмежено дієздатних осіб можливості здійснювати такі правочини. Однак дарування майбутньої власності обмежено дієздатною особою можливо було вказати у шлюбному договорі за наявності дозволу опікуна чи рішення суду.

За життя дарувальника обдарований не міг володіти, користуватися та розпоряджатися майбутньою власністю, за винятком надання дрібних винагород за виконану роботу чи вчинення певних дій (ст. 1083 Цивільного кодексу Наполеона) [12, с. 441–448]. Отож зако-

нодавець прагнув надати можливість дарувальнику здійснювати традиційні родинні подарунки (наприклад, спадкові коштовності), або товариські подарунки, які були проявом вдячності дарувальника за послуги обдарованого, дрібні подарунки для прислуги, тощо.

Якщо обдаровані приймали предмет дарування за договором дарування майбутньої власності, то вони зобов'язані були виплатити усі борги, які належали власнику-дарувальнику. Відтак права обдарованого прирівнювалися до прав спадкоємця за законом або заповітом.

Натомість, у випадку скасування договору дарування, на територіях колишнього Конгресового королівства слід було керуватися нормами Зобов'язального кодексу Польщі 1933 р. (ст.ст. 364–369), оскільки із прийняттям власного польського законодавства окремі норми Цивільного кодексу Наполеона втрачали чинність. Так, договір дарування майбутньої власності міг бути скасованим з приводу явної невдячності чи неповаги обдарованого до дарувальника (публічне приниження дарувальника, не підтримання особистих стосунків між сторонами з вини обдарованого, тощо) [13, с. 1474].

Договір дарування майбутньої власності між подружжям під час тривання їх шлюбу міг бути скасованою будь-коли (ст. 1096 Цивільного кодексу Наполеона).

Дарування майбутньої власності, передбачене у шлюбному договорі, втрачало свою силу, якщо шлюб так і не відбувся, а також при визнанні шлюбу недійсним. Однак, якщо недійсним було визнано шлюб з вини однієї зі сторін, то інша сторона (добросовісний набувач) мала право на дарування майбутньої власності, визначеної шлюбним договором, але не більше 1/2 власності.

У випадку розлучення чи сепарації (тимчасове чи постійне припинення шлюбних відносин для римо-католиків, включно із окремим проживанням та веденням домашнього господарства, однак із неможливістю вступати у новий шлюб) незалежно від наявності чи відсутності вини одного з подружжя чи за взаємною згодою, норми щодо дарування майбутньої власності, визначені шлюбному договорі теж втрачали силу (ст.ст. 264, 267, 270 Цивільного кодексу Польського королівства) [14, с. 100–104].

Якщо договір дарування майбутньої власності був укладений подружжям після укладення шлюбу, то у випадку розлучення, сепарації чи визнання шлюбу недійсним автоматично він не втрачав юридичних наслідків, а лише на підставі відмови дарувальника.

Дарування майбутньої власності можна було об'єднати із даруванням наявної власності дарувальника (ст. 1084 Цивільного кодексу Наполеона). З моменту смерті дарувальника обдарований мав право

вибору між даруванням майбутньої власності чи наявної власності. Наявна власність передбачала рухоме чи нерухоме майно, яке залишилося в наявності після смерті дарувальника. Орендоване, позичене чи віддане у безоплатне користування майно не враховувалося, а виплата боргів дарувальника враховувалася з моменту укладення договору про об'єднання майбутньої та наявної власності дарувальника [15, с. 880–885].

Висновки. Спадковий договір на території Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.) характеризувався суперечливим змістом, умовами укладення, суб'єктами та подекуди і правовими наслідками.

Так, на колишніх австрійських та німецьких територіях Польщі спадковий договір був особливим альтернативним видом укладення заповіту. Німецький цивільний кодекс надавав можливість спадкодавцям вільно розпоряджатися своєю власністю без жодних умов відчуження певних часток на користь інших спадкоємців, нащадків та третіх осіб, на відміну від Австрійського цивільного кодексу, який вказував низку умов, за яких відбувався розподіл спадкового майна. На територіях колишнього Конгресового королівства спадкового договору як правочину загалом не існувало, однак його альтернативою виступав договір дарування майбутньої власності, який регулювався, здебільшого, нормами, які характеризували договір дарування, однак із особливим суб'єктом та об'єктом. У Zobov'язальному кодексі Польщі були відсутні норми щодо укладення такого виду договору, однак протягом усього існування Другої Речі Посполитої спадковий договір мав місце і укладався згідно з нормами законодавства, чинного на об'єднаних територіях.

1. Śniegocki Robert. Historia od kongresu wiedeńskiego do I wojny światowej. Warszawa: Nowa Era, 2007. 356 s.

2. Działdziej Andrzej. Powszechna historia prawa. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008. 592 s.

3. Hoffman Egon. Wesen und Wirkung des Erbvertrages und des Erbvertrages. Zurich: Grünh, 1929. 146 s.

4. Kodeks cywilny z roku 1811 obowiązujący w Małopolsce i na Śląsku Cieszyńskim oraz ustawy dodatkowe / Wydawnictwo i tłumaczenie Juliusz Basseches, Jan Korkis. Lwów: Ewet, 1936. 384 s.

5. Samolewicz Stanisław. Zarys prawa cywilnego obowiązującego w b. zaborze austriackim. Lwów: Księgarnia Nakładowa, 1932. 272 s.

6. Encyklopedia podręczna prawa prywatnego polskiego / pod redakcją F. Zolla i J. Wasilkowskiego. Tom drugi. Kontrakt dziedziczenia – Księgi gruntowe. Warszawa: Nakładem Instytutu wydawniczego «Biblioteka polska», 1936. 1215 s.

7. Konieczny Franciszek. Kodeks Cywilny Austrijski obowiązujący na ziemiach byłego zaboru austrijskiego. Lwów: Kartur, 1925. 380 s.

8. Ohanowicz Andrzej. Zarys prawa cywilnego byłej dzielnicy pruskiej. Część druga. Zobowiązania, Poznań: Źródło, 1922. 425 s.

9. Kodeks cywilny obowiązujący na ziemiach zachodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa–Poznań: Wydawnictwa Departamentu Sprawiedliwości ministerstwa byłej dzielnicy pruskiej, 1923. XX. 504 s.

10. Zoll Fryderyk. Jan Gwiazdomorski, Leon Oberlender, Tomasz Jottysik. *Prawo cywilne*. Tom 2. Prawa rzeczowe i rzeczowym podobne. Poznań: Drukarnia Państwowa, 1931. XI, 191, 32 s.

11. Prawo cywilne obowiązujące na obszarze b. Królestwa Polskiego z dodaniem tekstu francuskiego, ustaw uzupełniających i związkowych oraz orzecznictwa kasacyjnego / pod red. Jana Jacóba Litauera. Warszawa: F. Hoesick, 1929. XVI, 971 s.

12. Konic Henryc. Prawo o zobowiązaniach. Zobowiązania szczególne: spółka, pożyczka, skład, umowy losowe, pełnomocnictwo, poręczenie, układy pojednawcze i zastaw. Wykład ustaw, obowiązujących w b. Królestwie Kongresowym, b. zaborach niemieckim i austrijskim, na kresach wschodnich, oraz kodeksu szwajcarskiego, Warszawa, 1930. 1120 s.

13. Kodeks zobowiązań. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r. Dz.U. 1933 nr 82 poz. 598. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/Doc>

14. Kodeks cywilny Królestwa Polskiego (Prawo z r. 1925). URL: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/>

15. Fidler Jan. Prawo cywilne obowiązujące w Królestwie Polskiem. Warszawa: F. Hoesick, 1916. 11345 s.

Onyshko O. B. Inheritance agreement according to the civil law of Poland (1918–1939)

An inheritance agreement as a special type of legal transaction what was peculiar for the Polish lands during the existence of Poland (1918-1939 yr.) is considered. The main aspects of its conclusion, suspension, invalidation is determined. The subjects and objects of an agreement are analyzed and its comparative characteristic according to the current legislation in the ex-German, ex-Austrian territories and the ex-Congressional Kingdom is presented in the article. It is discovered that the inheritance agreement (its analogue in the ex-Congressional Kingdom was the donation contract for future property) could be concluded only by a couple on a benefit to each other, and on the ex-German lands along with the couple, the relatives and the third parties could the other heirs.

The inheritance agreement is characterized by controversial content, terms of concluding, subjects and occasions and legal consequences sometimes in the territory of Poland in the interwar period (1918–1939).

In the ex-Austrian and ex-German territories of Poland, the inheritance agreement was a special alternative way of a will making. The German Civil Code made possible for testators to dispose of their property without any conditions for

the alienation of certain shares in favor of other heirs and third parties, as opposed to the Austrian Civil Code, which indicated a list of conditions under which the distribution of inherited property took place. In the territories of the ex-Congressional Kingdom, there was no inheritance agreement, but its alternative was the gift contract of future property, which was regulated by the norms that characterized the simple gift contract, but with a special subject and object. In the Obligation Code of Poland, there were no rules for the conclusion of this type of contract, but during the entire life of the Poland from 1918 till 1939, inheritance agreement took place and entered into in accordance with the norms of the legislation in force in the united territories.

Key words: *inheritance agreement, heritage, donation contract for future property, testator, heir, testator's ability, heir marriage, marriage contract.*

Стаття надійшла 27 серпня 2018 р.

УДК 342 97.351.74(477)

Ю. Ю. Пайда

ПОНЯТІЙНО-ТЕОРЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ІНСТИТУЦІЙ

Досліджено поняття «релігійна інституція» у розрізі різноманітних правових доктрин, визначено інституціоналізовані форми релігійних інституцій у різних релігійних течіях. Показано, що понятійно-теоретичні особливості релігійних інституцій засвідчують наявність різноманітних інституціоналізованих форм, притаманних сучасним світовим релігіям. Доведено, що ці відмінності зумовлені видом релігій, їх інституціоналізацією у суспільному житті та взаємовідносинами із державною владою. Найбільш чітко ієрархізованою інституцією продемонстровано церкву у християнстві, оскільки вона, крім внутрішньої ієрархії та наявності віровчень, є незалежним від держави суспільним інститутом.

Ключові слова: *релігійна інституція, церква, мусульманське право, релігійна організація.*

Постановка проблеми. Сучасна юридична наука концентрує дослідження з актуальних проблем регулювання суспільних відносин, зокрема серед таких сфера релігії недавнім часом набуває щораз більшої уваги серед вчених-юристів, що спеціалізуються на історії права, філософії права та інших напрямках наукового пошуку. Особливої актуальності ця проблема набуває у зв'язку із інтенсифікацією транснаціональних релігійних процесів – перспективи надання автокефалії Українській православної церкві, розвитку ісламських течій, захисту прав народів на етнічні релігії тощо. Тож необхідним є правильне

науково-теоретичне осмислення таких базових категорій, як релігійна інституція, котра визначає однозначне трактування організаційно-правових умов функціонування будь-яких релігійних течій у контексті реалізації права на свободу віросповідання і релігійної свободи загалом. Саме тому дослідження понятійно-теоретичних особливостей релігійних інституцій є важливим в умовах міждисциплінарних традицій українських наукових студій історико-правових і релігієзнавчих контекстів.

Стан дослідження. Наразі українська юридична наука демонструє незначну кількість фундаментальних та фрагментарних досліджень у сфері історико-правових і релігієзнавчих особливостей релігійних інституцій. Серед таких робіт варто виокремити дослідження С. Гелей, Ю. Кривенко, М. Лубської, Д. Лук'янової, О. Сологуб, Т. Федоренко, Н. Фоміцької, де розкрито взаємовідносини церковних організацій та держави, організаційно-правові статуси церков в Україні і за кордоном.

Метою статті є дослідження поняття «релігійна інституція» у розрізі різноманітних правових доктрин. Завданням – визначення інституціоналізованих форм релігійних інституцій у різних релігійних течіях.

Виклад основних положень. У дослідженнях сучасних правознавців у сфері релігій поняття «релігійна інституція» не знайшло єдиного узгодженого підходу. Зокрема Я. Щепанський зазначає, що «інституція – це форма організації комплексу соціальних дій, які виконуються деякими членами групи від імені спільноти, тобто в цьому розумінні не депутати ради є інституцією, а організація ради, що надає групі право діяльності й забезпечує можливість репрезентувати жителів міста». За іншим визначенням цього автора «інституція – це комплекс установ, в яких обрані члени груп отримують право на виконання публічних та імперсональних дій, спрямованих на задоволення індивідуальних і групових потреб, для регулювання поведінки членів групи». Погоджуємось із критикою цього визначення, котру наводить Н. Фоміцька, яка зазначає, що з такого підходу до розкриття змісту поняття «інституція» виникає дискусійне питання щодо доцільності введення комплексності установ у дане визначення [1, с. 101].

Ми вважаємо, що інституція є формою організації соціальної діяльності. Інституція може включати і організацію діяльності, і установи, а частіше і перше і друге. У цьому розумінні релігійною інституцією ми вважаємо організаційно-правову форму юридичної особи, метою якої є діяльність у сфері відправлення релігійних культів та іншу громадську неприбуткову діяльність, пов'язану із релігійними обряда-

ми, традиціями та іншими формами соціальної діяльності у релігійній сфері. У прямому розумінні релігійну інституцію вважаємо релігійним об'єднанням суб'єктів, що має форми громадської неприбуткової організації, діяльність якої полягає у відправленні релігійних культів, обрядів і традицій.

Із цього приводу Ю. Кривенко наголошує, що релігійні організації слід визначити як систему різновидів організаційно оформлених релігійних об'єднань, що мають управлінські й виконавчі органи, чітку структуру, яка забезпечується змістом релігійної парадигми і культу. Церкву цей дослідник розглядає як самостійне структуроване релігійне об'єднання з відповідною системою управління, заснованою на ієрархічному принципі з регламентацією відносин всередині нього, а також із релігійними чи світськими організаціями [2, с. 132].

Безсумнівно, діапазон значень терміна «релігійна організація» є відносно ширшим. Його визначення як організованого об'єднання прибічників, прихильників цієї релігії найкраще підкреслює сферу діяльності індивіда і релігійного колективу. Своім радіусом поняття «релігійна організація» охоплює також Церкву, яка є певною категорією релігійного об'єднання зі специфічною для себе організаційною структурою. Ось чому, якщо використовується термін «Церква», то паралельно слід вживати термін «релігійна організація» або інший можливий його синонім. На думку польських правників, оптимальним визначенням, якщо не обмежуватися терміном «релігійні організації», є конструкція «Церква та інші релігійні організації», яка застосовується тоді, коли нема явної потреби конкретизації якоїсь із тих організацій або церков [3, с. 7–8].

Отже, релігійні інституції виражаються у формі релігійних організацій. Зокрема такими релігійними організаціями є об'єднання громадян різних віросповідань, що мають інституціональні атрибути і у різних релігіях мають відмінності. На наш погляд, самі відмінності зумовлені видом релігії, інституціоналізацією у суспільному житті та взаємовідносинами із державною владою.

Однією із найрозповсюдженіших у світі релігій є християнська, яку віросповідують країни всіх континентів, серед яких провідні європейські держави, США, латиноамериканський континент тощо. Основною релігійною інституцією у християнстві є церква. Церква, на наш погляд, є уособленням організаційно-правових форм соціальної організації суспільства, котре сповідує релігійні цінності християнства. Проте поняття «церква» є доволі дискусивним серед теоретичних досліджень у сфері правознавства.

Термін «церква» застосовувався і застосовується сьогодні і в церковній, і в історичній, філософській літературі винятково стосовно

християнства. Водночас термін «церква» – багатозначне поняття: поперше, це об'єднання віруючих на основі спільного віровчення чи культу; по-друге, згідно з християнським віровченням – містичне тіло Христа – спільнота віруючих у Бозі, сполучена словом божим, священноначалом і таїнствами під невидимим керівництвом Бога для вічного життя і спасіння [4; 5, с. 2].

Для дифінітивного визначення «церква» найчастіше використовується грецьке слово – «Εκκλησία», яке походить від «καλέω», «καλεῖν» – кликати, закликати, запрошувати. За законом афінського законодавця Солон, «εκκλησία» – це надзвичайні збори всього народу для вирішення найважливіших державних справ, які перевищували повноваження постійно діючого управління або «βουλή». Ідея доволі чітка і різнобічна за змістом. Але вона збережена тільки в тих народів, які вживали це слово. Наприклад, римляни точно передали слово «εκκλησία», переписавши його латинськими літерами – «ecclesia», а від них запозичили нації, що стали християнськими внаслідок впливу римської Церкви, наприклад, французи – «eglise», італійці – «chiesa», іспанці – «iglesia» [6, с. 124].

Незважаючи на те, що в законодавчих актах церква не є юридичною особою, у вітчизняній науковій і суспільній думці вона постає як окрема суспільна інституція: інститут громадянського суспільства. Поняття «Церква» в цьому разі являє собою суспільний інститут, що діє в системі інших суспільних інститутів та має особливий статус завдяки своїй відокремленості щодо інтегрального суспільного інституту, яким є держава [7].

Згідно з визначенням, що подається в релігієзнавчому словнику, термін «церква» визначається як тип релігійної організації, що становить «засіб регламентації відносин всередині релігійних спільнот та їх зв'язків зі світськими групами і організаціями, передусім державними». Характерними ознаками церкви є наявність єдиної догматики і віровчення, спільної культової і позакультової релігійної діяльності, ієрархічна система управління [8, с. 327].

На наш погляд, поняття «церква» охоплює релігійно-духовну, державно-правову та суспільно-інституційну складові. Релігійно-духовна складова уміщує і зміст релігійного віровчення та особливості відправлення релігійних культів; державно-правова складова уособлює нормативно-правове регулювання релігійної діяльності та наявності чи відсутності державно-управлінського впливу на відносини у сфері релігій і віросповідань; суспільно-інституційна складова представлена суспільними інститутами церкви – доховно-ієрархічною системою священнослужителів та прихожанами, які у своєму середовищі також

поділяються на групи за критерієм активності у релігійному житті щодо відносин із священослужителями.

Відтак, вважаємо, що церква – це форма релігійної інституції, яка представлена структурою релігійних організацій, що побудована на релігійно-духовній системі віросповідань, діяльність якої регулюється нормативно-правовими актами і спрямована на взаємодію із суспільними інституціями, окремими індивідами і суспільством у цілому. Зауважимо, що цей тип релігійної інституції є характерним для релігійних організацій християнського віросповідання різноманітних конфесій.

Водночас у інших видах релігійних віросповідань релігійні інституції представлені іншими формами релігійних організацій. Наприклад, в ісламі аналогії поняття «церква» не існує, оскільки релігійні інституції у більшості держав, де іслам є основною для населення релігією, є не відокремленими від держави, мають зрочений із національним правом духовно-правовий контент і виступають носієм норм і приписів на рівні законодавства. Інколи поняття церкви ототожують з поняттям мечеті – будівлі, де відправляються релігійні служби, що є, на наш погляд, неприпустимим.

Гадаємо, що релігійні інституції у ісламі становлять державно-правові форми утворень, де мусульманське право є основним виразником ісламської доктрини, іслам виступає регулятором суспільного життя, що і є змістом релігійної інституції у ісламі.

У ісламі відносини між державою та релігійними інституціями регулюються, на думку С. Гелея, сукупністю релігійних норм, що виражені у Корані та інших релігійних зводах. Перевага віддається нормативно-правовим актам держави, які регулюють широкі сфери суспільних відносин [9, с. 439]. Нині мусульмансько-правова доктрина в деяких країнах залишається головним джерелом права. Це Саудівська Аравія, Оман, деякі князівства Перської затоки. У більшості арабських країн вона виконує роль формального джерела права лише в окремих випадках [10].

У мусульманських державах у відносинах між державою та релігійними інституціями застосовується як, власне, ісламське право, так і світське право цих держав (нормативні акти, звичаї, прецеденти). Отож у межах однієї держави можуть співіснувати кілька систем права. Так, в Індії мусульманська громада, що становить 12 відсотків населення, застосовує ісламське право, тоді як основна частина населення, яка сповідує індуїзм, – індуське право. Водночас існує право Індії, дія якого поширюється на всіх громадян незалежно від їх релігійних уподобань [11, с. 41].

Серед конкретних актів мусульманського права, які встановлюють порядок взаємовідносин між державою та ісламськими релігійними організаціями, слід назвати такі джерела права, як Коран, суна, іджма і кійас. Наприклад, серед конкретних норм, що є джерелом регулювання цих правовідносин, слід виокремити норми, котрі узалежують державу від релігійних положень. Держава є похідною формою від релігії, тому релігійні громади у ісламських державах часто зливаються із державними органами.

Зокрема М. Кирюшко зазначає, що у концентрованому вигляді ці принципи містяться у першій сурі «Аль-Фатіха» («та, що відкриває») та сурі 112 «Аль-Іхлас» («чистота віри») та інших. Коран є найголовнішим джерелом політично-правових поглядів мусульман, з нього виходить шаріат. Настанови щодо соціальних проблем містять насамперед мединські сури. Найчастіше вони висвітлюють питання соціальної організації суспільства, соціальних норм, суспільних відносин, громадянського та кримінального законодавства, війни та миру, засобів захисту ісламу [12, с. 77].

Крім того, сьогодні можна говорити про дві групи мусульманських держав, використовуючи два критерії поділу: ступінь використання релігійних інституцій для регулювання суспільних відносин у цих країнах і обумовленість норм національного права нормами шаріату. До першої групи належать ті країни, іслам в яких є державною релігією, а ісламське право становить підґрунтя правової системи держави. Усі джерела національного права повинні відповідати приписам шаріату. З'явився навіть такий термін – «конституційна ісламізація» [13, с. 13]. Як зазначають дослідники вказаних процесів, однією з основних характеристик правових систем сучасних ісламських держав є процес ісламізації, який виявляється в спробі увідповіднення законодавства з класичними принципами і нормами ісламського права. Найбільший вплив класичне ісламське право має на правову ідеологію, правову культуру, правову свідомість і правовий менталітет громадян цих держав [14, с. 114]. Другу групу становлять держави, у яких релігійні інституції регулюють тільки окремі сторони громадського життя, що стосуються особистого статусу й релігійних установ, іноді земельного режиму, тоді як світське право регулює всі інші сфери суспільних відносин на принципах, які не відповідають положенням шаріату. Ця група, своєю чергою, поділяється на підгрупи залежно від того, на яких засадах розвивалося національне право – за зразком загального права (Нігерія, Судан, Танзанія, Індія, Бангладеш, Малайзія), французького (Алжир, Марокко, Сенегал, Сирія, Туніс, Йорданія) чи голландського (Індонезія) [14, с. 42].

Отже, поняття «релігійна інституція» у ісламській релігії, на наш погляд, не представлене класичним для християнства розумінням релігійної організації, що уособлене у церкві. Якщо припуститися до термінологічних аналогій, церква у ісламі могла б бути представлена системою організації релігійно переконаних суб'єктів, що сповідують іслам і дотримуються ісламського державного і звичаєвого права, відправляють культу у встановленому релігійними нормами порядку. Так само як і у християнській церкві, релігійна інституція у ісламі представлена чітко ієрархізованою організаційною структурою, де простежується встановлена субординація за критеріями релігійно-соціальних статусів. Характерною особливістю релігійної інституції у ісламі слід зазначити у багатьох випадках зрощення релігійних інституцій із державною владою, що у християнстві трапляється у поодиноких державах: Ватикані, Мальтійському ордені тощо.

Висновки. Понятійно-теоретичні особливості релігійних інституцій засвідчують наявність різноманітних інституціоналізованих форм, притаманних світовим релігіям. У християнстві інституціоналізація релігії виразилась в інституті церкви, у ісламі – зрощення релігійних інституцій із державною владою, у буддизмі – відсутність чітко ієрархізованої інституції, у індуїзмі – касти. У світі існує низка різних інших релігій та віровчень, проте найбільш чітко ієрархізованою інституцією вважаємо церкву у християнстві, оскільки вона, окрім внутрішньої ієрархізованості та наявності віровчень, становить незалежний від держави суспільний інститут, котрий існує не завдяки правовому регулюванню, як у ісламі чи індуїзмі, а завдяки специфічному соціальному світогляду, котрий може існувати автономно, позбавлений обов'язкової колективності, як у індуїзмі і має універсальні стереотипи, які не залежать від традиційності суспільства.

1. Фоміцька Н. В. Підходи до розкриття змісту поняття «інституціональні засади». *Теорія та практика державного управління*. 2011. Вип. 4. С. 99–104.

2. Кривенко Ю. В. Щодо співвідношення понять «церква» та «релігійна організація». *Університетські наукові записки: часопис Хмельницького університету управління та права*. 2006. № 2(18). С. 130–132.

3. Piwowarski W. *Socjologiareligii*. Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1996. 98 s. Prawo Wyznaniowe. Ustawozdania 17 maja 1989 r. Ogwarancja chwolności sumienia i wuynania. Warszawa, 1989. 396 s.

4. Філософський словник соціальних термінів. Вид. третє, доповнене. Х.: Р.И.Ф., 2005. – С. 646–647.

5. Суворов Н. С. Учебник церковного права / под ред. В. А. Томсинова. М.: Зерцало, 2004. 504 с.
6. Поснов М. С. История Христианской Церкви. М.: Изд-во имени святителя Льва, папы Римського, 2007. 608 с.
7. Грінер О. М. Забезпечення Церкви матеріальними і духовними засобами – необхідний фактор її становлення як інституту громадянського суспільства. URL: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07gomigs.htm>
8. Релігієзнавчий словник / за ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика. К.: Четверта хвиля, 1996. 327 с.
9. Гелей С. Д. Політико-правові системи світу: навч. посібник. К.: Знання, 2006. 668 с.
10. Сологуб О. О. Роль класичного мусульманського права у формуванні та функціонуванні правових систем сучасних держав мусульманського права. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau_2013_3_20.
11. Лук'янов, Д. В. Исламское право: признаки та тенденції розвитку. *Порівняльно-аналітичне право: електрон. фахове наук. видання*. 2013. № 3–2. С. 40–43.
12. Кирюшко М. І. Релігійно-політичні дослідження ісламу. Термінологічний дискурс. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*. 2010. № 3 (47). С. 69–84.
13. Benner C. Lombardi. State Law As Islamic Law in Modern Egypt (Studies in Islamic Law and Society). Series: Studies in Islamic Law and Society. Brill Academic Publishers, 2006. 318 p.
14. Бехруз Хашматулла. Еволюція ісламського права: теоретико-компаративистское исследование: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Одесса, 2006. 410 с.

Paida Yu. Yu. Conceptual and theoretical features of religious institutions

The problem of recognizing the role of religion in social relations becomes particularly important in connection with the intensification of transnational religious processes – the prospects of granting autocephaly to the Ukrainian Orthodox Church, the development of Islamic currents, the protection of the rights of people to ethnic religions, etc. Therefore, the correct scientific and theoretical understanding of such basic categories as a religious institution that defines an unequivocal interpretation of the organizational and legal conditions for functioning of any religious currents in the context of the exercise of the right to freedom of faith and religious freedom in general is necessary. That is why the study of the conceptual and theoretical features of religious institutions is important in the light of the interdisciplinary traditions of Ukrainian scientific schools of historical-legal and religious-scientific contexts.

The article deals with the concept of «religious institution» in the context of various legal doctrines. Institutionalized forms of religious institutions in different religious currents are determined. The conceptual and theoretical peculiarities of religious institutions demonstrate the availability of various institutionalized forms

that are inherent in contemporary world religions. It is proved that these differences are caused by the form of religions, their institutionalization in public life and relations with the state authorities.

It is shown that in Christianity the institutionalization of religion is expressed in the institution of the church, in Islam – the merging of religious institutions with state power, in Buddhism – the lack of a clearly hierarchical institution, in Hinduism – castes. There are a large number of different religions and beliefs in the world, but the most clearly hierarchized institution is the church in Christianity. This church, in addition to internal hierarchy and religious beliefs, is a state-independent public institution that does not exist through legal regulation, as in Islam or Hinduism, but due to a specific social outlook, which can exist autonomously, devoid of compulsory collectivity, as in Hinduism, and has universal stereotypes that do not depend on traditionalism of the society.

Key words: religious institution, church, Muslim law, religious organization.

Стаття надійшла 27 серпня 2018 р.

УДК 343.046(094.4)(436:477.83/.86)](091)

Х. В. Перепелиця

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ, ЩО ДІЯЛО У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ З 1772 РОКУ ДО ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ

Досліджено історичні передумови кодифікації австрійського кримінального законодавства, що діяло у Східній Галичині з моменту її входження до складу Австрійської імперії до початку ХІХ століття. Розглянуто основні положення австрійських кримінальних кодексів 1768, 1787 та 1803 років. Вивчено структуру та основні положення кримінальних кодексів щодо видів та караності злочинних діянь, впливу різноманітних обставин на призначення та виконання покарання, можливості застосування тортур тощо. Відстежено поступальний розвиток кримінального законодавства, лібералізацію покарань за протиправні кримінально карані діяння, відхід від казуїстичного викладу кримінально-правових норм та поступову відмову від колективної відповідальності.

Ключові слова: австрійський кримінальний кодекс, злочин, проступок, покарання.

Постановка проблеми. Історично склалося так, що впродовж багатьох століть територія України ділилася між сильними сусідськи-

ми державами. Це й обумовило розвиток її державності та формування усіх галузей права. Кожна держава, намагаючись врегулювати суспільні відносини у підвладній території за допомогою звичаєвого права, нормативних приписів та примусу, беззаперечно мала свій вплив на розвиток правової системи України. З давніх часів саме кримінальне право як одне із найперших галузей права запроваджувалося на окупованій іноземними державами українській території. Адже саме за допомогою сили, примусу та покарань можна було досягти обраної мети – зламати непереборне прагнення українського народу до незалежності та забезпечити повне масове підкорення населення владним приписам іноземної держави та волі пануючого класу. Відтак кримінальний кодекс був своєрідним інструментом утримання місцевого сільського населення у залежному стані від панівних верств населення.

Стан дослідження. Дослідженням питань австрійського кримінального права, що діяло на західноукраїнських землях, які перебували у складі Австрійської імперії упродовж XVIII – початку XIX століття присвячували свої праці багато відомих науковців-правників, проте їх публікації стосувались або загального аналізу цього історичного періоду (В. Дністрянський, В. Кульчицький, М. Никифорак, І. Терлюк), або ж аналізу кримінального кодексу 1852 року (М. Шуп'яна, А. Ткач, Н. Худоба), або ж загального аналізу кримінального права та процесу цього періоду (І. Бойко, К. Марисюк, О. Кондратюк, П. Стебельський) тощо.

Натомість системного дослідження історії розвитку кримінального права до моменту створення кримінального кодексу 1803 року, що діяв не лише в Галичині, а й на усій території Австрійської імперії, не проведено. Що й залишає фактично малодосліджену «пляму» в історії розвитку кримінального права на західноукраїнських землях. З огляду на це, **метою** статті є дослідження питання історії розвитку кримінального права Австрійської імперії з моменту входження до її складу Галичини за результатами першого поділу Польщі до створення кримінального кодексу Австрійської імперії 1803 року.

Виклад основних положень. В умовах активного реформування сучасного кримінального законодавства України важливе значення має недопущення помилок, які існували у минулому. Тому дослідження історії розвитку кримінального законодавства, що діяло на території України у різні історичні епохи, дає змогу окреслити правильну концепцію його формування у майбутньому. Як слушно зазначає К. Марисюк, дослідження історії кримінального права є двобічно важливим: з одного боку, аналізуючи помилки минулого, можна запобігти їх повторенню, а з іншої – виникає реальна можливість запозичити

позитивний досвід минулого для вирішення проблем, які можуть виникнути у майбутньому [1, с. 289]. Зокрема історія розвитку австрійського кримінального права дає змогу спостерігати поступову відмову від застосування надзвичайно жорстоких покарань, тортур та катувань і перехід до м'якших покарань, а також відстежувати перші намагання диференціації кримінальної відповідальності за правопорушення різного ступеня тяжкості.

Кримінально-правові відносини на західноукраїнських землях у період австрійського панування регулювалися декількома кримінальними кодексами, які поступово приходили на зміну один одному. Водночас характерною особливістю накопичення нормативно-правового матеріалу в Австрійській імперії була його апробація на галицьких землях. Лише після вдалого завершення експерименту певний закон або кодифікований акт запроваджувався в інших підвладних Австрійській імперії землях. Зокрема В. Кульчицький зазначає, що Галичина та Буковина була своєрідним полігоном для апробації австрійського законодавства. Це показово, зокрема, щодо кримінального права [2, с. 142–143]. Такої ж думки дотримується М. Шуп'яна, зазначаючи, що українська Галичина, яку було приєднано до Австрійської монархії, була своєрідним законодавчим полігоном, місцем випробування нових австрійських кодексів, чинність яких поширювалася й на інші австрійські провінції. Австрійський парламент, приймаючи кодекси шляхом законодавчих експериментів, вводив їх в дію у Галичині для того, щоб перевірити їх ефективність, а отже, внести необхідні зміни і доповнення. Після цього австрійські кодекси поширювалися на всі інші території Австрії, що забезпечувало ефективність реалізації норм права [3, с. 96]. Так вважає й І. Вушко, зауважуючи, що після приєднання Галичини в 1772 році австрійські правителі епохи Просвітництва намагались створити в Галичині абсолютну нову адміністрацію, базовану на австрійських просвітницьких моделях, що заперечували доавстрійську домодерну спадщину часів Польщі. Відтак Галичина стала простором для експериментів, єдиним регіоном в імперії, де австрійські правителі планували створити зовсім нову адміністрацію, відкинувши повністю попередню історичну традицію [4]. Заперечити цей факт навряд чи можна, адже будь-який законодавчий акт, що мав поширювати свою дію на територію всієї імперії, спершу впроваджувався на території української Галичини. І лише після його вдалого випробування, а в окремих випадках – із внесенням певних змін та доповнень для усунення прогалин або корекції правового регулювання (як це і вийшло з австрійським кримінальним кодексом 1803 року), поширював свою дію і на інші території Австрійської імперії.

Загалом робота над кодифікацією кримінального законодавства в Австрійській імперії розпочалася ще у XVIII ст., коли 1768 року було затверджено перший кримінальний кодекс, який після входження західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії поширив свою дію на Галичину і Буковину. Перший австрійський кримінальний кодекс 1768 року – кримінальне уложення, видане за ініціативою імператриці Марії Терезії (так звана Терезіана) у своїх двох частинах урегулював кримінально-правові відносини в царині процесуального та матеріального права. Проте його чинність на територію Галичини було поширено лише через два роки після їх загарбання (у 1774 році) і тільки в частині кримінально-процесуального права. Однак дослідження цього кримінального закону дає змогу проаналізувати історію розвитку та становлення кримінального права в Галичині у період панування Австрійської імперії.

Австрійський кримінальний кодекс 1768 року давав чіткі роз'яснення поняття конкретного злочину та, відповідно, передбачав їх класифікацію. Загалом усі злочини поділялися на публічні та приватні. До публічних належали злочини проти релігії, корони і держави, а також посадові злочини; до приватних – вбивство, крадіжка, статеві злочини, злочини проти моралі та сім'ї тощо. Нововведенням цього кодексу було встановлення покарання за злочини, вчинені шляхом друку (пасквілі, карикатури тощо). У кодексі, крім загальних правопорушень, було передбачено підстави для порушення кримінальних справ та підстави для ведення допитів з використанням тортур.

І хоча кодекс скасовував найжорстокіші види покарань (утоплення, розірвання кінцями, поховання живим), проте зберігав смертну кару, яка реалізовувалася через спалення, четвертування, колесування, повішення, відрубання голови. Також цей кодекс передбачав підстави для застосування тортур, а також визначав їх види та процедуру використання. У додатку до кодексу було дано кілька десятків офіційних ілюстрацій-гравюр, які детально роз'яснювали допустимі способи і знаряддя тортур (в основному, лещата для рук і ніг, «іспанські чоботи», підвішування і розтягування на особливих сходах, припикання боків підсудного особливими свічками, а перед стратою – вирізання ременів з людської шкіри). Кодекс передбачав також покарання, що накладалися на розсуд судді: усунення з посади, позбавлення деяких прав тощо. Додатковим покаранням могла бути застосована повна або часткова конфіскація майна.

Пом'якшуючі та обтяжуючі покарання обставини співвідносилися з кожним окремим складом злочину і не мали універсального значення: те, що пом'якшувало або обтяжувало вину за одним

складом, не мало значення для іншого. Обтяжуючими обставинами під час призначення покарання були: неодноразове вчинення злочину та вчинення злочину групою осіб. Натомість своєрідними пом'якшуючими відповідальність обставинами вважалося вчинення злочину в юному віці, або в неосудному стані, та в деяких інших випадках [5, с. 407]. Це нововведення щодо обставин, що пом'якшували чи обтяжували відповідальність, свідчить про певний диференційований підхід законодавця до визначення ступеня вини та призначення покарання, можливості його збільшення чи зменшення залежно від дій винної особи, а це означає певну гуманізацію кримінального кодексу.

Отож справедливо можна зробити висновки, що Австрійський кримінальний кодекс 1768 року залишався кодексом Середньовіччя, але незважаючи на збереження в ньому інквізиційного процесу та жорстоких покарань і тортур, він був значним досягненням тогочасної австрійської правотворчості, оскільки започаткував кодифікацію кримінального права, яка дала поштовх для подальшого вдосконалення системи кримінально-правових та кримінально-процесуальних норм Австрійської монархії.

У другій половині XVIII століття в Австрійській імперії відбулися значні соціально-економічні та політичні зміни, які зумовили необхідність перегляду кримінального кодексу 1768 року, адже збереження архаїчної тяганини в судочинстві, суворості покарань свідчили про феодалний характер тогочасного кримінального закону, що застуджувалося передовою австрійською правовою думкою. Так, у 1779 році імператор Йосиф II скасував можливість застосування тортур у кримінальному процесі і продовжив кодифікацію австрійського кримінального права. З метою вдосконалення кримінального законодавства 13 січня 1787 року імператор Австрії Йосиф II затвердив новий кримінальний закон про злочини і покарання (цей кодекс названий в честь ініціатора його створення – «Йосифіна»), який був певною мірою результатом австрійської кримінальної політики «освіченого абсолютизму». Цей кодекс містив характерні для буржуазного права положення: вперше поділив злочинні дії на карні злочини, що розглядалися судами, і поліцейські проступки (незначні правопорушення), що передавалися на розгляд адміністративних органів. Також він забороняв судово-слідчі тортури, гарантував надання деяких прав обвинуваченому на захист, забороняв призначення невизначених у законі покарань, що свідчило про його прогресивність. Також він не передбачав смертної кари (її могли застосовувати тільки за рішенням надзвичайних судів), однак система покарань, що мала феодалний характер, й надалі залишалася доволі суворою [6, с. 35–36; 8, с. 409].

Значним позитивом було те, що кримінальний кодекс 1787 року містив лише норми кримінального (матеріального) права, на відміну від кримінального кодексу 1768 року, а процесуальні відносини врегульовувалися окремим актом – судовою інструкцією від 23 лютого 1786 року. Австрійський «Кримінальний закон про злочини та покарання 1787 року» складався з двох частин та дванадцяти глав. Перша частина мала назву «Кримінальні злочини і кримінальні покарання» та містила сім глав: перша глава – «Про кримінальний злочин взагалі» (§ 1–9); друга глава – «Кримінальні покарання взагалі» (§ 10–39); третя глава – «Про злочини проти монарха і держави» (§ 40–88); четверта глава – «Злочини проти людського життя та фізичної безпеки» (§ 125); п'ята глава – «Кримінальні злочини, що посягають на честь і свободу» (§ 126–147); шоста глава – «Про кримінальні злочини проти права власності» (§ 148–177); сьома глава – «Припинення злочину і покарання» (§ 178–184). Друга частина мала назву «Про політичні злочини і політичні санкції» та вміщувала п'ять глав: перша глава – «Про політичні злочини взагалі» (§ 1–5); друга глава – «Про політичні покарання взагалі» (§ 6–18); третя глава – «Злочини політичні, що посягають на життя та здоров'я» (§ 19–28); четверта глава – «Про політичні злочини проти власності» (§ 29–60); п'ята глава – «Про злочини, які призводять до порушення моралі» (§ 61–82) [5, с. 409].

Аналіз кримінально-правових норм цього кодексу дає змогу зробити висновки про посилення кримінального покарання для революціонерів, грабіжників, казнокрадів, розтратників державного майна, порушників громадського спокою. Покарання були дуже суворими, проте смертну кару було скасовано. Її могли застосовувати лише надзвичайні суди за вчинення військових злочинів. Так, у кодексі обумовлено, що «смертна кара не може бути дозволена інакше, як у разі, якщо винний вчинив замах, що підлягає військовому закону» (водночас єдиним видом страти у випадку таких військових злочинів було повішення). Серед інших покарань були: виставлення біля ганебного стовпа, биття батогами або палицями, заковування у кайдани, просте тюремне ув'язнення, ув'язнення з каторгою. Найбільш деталізованим з покарань було тюремне ув'язнення (воно поділялось на три групи: тимчасове (від одного місяця до 8 років), постійне (від 8 до 15 років) і тривале (від 15 до 100 років). Тюремне ув'язнення поєднувалося з різними видами примусових робіт, заковуванням у важчі або легші кайдани, обмеженням харчування. Щодо тілесних покарань, а саме биття батогами та палицею, встановлювалися обмеження: не більше ста ударів за один раз.

Уперше було передбачено різні режими відбування покарання: від найсуворішого до м'якого. Одним з найважливіших нововведень

Австрійського кримінального кодексу 1787 року було обмеження покарання, навіть за найтяжчі злочини, тільки особою злочинця; сім'я звільнялася від співвідповідальності. Однак у разі державної зради із тюремним ув'язненням передбачалася і загальна конфіскація майна, що об'єктивно не могло не стосуватися сім'ї [5, с. 409].

Загалом, порівнюючи положення австрійських кримінальних кодексів 1768 року і 1787 року, можна зробити висновки про значні відмінності, що виявлялися не лише в лібералізації покарань, запровадженні нового поділу злочинів на окремі види, а й в техніці викладу кримінально-правових норм. У той час, як положення Кримінального кодексу 1768 року було викладено за допомогою довгих заплутаних речень, то Кримінальний кодекс 1787 року містив 266 зразково чітких і простих параграфів, які трактувались однозначно. Кримінальний кодекс 1787 року не повною мірою подолав жорстокість покарань, проте він зробив значний прорив порівняно з Кримінальним кодексом 1768 року. Незважаючи на деякі недоліки, він став новим етапом у розвитку кримінального законодавства та кримінального права загалом, оскільки у ньому було започатковано перехід до більш демократичних положень. Він був своєрідним стартом для всього подальшого розвитку австрійського кримінального права у руслі відмови від середньовічної жорстокості та переходу до ліберальної, демократичної, спрямованої на визнання цінності життя людини, модернізації кримінального законодавства.

Із приходом у 1792 році до влади нового імператора Франца II кодифікаційні роботи не завершилися, а радше навпаки, із новою ініціативою, продовжилися. Зокрема за ініціативою Франца II австрійський юрист та криміналіст того часу Йозеф фон Зонненфельс був залучений до розробки та підготовки нового кримінального кодексу. Цей кодекс у 1796 році був запроваджений у Західній, а з 1797 року і у Східній Галичині. Тільки після певної апробації в Галичині та внесення незначних змін з 1803 року цей кримінальний кодекс був проголошений чинним у всій Австрійській імперії [7, с. 2]. До речі, як і його попередникам, йому було також присвоєно оригінальну назву – Францішкана (від імені імператора Франца II – ініціатора його створення та впровадження на території Австрійської імперії) [5, с. 142–143].

Цей кодекс традиційно складався з двох частин (злочини і тяжкі поліцейські проступки), кожна з яких мала по два розділи, один із яких вміщував норми кримінального права, а другий – кримінального процесу. Усі протиправні діяння поділялися на такі різновиди: тяжкі злочини, кримінальні проступки, тяжкі кримінальні й тяжкі поліцейські проступки [6; 7, с. 35].

За Кримінальним кодексом 1803 року ще залишалася смертна кара за державну зраду, повстання, виробництво підроблених грошей, підпал, вбивство. Однак близько двох третин смертних вироків не було здійснено, а відповідно до рішень імператора Франца II такі особи були помилувані або ж до них були застосовані більш м'які покарання [8]. Зазвичай, відповідно до рішення імператора смертні вирокі здебільшого були замінені позбавленням волі, що мало створити в умовах розкладу феодально-кріпосного ладу та розвитку капіталістичних відносин популярність абсолютистської влади й зміцнити віру народних мас у доброго імператора. Так, з 1304 смертних вироків, які були винесені австрійськими судами до 1848 року, виконано лише 448, а всі інші були замінені позбавленням волі на різні строки [9, с. 331].

Перша частина кодексу містила положення, які стосувались злочинів, що підлягали юрисдикції судів (Von Verbrechen). Вона складалась з 557 параграфів. Перша глава, поділена на 28 розділів (§§ 1–210), містила матеріально-правові приписи щодо злочинів і покарань, за них передбачених. Частина друга кодексу стосувалась тяжких поліційних правопорушень, які підлягали юрисдикції органів адміністративної влади (Von den schweren Polizeil-Übertretungen und dem Verfahren bei denselben). Загалом вона складалась з 459 параграфів. Перша глава цієї частини, поділена на 14 розділів, включала параграфи від 1 до 275, і містила матеріально-правові приписи, що стосувались тяжких поліційних правопорушень і покарань, за них передбачених [10, с. 15].

Особливістю КК 1803 року було те, що він передбачав майнові покарання лише за вчинення тяжких поліційних правопорушень, в той час, як за вчинення таких злочинів покарання не могли застосовуватись ні як основні, ні як додаткові [11, с. 145]. Серед покарань за злочини домінували покарання, спрямовані на фізичні та моральні обмеження винного, такі як смертна кара, позбавлення волі, тілесні покарання тощо [11, с. 123].

Зокрема друга частина кодексу щодо поліцейських проступків складалася з книги I «Про тяжкі поліцейські проступки та покарання за них» та відповідно: розділу I «Про тяжкі поліцейські проступки взагалі», розділу II «Про покарання за тяжкі поліцейські проступки взагалі», розділу III «Про покарання неповнолітніх», розділу IV «Про різні види тяжких поліцейських проступків», розділу V «Про тяжкі поліцейські проступки проти безпеки суспільства та публічного спокою», розділу VI «Про тяжкі поліцейські проступки проти публічного використання приладів для забезпечення безпеки», розділу VII «Про тяжкі поліцейські проступки проти публічного управління», розділу VIII «Про тяжкі поліцейські проступки проти безпеки життя»,

розділу IX «Про тяжкі поліцейські проступки проти здоров'я», розділу X «Про інші тяжкі поліцейські проступки, що посягають на цілісну безпеку або порушення, що її загрожують», розділу XI «Про тяжкі поліцейські проступки проти безпеки власності», розділу XII «Про тяжкі поліцейські проступки проти честі», розділу XIII «Про тяжкі поліцейські проступки проти порядності», розділу XIV «Про викуп тяжких поліцейських проступків і покарань за їх вчинення»; книги II «Порядок розслідування справ про тяжкі поліцейські проступки»: розділу I «Про юрисдикцію щодо тяжких поліцейських проступків», розділу II «Про порядок розслідування тяжких поліцейських проступків», розділу III «Про інквізицію та висунення обвинувачення», розділу IV «Про правові докази», розділу V «Про перевірку фактів», розділу VI «Про пом'якшення покарання і прохання про помилування», розділу VII «Про оголошення і виконання вироку», розділу VIII «Про фінансування юрисдикцій на розслідування тяжких поліцейських проступків», розділу IX «Про порядок суворого нагляду за провадженням у справах про тяжкі поліцейські проступки». Загалом цей кодекс налічує 459 параграфів [12]. Водночас відповідно до § 8 за тяжкі поліцейські проступки передбачалися такі різновиди покарань, як штраф, конфіскація майна, позбавлення прав і дозволів, арешт, покарання тілесне, вигнання з певного місця, провінції або за межі Австрійської імперії. Загалом кримінальний кодекс 1803 року передбачав усе різноманіття кримінальних протиправних діянь: від злочинів до поліцейських проступків, охоплював всі можливі прояви девіантної поведінки, передбачаючи не лише основні склади злочинів, а й кваліфіковані та привілейовані.

Крім того, у ньому зазначалися обставини, що обтяжували та пом'якшували покарання, а також покарання мали певні межі, що давало змогу судам встановлювати співрозмірні до заподіяної шкоди покарання. Однак цей кодекс, як і його попередники, вміщував норми не лише матеріального, а й процесуального права. Це спрощувало діяльність правозастосовних органів, оскільки усі необхідні правові норми можна було знайти в одному нормативно-правовому акті. Водночас порядок провадження та судового розгляду справ про тяжкі поліцейські проступки та злочини відрізнявся.

Подальший розвиток буржуазних відносин в Австрійській імперії призвів до перегляду й видання нової редакції кримінального кодексу 1852 року, який у Галичині діяв аж до введення там польського кримінального кодексу 1932 року [6, с. 36].

Висновки. Процес кодифікації австрійського кримінального законодавства у період з 1772 року до початку XIX століття був довготривалим та насамперед модифікувався завдяки прагненням імпера-

торів зміцнити владу та відповідати вимогам тогочасного буржуазного суспільства. Поступовий відхід від жорстокості та інквізиційності судового процесу, скасування тортур та перехід до лояльнішої та ліберальнішої системи покарань за протиправні діяння формувалися не лише завдяки волі імператорів, а й за допомогою тиску науковців-юристів, які намагалися довести недопустимість застосування надто жорстоких середньовічних покарань та тортур для отримання доказів. Крім того, відбувалася поступова відмова від казуїстичних кримінально-правових норм. Завдяки простій мові формувань сутності протиправних діянь, зміст кримінально-правових норм трактувався однозначно та не давав можливості застосовувати кримінальний закон за аналогією, адже злочинним визнавалося лише те діяння, яке було прямо передбачено законом. Такий поступальний розвиток системи кримінально-правового регулювання свідчить про певну демократизацію суспільства та водночас акцентує на недопущенні насильницького незаконного повалення влади імператора (адже лише за військові злочини передбачалася смертна кара).

1. Марисюк К. Б. Кримінально-правова політика у сфері майнових покарань на українських землях у складі Австрії (1772–1848 рр.). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2011. –№ 3. С. 288–296.

2. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України. К., 2001. 320 с.

3. Шуп'яна М. Ю. Кодифікація кримінального права в Австрійській імперії у XVIII–XIX ст. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 95–100.

4. Вушко І. Свої серед чужих: австрійські чиновники та Галичина у 1772–1867 рр. URL: <http://uamoderna.com/md/vushko-austrian-bureaucrats-galicia>

5. Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Історія держави і права України: підручник. К.: ІнЮре, 2015. 808 с.

6. Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права України: навч. посібник. Львів: Ліга-Прес, 2007. 92 с.

7. Рекотов П. В. Австро-угорське кримінальне законодавство на західноукраїнських землях (друга половина XVIII–XIX ст.). URL: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/MNPKMF17_112.pdf

8. Prof. DDr. Martin P. Schennach, Verena Schumacher. The Practice of Criminal Law by the Supreme Court in the Austrian Vorm? rz. URL: <https://forhistiur.de/media/nachrichten/Bericht.pdf>

9. Історія держави і права України: підручник. У 2-х т. / за ред В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. Т. 1. 656 с.

10. Pauli L. Austriacki Kodeks Karny z 1803 r. w Wolnym Mieście Krakowie (1815–1833). Część I. Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1968. 113 s.

11. Salmonowicz S. Prawo karne oświeconego absolutyzmu. Z dziejów kodyfikacji karnych przełomu XVIII/XIX w. Toruń: Towarzystwo naukowe w Toruniu, 1966. 294 s.

12. Księga ustaw na zbrodnie, i ciężkie policyjne przestępstwa. [Cz. 2, O ciężkich przestępstwach policyjnych i o sposobie z temiz postępowania]. Lwow, 1804. 200 c. URL: <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/doccontent?id=63677&from=FBC>

13. Ухач В. З. Історія держави і права України: навч. посібник (конспекти лекцій). Тернопіль: Вектор, 2011. 378 с.

14. Никифорак М. В. Державний лад і право на Буковині в 1774–1918 рр.: дис. ... доктора юрид. наук. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2004. 419 с.

15. Krzymuski E. Wykład prawa karnego ze stanowiska nauki i prawa Austriackiego. Kraków: Księgarnia Leona Frommmera, 1901. Tom I. 431 s.

Perepelytsia K. V. Formation and development of criminal legislation of Austrian Empire, operating in Eastern Halychyna from 1772 to the beginning of the XIX century

The process of codification of Austrian criminal legislation in the period from 1772 to the beginning of the nineteenth century was long-lasting and was modified first of all due to the desire of the emperors to strengthen power and meet the requirements of the bourgeois society. The historical background of the codification of the Austrian criminal legislation, which has been operating in Eastern Halychyna since its entry into the Austrian Empire until the beginning of the nineteenth century is examined in the article.

The main provisions of the Austrian criminal codes of 1768, 1787 and 1803 are considered. The structure and basic provisions of the criminal codes concerning types and punishment of criminal acts, the influence of various circumstances on the appointment and execution of punishment, the possibility of torture, etc. are described.

The differentiation of criminal liability is distinguished depending on the type of offense and the circumstances of its commission. In particular, depending on the type of criminal act, the types of the punishment were determined: for crimes – more severe penalties related to the physical and moral constraints of the perpetrator, and for misconduct – punishment by a temporary restriction of freedom or property punishment. Due to the simple language of the wording of the essence of unlawful acts, the content of criminal law was interpreted unambiguously and did not allow the criminal law to be applied by analogy, since only those acts that were expressly foreseen by the law were recognized as criminal.

In general, conclusions have been made on the progressive development of criminal legislation and the humanization of society, the liberalization of penalties for unlawful criminal acts, the departure from the casuist statement of criminal law and the gradual renunciation of collective responsibility.

Key words: Austrian criminal code, crime, misdemeanor, punishment.

Стаття надійшла 27 серпня 2018 р.

ГУМАНІСТИЧНА ФІЛОСОФІЯ В ТВОРЧОСТІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО (до 100-річчя від дня народження)

Розглянуто діяльність видатного українського педагога і письменника Василя Олександровича Сухомлинського (1918–1970 рр.). Встановлено, що вся його творчість – це глибоке філософське осмислення проблеми ролі та місця навчання і виховання молодого покоління. За своє коротке життя він опублікував близько тридцяти монографій та багато наукових статей, оповідань, казок. Багато з них перекладено на різні мови народів світу. Вся творчість педагога і мислителя пронизана глибоким філософським осмисленням формування високої моралі й духовності у молодого покоління. Учений, педагог, новатор у своїх творах перед усім ставить проблему філософсько-духовного осмислення складної діалектики соціальних процесів у суспільстві, вирішення проблеми морально-етичного, розумового, естетичного, екологічного, фізичного виховання, проблему гармонійного розвитку особистості. В. О. Сухомлинського по праву можна назвати народним учителем, глибоким психологом. Констатовано, що дослідженням творчої діяльності В. О. Сухомлинського займаються не тільки вітчизняні, але й зарубіжні вчені, працівники освіти і громадськості в багатьох країнах світу. Він залишив величезну науково-теоритичну і літературну спадщину, що увійшла в історію вітчизняної і світової культури.

Ключові слова: суспільство, духовність, філософія, наука, педагогіка, гуманізм, навчання, виховання, сім'я, школа, особистість, молодь, батьки.

Постановка проблеми. У своїх творах і практичній діяльності В. Сухомлинський, спираючись на ідеї своїх видатних попередників Я. Коменського, Г. Скороводи, К. Ушинського, А. Макаренка та ін., розробляє і втілює в навчально-виховний процес нові ідеї, які ще були невідомі і у вітчизняній, і в Західній науково-педагогічній літературі. Педагог-новатор, вперше поставив педагогіку «на рейси» практики, яка насамперед спиралась на передові філософсько-духовні морально-етичні та психологічні ідеї, а також на творче досягнення народної педагогіки та народної мудрості, традиції та звичаї українського народу.

Актуальність творчої діяльності В. Сухомлинського полягає в тому, що у час, коли у суспільства виникла низка проблем, пов'язаних з освітою і вихованням молоді, його ідеї є надзвичайно актуальними. Важливо зазначити, що В. О. Сухомлинський займає гідне місце серед сотні видатних українців усіх часів, а ООН визнала його одним із великих педагогів світу [1, с. 6].

Стан дослідження. Творчість В. Сухомлинського є настільки багатоаспектною, що викликає постійну зацікавленість серед вітчизняних і зарубіжних учених, як от: Н. Ангелуца, М. Антонєць, І. Бєх, А. Бик, М. Библюк, М. Богуславський, Л. Бондар, М. Дмитрієв, А. Іванко, Н. Калініченко, В. Кузь, Ю. Мальований, В. Риндак, О. Савченко, О. Сухомлинська, І. Ткаченко, М. Ярмаченко та багато інших. Вони зазначають, що все найцінніше, створене Василем Олександровичем, назавжди увійшло до національної духовної культури, до скарбниці вітчизняної і світової педагогіки.

Метою статті є аналіз філософсько-педагогічних, моральних, етичних ідей в творчості В. О. Сухомлинського.

Виклад основних положень. Історико-педагогічний аналіз творчої спадщини В. Сухомлинського дає підставу стверджувати, що видатний педагог активно використовував надбання народної педагогіки, фольклору, творчо розвивав ідеї прогресивних педагогів і громадських діячів минулого: О. Духновича, Я. Корчка, П. Лєсгафта, Дж. Локка, І. Огієнка, Й. Пєсталоцці, М. Пирогова, Ж.-Ж. Руссо, С. Руссої та ін.

У центрі уваги вченого і педагога є проблема виховання, в якій важлива роль належить філософському осмисленню ролі і місця людини в суспільстві навчання й виховання молодого покоління на патріотичних та моральних засадах. Він, як і видатний польський педагог Я. Корчак, безмежно любив дітей і не випадково свою основну працю назвав «Серце віддаю дітям». Звертаючись до молоді, В. О. Сухомлинський наголошував на необхідності виховувати і формувати у своїй поведінці кращі зразки моральної культури і поведінки. «Перевірй свої вчинки, запитуючи сам себе: чи не робиш ти зла, незручності людям своїми вчинками. Роби так, щоб людям, які тебе оточують було добре» [5, с. 146]. Мислитель постійно наголошував і наставляв молодь опановувати головне в морально – духовній культурі культуру людських відносин. В. О. Сухомлинський неодноразово заявляв про те, що якою б на перший погляд здавалася б нам людина, але важливо «побачити в ній зерно добра, честі. Те, що ми називаємо повагою до людини, – це віра в добре начало в ній» [5, с. 190].

Розмірковуючи над проблемою поваги до людини її свободи, честі, гідності, достоїнства, педагог, гуманіст, формулює кодекс морально-етичної поведінки в якій розглядає і позитивні, і негативні риси в поведінці. В. О. Сухомлинський у взаємовідносинах людей чільне місце відводив культурі спілкування, ролі і місця слова. Він постійно наголошував, що в спілкуванні необхідно демонструвати повагу до гідності людини «шанування в ній самостійності, незалежності, доброї волі» [10, с. 192].

Педагог неодноразово акцентував, що в духовній сфері, бездуховність, яка породжує в поведінці «невихованість і невігластво, призводить до черствості, безсердечності, байдужості» [5, с. 192].

Залишаючись на засадах гуманістичної філософії і педагогіки, мислитель наставляє молодь умінню розрізняти в людині позитивні і негативні якості «світле і темне». В діалектиці цих протилежностей вчений бачить можливість в процесі виховання проявляти принциповість і вимогливість, нетерпимість і непримиренність до зла «уміння відрізняти невинні людські слабкості від вад, що калічать душу» [4, с. 192].

«Звідки беруться, – ставить запитання Василь Олександрович, – черстві, задубілі, крижані серця?». На багатьох прикладах, побудованих на спостережанні, вивченні та глибокому аналізі, вчений у своїй знаменитій «Батьківській педагогіці» доводить, що головна причина – це «сліпа батьківська любов до дитини». Розкриваючи трагедію матері, яка все своє материнське тепло, серце і душу віддала єдиному синові щоб не затьмарити його безтурботного дитинства. «Серце його жило тільки радіщами і втіхами: виріс він людиною з кам'яним серцем» [7, с. 135]. Люди в селі називали його «безсердечною скотиною», за те, що живучи разом з матір'ю, покинув її хвору, що була прикута до ліжка. Чужі люди, з добрим серцем приходили і допомагали хворій, а син ні разу не навістив свою матір. Ця історія мала трагічний наслідок, всі мешканці села, відвернулись від нього, ніхто не подавав йому руки, закінчив він своє життя з мотузкою на шії як і колись Іуда.

На яскравих прикладах в своїх літературних творах В. Сухомлинський показує складну діалектику людських взаємовідносин, добра і зла, честі і безчестя, справедливості і несправедливості. Так, мати, навчаючи свого сина, говорила йому: *«Про любов до людства говорити легше, ніж допомогти бабі Ярині нарубати дров на зиму. Людство – воно далеко, а баба Ярина – поруч, совість не дозволить зімкнути очей у ночі, коли в неї нічим буде топити. Прислухайся, сину, серцем до турбот і жалів людських»* [7, с. 136].

Надзвичайно талановитий психолог Василь Олександрович, спираючись на заповіді народної педагогіки і моралі, у своїх наукових розвідках і літературних творах переконливо і ненав'язливо торкається нашого серця, нашої свідомості, нашого світобачення, не залишаючи нас байдужими.

«Для мене, – писав В. О. Сухомлинський, – немає щастя більшого, ніж бачити сяючі дитячі очі в ті хвилини, коли дитина зриває квітку троянди і несе її матері» [7, с. 146].

Розкриваючи складну діалектику взаємовідносин людей у суспільстві, педагог значну увагу приділяв проблемі любові до Батьків-

щини, пов'язуючи її з любов'ю до матері і любов'ю до рідної природи. Що вкладає в поняття Батьківщина мислитель?

«Коли я чую слова Батьківщина, – зазначає В. Сухомлинський, – згадую стару Дідову Вишню. Де б не був у цю мить, перед очима мерехтить кожний листочок, таке відчуття, ніби ось зараз торкнешся рукою теплої вишневої кори, відчуваєш терпкий вишневий запах».

«З далекого-далекого дитинства запам'ятав я малюнок на обкладинці «Кобзаря «Тараса Шевченка: мати з дитям на руках. Воно дивиться радісними очима, і мама усміхається: хіба може бути для неї більша радість, ніж посмішка рідної дитини? Коли я чую або читаю слово Батьківщина, мені згадується той день, коли мама мені дала в руки «Кобзар» з ласкавою матір'ю і усміхненим дитям» [5, с. 168–169].

«Батьківщина – твій дім, твоя колиска» [с. 176]. В цих словах мислитель закладає глибокий смисл. «Юнаки і дівчата, ви повинні знати історію свого народу; у ващій душі мають ввійти кращі народні традиції, стати для вас святим законом» [8, с. 177].

Василь Олександрович, – писала його донька О. Сухомлинська – «в останній період свого життя голосніше та емоційніше обстоює народні імперативи й цінності, спирається на українську етнопедagogіку, вводить її в усі ланки педагогічного процесу, особливо наголошуючи на значенні рідної мови, слова, пісні, поезії, казки» [4, с. 385].

Коли читаєш твори В. О. Сухомлинського кидається у вічі деякі терміни, пов'язані з так званим «комуністичним вихованням». Слід пам'ятати, в яку епоху і в якому суспільстві жив і творив він. Варто погодитись з Г. Бучківською про те, що в умовах ідеологічного монополізму в колишньому СРСР, вчений і педагог, змушений був проголошувати постулати «марксистсько-ленінської ідеології, але філософським підґрунтям його педагогічних поглядів є загальнолюдські гуманістичні цінності» [6, с. 15].

Значну увагу у своїй педагогічній діяльності В. О. Сухомлинський надавав проблемі шанування, поваги та любові до матері.

Педагог наголошував, що школа свою роль може виконати тільки за умови, що в її «діяльності пануватимуть чотири культу. Це культ: Батьківщини, Людини, Матері й Рідного Слова» [4, с. 508].

Як зазначає О. Петренко «у науково-педагогічній і психологічній літературі радянської доби у проблемі материнської любові та виховання у дітей любові до матері приділялось недостатньо уваги» [4, с. 2].

Своєрідний гімн Матері у своїх творах склав Василь Олександрович, у простих словах він вмів надзвичайно глибоко філософсько

і психологічно передати відчуття вдячності до самого прекрасного на Землі – Матері. Великий Т. Г. Шевченко зворушливо з глибокою любов'ю говорив про Жінку – матір, порівнював з Богородицею.

*І перед нею помолюся,
Мов перед образом святим
Тієї матері святої;
Що в мир нам Бога принесла...*

Василь Олександрович не видумував своїх героїв, він опирався на життя і діяльність тих, кого добре знав. «Коли після складної операції приходив, бувало, Микола Пелипович утомлений і знесилений, його дружина Марія казала: «Лягай ось тут, у виноградній альтанці, спочинь, немає роботи виснажливішої за твою...» – він усміхаючись, відповідає: «Ні, найважча в світі праця – то праця матері, і найважча, й найвиснажливіша, й найпочесніша. Я допомагаю людині в горі, ти твориш людству щастя, твориш саме людство» [4, с. 163].

Сухомлинський постійно призивав учителів формувати в учнів глибоку повагу, пошану, любов і благовоління перед матір'ю. «Якби мене запитали,- говорив Василь Олександрович, – що для вчителя найважче, я б відповів: говорити з дітьми про матір. Багато ночей просидів я, складаючи «Казки й бувальщини про Матір» [2, с. 212].

Мудрий педагог і наставник в своїй творчості і практичній діяльності постійно нагадує молоді щодо її святого обов'язку перед батьками. «Я вбачаю важливу виховну місію в тому, щоб син умів жаліти, оберігати серце матері. Бо воно невичерпно щедре й нескінчене в своїй любові» [2, с. 213].

Письменник піднімається на найвищий щабель, прославляючи матір. Це апофеоз матері. «Дуже важливо утвердити в душі сина й дочки почуття того, що мати дорога мені не стільки як джерело моїх особистих радостей і благ, скільки як жива людина, яка безмірно любить мене. Платить любов'ю за любов своїм батькам» призиває В. О. Сухомлинський. Мислитель замислюється над тим, чому так багато є сімей, у яких доля нещаслива.

«Нещасливій людині, особливо, коли вона стала нещасливою в дитинстві, недоступні багато які духовні цінності, вона не знає життя, не знає сама себе і своїх творчих сил, не відчуває поваги сама до себе, не бачить в собі і інших людях величезної людської цінності» [10, с. 454].

В. О. Сухомлинський не міг обминути «вічну» проблему, пов'язану з любов'ю і коханням юнаків і дівчат. Цю надзвичайну

філософську і психологічну тему мислитель розглядає як одну з важливих і актуальних.

На прохання своєї дочки Ольги відповісти «Що таке кохання?» Василь Олександрович говорив є: «Моє серце прискорено б'ється при думці про те, що я говорю сьогодні вже не з маленькою дитиною, а з жінкою. Будь же щасливою, переступаючи цю межу. А щасливою ти будеш тільки тоді, коли будеш мудрою» [7, с. 241].

Якби всі молоді люди – і жінки, і чоловіки – зрозуміли цю мудрість до кінця – у нас було б гармонійне суспільство; щастя було б долею і багатством усіх.

Пам'ятай, що в житті є не лише краса і благородство. Є, на жаль, і зло, і підступність, підлота. У тебе повинно бути не тільки відкрите, добре серце. Воно має бути строгим, рішучим і вимогливим. *«Легковажність у будь-якій сфері людського життя дуже шкідлива, у сфері ж духовно-психологічних і морально-естетичних відносин вона згубна і смертельна»* [8, с. 245].

Пробудження матері – це віковичний статевий потяг бажання з'єднатися з людиною протилежної статі для творення нового життя, для продовження роду людського. Це нездоланна інстинктивна сила, що тягне юнака до дівчини, а дівчину до юнака, але це ще не людська любов.

Якщо немає нічого, крім статевого потягу, то в подружньому житті буде лише вміння народжувати дітей – для цього ж великої мудрості не треба [9, с. 247].

У сфері духовно-психологічних і морально-естетичних відносин людина, на жаль, ще буває нерідко невігласом, рабом або негідником. В одному з листів, звертаючись до В. О. Сухомлинського сімнадцятирічна дівчина просить поради: *«Я сама не розумію, чому не можу панувати над своїми почуттями... Він мене ображає, він просто знущається з мене, він дарує зневажливо мені крихти свого кохання, а я, як собака, дивлюся і в його очі – віддано й ніжно. Що мені робити з своїм почуттям?»* [7, с. 218].

Бути хазяїном свого почуття – ось що я відповів дівчині. Підхопила дівчину хвиля статевого потягу – і дівчина вже віддалася на волю долі, пливе, сама не знаючи куди, думаючи, що почуття, яке вона переживає, вже і є справжнє кохання. Кохання дає щастя і насолоду, кожна з вас, дівчата, прагне до щастя, радощів, повноти свого духовного життя, але, якщо ви безвладно пливете на хвилі, яка підхопила вас і несе невідомо куди, якщо у вашому почутті нема людської мудрості й людської мужності, ніякого щастя не буде, навпаки, вас може спіткати велике нещастя. *Якщо статевий потяг зливається з бездум-*

ністю, з жагою скороминучої втіхи, скороминучої насолоди – це значить, що ти, люба донечко, в страшній небезпеці, квітка, яка з першого погляду здається прекрасною, чарівною, насправді тайть в собі смертельну отруту. Статевий потяг, не одухотворений і не обласканий мудрістю і мужністю, – це велике зло, яке підстерігає тебе в житті, – не будемо боятися цих слів і скажемо їх прямо: зло посилюється тим, що юнак, який вимагає від дівчини піти назустріч його бажанням, нібито і не збирається чинити зло. Він нібито й насправді кохає дівчину. Але біда в тому, що він духовно, морально не дозрів для кохання. Він за своїм фізичним розвитком може стати батьком, а за моральним розвитком він дитина. Але ця дитина не винна, вона страшна. Страшна якраз тим, що, будучи дитиною, вона може стати батьком [9, с. 248–249].

Я б порадив дівчатам: будьте розбірливими і перебірливими – не бійтеся цього, якщо тільки ваша розбірливість поєднується з жіночою мудрістю і мужністю, якщо тільки вона не виливається в легковажність.

Кохання людське – це висока людська культура. По тому, як людина любить, можна зробити безпомилковий висновок про те, яка вона людина. Тому що в коханні найяскравіше виявляється відповідальність за майбутнє суспільства, за його моральні підвалини.

Філософ не безпідставно вважав, що моральна підготовка до створення сім'ї на основі справжнього кохання і дружби – це найтонша сфера всебічного розвитку.

«Перед тим, як покохати в дівчині жінку, в юнакові – чоловіка, покохай у ній, у ньому справжню людину. Справжнє кохання – це людська вірність, відданість, уміння любити людину й тоді, коли вона стала старою, слабою, немічною, і тоді, коли вона померла, – любити пам'ять про людину» [9, с. 185].

Моральне облагороджування почуття кохання і підготовка до шлюбу, батьківства, материнства [9, с. 184–192].

«Кохання, – говорив В. О. Сухомлинський, – має назавжди, на все життя залишатися для людини найсвітлішим, найінтимнішим і недоторканим» [9, с. 480].

Як керувати своїми почуттями? Ставить питання педагог.

«Навчити людину бути вірною своєму почуттю, обов'язку, слову можна тільки за тієї умови, якщо бажання спирається на світло доброї, чистої, високої, благородної думки» [9, с. 180].

Ніяк не можна погодитися з формулою, – зауважує В. Сухомлинський, – і почуттю не накажеш – навпаки, моральна культура в тому й полягає, що думка, ідея, яка облагороджує бажання, керує

почуттями, наказує. «Там, де вчинками керують сліпі бажання, там, де думка дримає, – народжується моральна спустошеність, розбещеність» [9, с. 186]. «Любити, – говорить Сухомлинський, – означає відчувати величезну відповідальність за людину – ту, яку ти любиш, і ту, яку ти створюєш. Любов тільки тоді високоморальна, коли вона цнотлива, розумна й передбачлива» [9, с. 187].

«Майбутньому батькові слід нагадувати про те, що найважливішою школою виховання вищої духовної культури у шлюбі є ваше ставлення до жінки – дружини, матері ваших дітей, до своєї матері. Це величезна моральна доблесть – уміння любити дружину, матір, дорожити її здоров'ям, красою, честю, уміння захищати і оберігати її від хвороб, виснаження, образи, несправедливості» [9, с. 189].

Звертаючись до дівчат, Василь Олександрович дає їм щирі і мудрі поради.

«Будьте мудрими й вимогливими в коханні. Кохання – палке почуття, але панувати над серцем повинен розум. Справжня жіночність – це поєднання ніжності і суворості, ласки й незламності. Дуже важливо для дівчини вміння й готовність протистояти брудові, вульгарності, мерзотності» [10, с. 190].

Дівчина, яка з молоком матері увібрала в себе істину, що кохання – це відповідальність, стає вимогливою до добра і нестерпною до зла, приниження гідності, обману, лицемірства, вульгарності, недбайливості [10, с. 192].

«Людська любов, – писав Сухомлинський, – є не тільки щастям, не тільки найчистішим джерелом радості й людських задоволень. Вона веде до найприємнішого й найрадіснішого, але водночас і до найскладнішого й найважчого, найвідповідальнішого людського обов'язку». «Людська любов – це союз душі і тіла, розуму й ідеалу, щастя та обов'язку» [9, с. 164].

Значну увагу вчений приділяв проблемі сімейного виховання. Автор творчо спирався на досягнення передових ідей в педагогіці, психології, філософії, етиці, естетиці та інших наук. Педагог активно використовував прогресивні традиції народної педагогіки, народну мудрість вітчизняних та зарубіжних країн.

Як стверджувала його донька О. Сухомлинська, він спирався на «українську етно-педагогіку, ... особливо наголошуючи на значенні рідної мови, слова, пісні, поезії, казки» [2, с. 385].

Отже, В. Сухомлинський вперше в історії педагогіки не тільки глибоко теоретично, але конкретно на практиці здійснював реалізацію своїх ідей і у такий спосіб заклав підґрунтя для розвитку сучасної філософії виховання молоді у всьому світі.

Висновки. Вершиною розвитку національної педагогічної науки другої половини ХХ ст. є творча спадщина видатного українського педагога В. О. Сухомлинського – засновника гуманістичної новаторської педагогіки. Його наукові праці, літературні твори, побудовані на глибоких філософських високогуманних та етико-моральних засадах, творчо поєднують класичну та народну педагогіку. У своїй творчості видатний педагог важливого значення надавав формуванню у майбутніх поколінь українців високих духовних, патріотичних, морально-етичних якостей.

Всі його твори і педагогічна діяльність проникнуті любов'ю до дітей. Спадщину видатного педагога пронизує ідея всебічного розвитку особистості. Цю проблему вчений розглядає як діалектичний процес поєднання логіко-розумового, морального, духовного, естетичного, трудового і фізичного виховання.

У його творах сформульовані педагогічні вимоги не тільки до вчителів щодо виховання учнів, але й педагогічні вимоги для батьків, взірцем якого є «Батьківська педагогіка». Ідеї викладені в ній, в інший час, є надзвичайно сучасні і актуальні, вона повинна стати настільною книгою в кожній українській родині.

Глибокий філософсько-етичний зміст вкладає письменник в розроблення концепції взаємовідносин батьків і дітей, любові і поваги й шани до Матері.

Аналіз педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського дає підставу стверджувати, що в Павлівській середній школі, якою керував Василь Олександрович, існувала дієва система виховання учнів любові до матері. Методика В. Сухомлинського охоплює широкий спектр теоретичних і практичних способів і прийомів з метою формування у дітей любові до батьків.

1. Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн.: навч. посібник / за ред. О. В. Сухомлинської. К., 2005. Кн. 2. 552 с.

2. Хрестоматія з української класичної педагогіки: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / К. Ушинський, С. Русова, А. Макаренко, Г. Ващенко, В. Сухомлинський. К., 2008. 768 с.

3. Кузьменко В. В. Василь Сухомлинський: життєвий шлях та педагогічні погляди. Херсон. 2013. 112 с.

4. Петренко О. Б. Виховання любові до матері у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. педагог. наук: спец. 13.00.01. «Теорія та історія педагогіки». К., 1977. 24 с.

5. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Вибрані твори. В 5-ти т. К., 1977. Т. 3. 670 с.

6. Бучківська Г. В. Розвиток В. О. Сухомлинським теорії і практики виховання в учнівському колективі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. педагог. наук: спец. 13.00.01. «Теорія та історія педагогіки». Івано-Франківськ, 2001. 20 с.

7. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. (підгот. до вид. текст і написав вступ. статтю В. Ф. Шморгун). К., 1978. 263 с.

8. Сухомлинський В. О. Громадянське начало – основна ланка морального виховання. Вибрані твори. В 5-ти т. К., 1976. Т. 4. С. 145–154.

9. Сухомлинський В. О. Ставлення до людей і обов'язок перед ними. Вибрані твори. В 5-ти т. К., 1976. С. 184–200.

10. Сухомлинський В. О. Людина найвища цінність. Вибрані твори. В 5-ти т. К., 1977. С. 446–472.

Ryashko O. V., Ostapenko L. O., Koval I. M. Humanistic philosophy in creative work of V. O. Sukhomlynsky (to 100th anniversary of his birth)

Activity of the outstanding Ukrainian teacher and writer Vasyl Oleksandrovych Sukhomlynsky (1918–1970) has been considered. In fact, his entire activity is a profound philosophical apprehension of the problem of role and place of teaching and education of the younger generation. During his short life, he published about thirty monographs and many scientific articles, stories, fairy tales.

Many of them were translated into different languages of the peoples of the world. The entire creativity work of the teacher and thinker is permeated by deep philosophical apprehension of the formation of high morality and spirituality in the younger generation.

In his works, the scientist, teacher, innovator first and foremost raises the problem of philosophical and spiritual comprehension of a complex dialectics of social processes in society, solving the problem of moral and ethical, mental, aesthetic, ecological, physical education, the problem of harmonious development of personality. V. O. Sukhomlynsky can rightly be called a folk teacher, a profound psychologist. V. O. Sukhomlynsky's creative activity is in the limelight of not only domestic, but also of foreign scientists, educators and the public in many countries of the world. He left a huge scientific-theoretical and literary heritage that entered the history of domestic and world culture.

Observing the principles of humanistic philosophy and pedagogy, the thinker imbues the young people with the ability to distinguish between positive and negative traits of a person, «light and dark». The scientist sees in the dialectics of these opposites the possibility to show in the process of education the uncompromising stand and exactingness, intolerance and uncompromising attitude to evil, «the ability to distinguish between innocent human weaknesses from the defects that cripple the soul».

V. O. Sukhomlynsky's creative heritage is an example of titanic labor, a mighty power of will, high spirituality, and a morality of infinite love for a child. The Ukrainian teacher and writer wrote 48 books, 500 scientific articles, more than 1500 stories and fairy tales for children. His works have been spread all over the world. As of the beginning of the 21-st century, 65 of his works were published

in approximately 15 million copies. They were translated into 59 languages of the peoples of the world.

Thus, for the first time in the history of pedagogy, V. O. Sukhomlynsky realized the implementation of his ideas and thereby laid the foundation for the development of modern philosophy of educating young people all over the world not only deeply theoretically, but specifically in practice.

Key words: *society, spirituality, philosophy, science, pedagogy, humanism, education, education, family, school, person, youth, parents.*

Стаття надійшла 27 серпня 2018 р.

Розділ 2

АДВОКАТУРА. ТРУДОВЕ ПРАВО

УДК 347.965:342.1(477)«19/20»

Б. М. Гамалюк,
І. Я. Семенюк

МОРАЛЬНІ ІМПЕРАТИВИ В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Досліджено, що застосування етичних стандартів у адвокатурі є однією з найважливіших проблем, яка зосереджується в центрі активного обговорення громадськості та наукової спільноти. Опановуючи вказані норми, адвокатура свідомо створює моральні імперативи у професійній діяльності. Вивчено морально-етичні засади адвокатської діяльності. Визначено їх основний зміст та передумови застосування, сформульовано поняття. Виокремлено ключові моральні проблеми сучасної адвокатури та можливі шляхи їх вирішення.

Встановлено, що адвокат, будучи членом суспільства, не має права нехтувати етичними принципами та зобов'язаний співставляти свої дії з системою спеціальних етичних цінностей і стандартів поведінки для адвоката, які існують в державі та суспільстві.

Ключові слова: адвокат, філософія права, адвокатура, імператив.

Постановка проблеми. Основою діяльності адвокатури, зміст якої вбачає захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб, є не лише відмінне застосування норм матеріального і процесуального права, а й високий рівень особистісної культури. Здійснюючи захист особи перед адвокатом нерідко постає дилема з приводу дотримання принципів чесності та порядності. Саме з цих причин були прийняті Правила адвокатської етики [1], які встановлюють взаємозалежність у професійній діяльності засобів і методів захисту та забезпечення інтересів клієнта із категоріями справедливості, чесності, гідності, коректності, конфіденційності, обґрунтовуючи їх з морально-етичних позицій.

Стан дослідження. Проблематика історичного розвитку та функціонування інституту адвокатури, теоретико-прикладні аспекти

застосування моральних імперативів у професійній адвокатській діяльності досліджувались багатьма українськими правознавцями, зокрема такими, як А. Д. Бойков, О. А. Ануфрієнко, О. Ф. Скакун, С. С. Сливка, В. С. Бігун, О. Д. Святоцький та ін.

Метою статті є аналіз сучасного стану та особливостей формування моральних імперативів у професійній адвокатській діяльності. Завдання статті: 1) дослідити взаємозумовленість моральних цінностей, які продукуються суспільством та адвокатурою; 2) встановити зв'язок моральних цінностей з основними напрямками адвокатської діяльності.

Виклад основних положень. Консолідація адвокатської діяльності навколо моральних цінностей є надзвичайно важливим, адже наше суспільство переживає період значних змін, серед яких боротьба з корупцією, бюрократизмом, усунення порушень у системі правосуддя та діяльності правоохоронних органів тощо. За таких обставин українська адвокатура не може знаходитись осторонь. Виникає суспільний запит у застосуванні в адвокатській діяльності морально-етичних вимог із врахуванням політичної дійсності.

Саме в такому аспекті доцільно осмислити проблематику особистісної та інституційної моральності інституту адвокатури. Здійснити узагальнення людини як чогось суцього.

Ця гіпотеза про «створення вчення про моральні цінності адвокатської професії» – як зазначив А. Д. Бойков – «одне із важливіших завдань адвокатської етики» [2, с. 47]. Відтак така обставина зумовлює потребу в конкретизації сутності моральної основи адвокатури.

В юридичній науці людинорозуміння є відображенням людини у правосвідомості; воно призначене показати, як людина представлена на рівні правової ідеології, які її «образи існують у теоретично осмисленій правосвідомості [3, с. 65].

Питання про моральну природу адвокатської діяльності є не новим. Існують два протилежні погляди з цього питання. Один – захист, як суспільне служіння, адвокат не слуга свого клієнта – він безкорисливий в матеріальному відношенні і незалежний у своїх переконаннях. Інший – адвокат, що становить свідому цінність, оплачувану еквівалентом залежно від характеру роботи, він служить найближчим інтересам клієнта, не заглядаючи за далекий обрій суспільного блага [4, с. 56].

Загальні положення про професійну моральність свідчать про реалізацію таких важливих завдань соціального значення, що відповідно забезпечують реалізацію вимог загальновстановлених моральних принципів. Варто зазначити, що головною функцією професійної

моралі, зокрема юридичної, поряд із сприянням належному виконанню професійних завдань, є виключення чи подолання професійних помилок, зокрема й інших шкідливих наслідків професійної деформації. В цьому разі остання є особливо важливим інструментом вироблення професійних якостей фахівця, його удосконалення.

Питання моральності інституту адвокатури постає як одна з найважливіших проблем, яка зосереджується в центрі активного обговорення громадськості та наукової спільноти. Зокрема використання моральних імперативів у побудові суспільства є невід'ємною складовою організації та перетворень у світі. Р. А. Наконечний зазначає, «людина, на відміну від інших живих істот на Землі, здатна, завдяки своїй інтелектуальній, вольовій природі, шляхом вдосконалення і розвитку, досягти гідних собі політико-правових форм організації свого суспільного буття» [5, с. 184]. Практика юриспруденції, яка має місце в процесі чинного судочинства, значною мірою відповідає пропонуваним висновкам науковців.

Під час побудови правової демократичної держави недостатній рівень професійної моралі інституту адвокатури часто спричиняє ситуацію, коли конкретний юридичний факт переростає в загальнодержавну політичну кризу, чим ставить суспільство на межу розколу. Пов'язуючи порушене питання моральності з культурологічними засадами професії, професійно-політична культура адвоката є політичними аспектами свідомості. Зазначені відносини є невід'ємною частиною поведінки суб'єкта із особливим статусом у правовій системі.

Професійна мораль у системі адвокатури України закріплена на рівні монографічних комплексних праць. Юридичною наукою (деонтологією) деталізовані основи професійної культури юриста, серед яких професійна правосвідомість, яка пов'язана із тематикою моральності особи.

Практичне значення інституту адвокатури у своїх наукових працях узагальнює О. Д. Святоцький, з погляду якого «головна соціальна місія, фундаментальне призначення адвокатури – це захист прав людини» [6, с. 80]. В судовому процесі відбувається жорстка боротьба, де на «терезах Феміди» знаходиться найбільша цінність та надбання людини – права та свободи.

Отож реалізація представниками юриспруденції своїх функцій напряму взаємопов'язано із професійною культурою, що зумовлюється її специфікою (формування почуття моральної та юридичної відповідальності, суворе дотримання усталеного позитивного стереотипу поведінки, вироблення моральної обґрунтованості службових взаємовідносин, готовність виконувати юридичний обов'язок).

У наш час, однакове застосування закону незалежно від соціального та майнового статусу людини до всіх є найвищим критерієм оцінки діяльності юридичних інститутів держави. Питання рівності людей як членів одного і того самого суспільства виникало ще в найдавніші часи історії людства і є актуальним досі, набуваючи все досконалішого змісту та сутності. Часто процес надання правової допомоги клієнту, в силу його соціального чи майнового статусу, супроводжується своєрідним втручанням з боку провладних структур, громадськості спробами вплинути на розвиток подій. Встояти та залишитись насамперед людиною – риса високоморальної особистості, що так необхідна адвокатам.

Особистість адвоката переплітається з особистістю та поняттям громадянин, оскільки роль останніх дещо особлива у формуванні громадянського суспільства, зважаючи на те, що особистість формується впродовж років під впливом батьківської опіки та чималої кількості зовнішніх факторів.

Моральність і право є взаємодоповнювальними. Право та мораль, – два аспекти, які є особливо невід’ємними один від одного. Саме тому, коли ми розглядаємо відношення права до спорідненої йому області – моралі (моральності), сутність права, змістовність його норм стають набагато доступнішими та зрозумілішими. Осмислення ж самого права в його взаємозв’язку з моральністю є однією з найдавніших традицій історії суспільної думки наукового світу держави. Діючи в межах встановлених законодавцем правил професійної етики, адвокатура розглядає право крізь призму моральності своєї професії, яка розглядає правосуддя в набагато ширшому розумінні, ніж інші державні органи.

Як зазначає М. Р. Аракелян, «адвокат, будучи членом суспільства, має право керуватися любыми етичними принципами і навчаннями, проте при виконанні свого професійного обов’язку адвокат зобов’язаний перш за все співставляти свої дії з системою спеціальних етичних цінностей і стандартів поведінки для адвоката, які існують в державі і суспільстві» [7, с. 113]. Позиція науковця відображена в сьогоденному становищі адвокатури і в Україні, і в зарубіжних країнах.

Розглядаючи моральний бік діяльності інституту адвокатури, знаходимо цікаві факти. У своїй діяльності адвокатура, керуючись морально-етичними нормами, проявляє обов’язок щодо дотримання встановлених професійних правил поведінки.

З огляду на професійну мораль, адвокат часто на основі внутрішнього переконання переносить боротьбу щодо захисту інтересів клієнта, з якими він інколи не згідний. Така гіпотеза відображена

і в практиці. Адвокат повинен виконати свій обов'язок щодо захисту інтересів особи, які захищатиме. З іншого боку, як людина має право на свою думку та бачення ситуації, проте в силу професійного обов'язку повинен цьому не надавати вагомого значення. Відтак варто акцентувати на перевазі морального зобов'язання адвоката як спеціаліста юриспруденції перед моральним баченням пересічного громадянина.

Функціональним призначенням моралі визначається вплив на поведінку людини, яка, своєю чергою, регулює їх відношення, формує стандарти поведінки.

Загальнолюдські ідеали та цінності становлять чималий спадок суспільного практичного досвіду та людських думок. З першого погляду мораль можна визначити як сукупність встановлених правил та норм поведінки, якими керуються люди в своєму житті. У спадщині літературних джерел минулого знаходимо багато прикладів того, як формувались ідеали народу, нації, проте більшість з них набували форм загальноновстановлених норм права.

Норми поведінки передають ставлення людей один до одного, колективу, суспільства загалом. Найважливішу рису морального відношення становить оцінка суспільних відносин, включаючи людську поведінку з погляду добра і зла, справедливості та несправедливості, як це часто буває під час вирішення певних спірних питань у судових установах, звичайно за присутності представника сторони захисту, тобто адвоката, як окремої особистості, зокрема людини.

Як зазначав А. Д. Бойков «мораль, як предмет етичної науки не зводиться до норми поведінки. Вона включає комплекс уявлень про справедливість, добро, зло, борг, честь, тобто цілий комплекс, що прийнято називати характерною формою свідомості» [8, с. 5]. Норма поведінки та мораль, це те саме, що дія і думка, оскільки певна поведінка суб'єкта ще не свідчить про наявність факту моральності у її складовій.

У процесі історичного розвитку суспільство зосереджувало в собі окремо взяті принципи та особливості людського буття, які передались і адвокатурі. Формуючись як окрема інституція, адвокати розглядали рідні їм моральні цінності суспільства. Поясненням цьому є особливості історичного процесу та становлення нації або ж конкретного народу, в якому і відбувалось формування правозахисних інститутів, одним з яких і є адвокатура.

У кожному людському суспільстві існують норми, які регулюють взаємини між людьми відповідно до їх інтересів. Всі релігійні чи то філософські вчення певним чином спрямовувались на вироблен-

ня та обґрунтування визначених норм, на доведення доцільності та необхідності їх дотримання. Як правило, всі такі норми спрямовували дії інституту адвокатури на те, щоб вони не заподіювали шкоди іншим людям, ставилися з повагою до особи, що звернулась за правовою допомогою, дбали про інших, зокрема творили лише добро. Опановуючи вказані норми, адвокатура свідомо підпорядковувала свої дії, керуючись ними у ставленні до обставин, що супроводжували в практичному житті сторонніх осіб, що в результаті призводило до формування високої моральності.

За природною сутністю інститут адвокатури покликаний розвивати та впроваджувати в життя суспільства основні цінності людини, які з абсолютно невідомих причин занепали та прагнуть свого відродження. Філософські вчення та наукові дослідження світу на тематику моральності особистості, зокрема моральності інституту адвокатури, знаходять своє відображення у центрі системи, яка значним чином сформована Кантом.

Моральність створеного у державі будь-якого інституту інколи набирає форму певних морально-психологічних явищ у свідомості людини виключно через її виховання, через підпорядкування стихії почуттів особливій логіці моральної повинності. Мораль ніколи не зводиться до «внутрішньої механіки» душевних імпульсів чи переживань особи, адже вона має нормативний характер, оскільки ставить людині певні дії та самі пробудження до них за їх змістом, а не за психологічним виглядом, емоційним забарвленням.

Моральні принципи як загальнолюдські інколи виражають ментальність національної культури. В сучасних умовах, остання може тлумачитися на широкій базі як дії, так і виключно мотиву чи наміру. Прикладом такої ментальності інституту української адвокатури є колегіальне представництво інтересів окремих українців, які уособлювали цілий народ у судових політичних процесах.

Розглядаючи професійну діяльність адвокатів, їх моральність, стають виразнішими дві тенденції, які призводять до різнобічного розуміння адвокатської таємниці. Перша – розширення розуміння правових аспектів до морально-етичних норм і, звідси, відповідні форми адвокатської відповідальності, тоді як інша тенденція проявляється у спробах регламентувати діяльність адвоката, передбачивши всі правові наслідки, що, відповідно, узагальнюватиме сучасну адвокатську етику. Професія адвоката постає такою, в якій перехрещуються і морально-правові аспекти, і суто правові. Ось на такому ґрунті знаходить своє формування етика інституту адвокатури, а поряд із нею її моральність.

Інститут адвокатури, надаючи правову допомогу особі під час здійснення правосуддя, повинен перебувати в межах прав людини та її основних свобод, які визнані національним та міжнародним правом, зокрема діяти вільно і наполегливо, відповідно до закону, визнаних професійних стандартів та загальновідомих етичних норм.

Адвокатура, з боку своєї моральності, є суттєвим аргументом у практичному ствердженні прав та свобод людини і громадянина. Зокрема і у межах відносин із провладними структурами.

Як зазначає В. А. Малахова, «немає постійних друзів, є постійні інтереси» [9, с. 16]. Такими інтересами наукова спільнота виділяє права та свободи людини і громадянина, які завжди були актуальні для членів суспільства, та які прагнули оберігати та відновити у разі їх порушення. У своїй діяльності адвокатура наштотувувалась, і сьогодні такі випадки не поодинокі, на свідоме обмеження прав та охоронюваних законом інтересів людини та громадянина.

Свідома розправа політичних сил над своїми опонентами не залишила без уваги і адвокатуру, оскільки пряме покликання своєї сутності не змусила себе чекати. Сьогодні інститут адвокатури бере активну участь у боротьбі за права людини, а питання правоти очевидно віднаходимо на іншому світлі.

Саме тому виникає потреба у створенні системи основ належного обрання варіанту поведінки при конкретних випадках зіткнення, суперечності різних обов'язків і прав адвокатів. Абсолютно є важливим для інтересів громадянина – клієнта, зокрема для іміджу адвокатури як правового інституту, аби система цих основ була єдиною для всієї адвокатської спільноти. Досягненням вказаної мети є правове закріплення таких засад у писаному законодавстві, яке вироблено та погоджено адвокатами. Як свідчить практика, у більшості країн світу останні єдині в національному масштабі та відбивають загальноприйняті міжнародні адвокатські демонологічні стандарти.

Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачає дотримання загальноприйнятих правил адвокатської етики кожним адвокатом, які той бере на себе при складанні присяги адвоката України. Визначити нормативно адвокатську етику та її моральність, законодавець встановлює клієнту гарантію відповідного рівня професійної поведінки адвоката, межу його етичних зобов'язань, зробив неможливим надмірні претензії до адвокатури.

Адвокатська етика може не збігатися з поняттям «професійна поведінка адвоката», тому і не дивно, що відповідний документ Американської правничої асоціації має назву «Типові норми професійної поведінки правників», в якому ідеться виключно про професійну

діяльність, а не про загальну культуру професійної етики чи моралі інституту адвокатури. Відомо, що професійна діяльність адвоката регламентується нормами закону, тоді як порушення правил адвокатської етики передбачає відповідальність лише у вигляді дисциплінарного стягнення.

Якщо ми вступимо в правовій практиці на шлях тлумачення емоцій, то неминуче заплутаємося у невичерпному різноманітті поєднання різних інтелектів, характерів, темпераментів, життєвих поглядів та інших рис, що складають людську особистість, що, своєю чергою, формує особу адвоката.

Захищаючи права та інтереси свого довірителя, шляхом надання юридичної допомоги, адвокат зазвичай враховує все, навіть і те, що в цьому випадку він повинен систематизувати власну позицію, яка призводить до встановлення законності вимог клієнта, що і виявляє моральну сторону спірного інтересу довірителя. Позиція адвоката ніяк не повинна бути протиставлена здійсненню правосуддя, оскільки це спотворюватиме сутність будь-якої діяльності на шляху утвердження істинної мети людини.

З етичного боку бажано, щоб адвокат з самого початку бесіди з обвинуваченим, клієнтом роз'яснював те, що він не в праві розголошувати довірені відомості. Трапляються випадки, коли обвинувачений в бесіді віч-на-віч з адвокатом повідомляє, що він вчинив злочин. Розповідає подробиці, називає учасників, а на офіційних допитах свою вину заперечує. Адвокат автоматично наштовхується на дилему, оскільки потрапляє у складне становище: з одного боку обов'язок адвокатської таємниці, яку той повинен зберігати, тоді як з іншого – його можуть звинуватити у змові з клієнтом.

Отже, адвокатська таємниця, як і сама діяльність інституту адвокатури, формується як морально-етична та правова категорія. Правовий аспект стає домінуючим, оскільки в умовах змінюється і правовий статус особи та громадянина, а моральний бік є основою для буття та існування адвокатури світу як окремого інституту, що, своєю чергою, наділений такою особливістю, як моральність свого єства.

Адвокат, який є активним учасником у системі правосуддя, стає суб'єктом такої практичної роботи, яка має моральний характер. Моральні засади щораз більше охоплюють ширше коло суспільних відносин порівняно з правовим. Все наведене особливо чітко можна віднести до моральних засад у діяльності адвокатури, зокрема захисників в судових процесах. Встановлені суспільством моральні вимоги не укладаються цілком у чинне законодавство, яке регулює їх діяльність, останні просто виходять за встановлені межі.

Вимоги морально-етичних норм для адвоката є не тільки моральним орієнтиром, а і критерієм контролю. Моральними цінностями судочинства є: воля, честь, гідність особи, справедливість, істина, об'єктивність, законність тощо. Будь-який принцип чинного правосуддя, що має правове обґрунтування, водночас є безсумнівною моральною цінністю, оскільки в цьому разі тут виражене відношення до людини, її прав та свобод, як вищої цінності суспільства. Такі цінності є для захисника зброєю захисту, засобом виконання свого професійного обов'язку, покликання.

Моральні цінності не завжди мирно співіснують у реальному житті. З самого початку вони суперечать одна одній. Як вже зазначалось, у процесі розвитку та практичної діяльності інституту адвокатури були сформовані конкретні принципові засади, які з часом визначились у формі адвокатської етики.

Правила адвокатської етики, схвалені Вищою кваліфікаційною комісією адвокатури при Кабінеті Міністрів України, у розділі II закріплюють як основні принципи адвокатської етики: незалежність; додержання законності; домінантність інтересів клієнта; неприпустимість представництва клієнтів із суперечливими інтересами; конфіденційність; компетентність та сумлінність; чесність та порядність; повагу до адвокатської професії; культуру поведінки; обмеження рекламування діяльності адвокатів.

Зважаючи на це, ми розуміємо значення моральності у розвитку і становленні правових традицій та основ суспільства нашого часу.

Численні колізії, які виникають на практиці, не знаходять повного правового пояснення. Діяльність адвокатури різноманітна та відносно мірою специфічна, оскільки надання правових послуг конкретному клієнту зумовлює певні дріб'язкові непорозуміння із провідними структурами суспільства. Ось і маємо причини, які зумовлюють юриста переходити в політичну сферу, хоча інколи такі вчинки мають особистий характер, проте загальні мотиви віднайти таки можливо.

Висновки. Інститут адвокатури як правозахисний інститут прав та свобод особи та громадянина становить своєрідну сферу поєднання особистісної та інституційної моральності. З огляду на поєднання адвокатами особистих та професійних принципів, вбачається актуальність розширеного дослідження в деталізованішому виявленні та конкретизації аспектів моральних цінностей адвокатури в суспільному житті різних періодів становлення і суспільства та народу, і держави зокрема.

Образ «людини моральної» виявляється здатним легітимізувати право як безумовну цінність, що не зводиться до ніяких інших ціннос-

тей. Індивіди, які порізно вирішили жити відповідно до категоричного імперативу, уможливають і право, і всякі угоди на основі взаємної вигоди.

Представлений виклад можна поглибити у подальших дослідженнях. Узагальнення філософського осмислення моральності інституту адвокатури представить відображення певних цінностей (філософію адвоката) – як індивідуальних, так і інституційних.

1. Правила адвокатської етики від 09.06.2018 р. URL: http://vkdk.org/wp-content/uploads/2017/07/PravilaAdvokatskojiEtiki2017_.pdf (дата звернення 29.05.2018 р.)

2. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення 29.05.2018 р.)

3. Права людини: соціально-антропологічний вимір: колективна монографія. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / П. М. Рабінович та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 13. Львів: Світ, 2006. 280 с.

4. Кони А. Ф. Собрание сочинений. М.: Юридическая литература, 1967. Т. 4–5. 257 с.

5. Наконечний Р. А., Тиндик Б. І. Філософія: навч. посібник. Львів, 2005. 603 с.

6. Святоцький О. Д., Медведчук В. В. Адвокатура: історія і сучасність. К.: Видавництво «Ін Юре», 1997. 320 с.

7. Аракелян М. Р. Сравнительная адвокатура: курс лекцій. Одесса: Юридическая литература, 2009. 240 с.

8. Бойков А. Д. Этика профессиональной защиты по уголовным делам. М.: Юрид. лит., 1978. 176 с.

9. Малахов В. А., Мулярчук Є. І., Жулан В. Д., Савельєва М. Ю. Цивілізаційні виміри моральності і зміна парадигми (монографія). К.: Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2007. 159 с.

10. Бойков А. Д. Этика профессиональной защиты по уголовным делам. М.: Юрид. лит., 1978. 176 с.

Gamaluk B. M., Semeniuk I. Ya. Moral imperatives in the system of professional advocacy

The application of ethical standards in advocacy is one of the most important issues that is actively discussed by the public and the scientific community. Mastering investigated norms, the lawyer deliberately creates moral imperatives in professional activity. The article deals with the scientific study of moral and ethical principles of advocacy. Their main content and preconditions of their application are defined, the concepts are formulated. The key moral issues of contemporary

advocacy and possible ways of their solution are identified. A lawyer, being a member of a society, has no right to neglect ethical principles and he is obliged to compare his actions with the system of special ethical values and standards of conduct for a lawyer that exist in the state and in society. The requirements of moral and ethical standards for a lawyer are

not only a moral guide, but also a criterion of control. The moral values of legal proceedings are will, honour, dignity of the person, justice, truth, objectivity, legality, etc. Any principle of public justice that has legal justification is undoubted moral value, as in this case it expresses attitude to human rights and freedoms as the highest value of society. Such values are a protective weapon for a lawyer, a means of fulfilling his professional duty, vocation.

The rules of lawyers' ethics, approved by the High Qualification Commission of the Bar Association at the Cabinet of Ministers of Ukraine, in Chapter II establish the basic principles of advocacy ethics: independence; observance of the rule of law; dominance of clients' interests; inadmissibility of representing clients with conflicting interests; confidentiality; competence and integrity; honesty and decency; respect for the profession of lawyer; culture of behaviour; limitation of advertising advocates activity.

Taking an oath of attorney, a person assumes obligations to become a guardian of justice, to concentrate honesty and attentiveness to people, to keep the lawyer's secret, and to keep the purity of the title of lawyer.

Key words: lawyer, philosophy of law, advocacy, imperative.

Стаття надійшла 27 серпня 2018 р.

УДК 349.3:364.044.26-058.5-053.2(477)

**Н. П. Мокрицька,
Т. С. Єрмолаєва**

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ЩОРІЧНУ ОСНОВНУ ВІДПУСТКУ В УКРАЇНІ

Досліджено особливості надання основної щорічної відпустки особам, які працюють на основі трудового договору. З'ясовано умови та порядок надання цього виду відпусток. Проаналізовано положення чинного законодавства України, матеріали судової практики та наведено пропозиції щодо удосконалення правового регулювання у сфері реалізації права людини на основну щорічну відпустку. Встановлено, що реалізація права працівником на щорічну основну відпустку передбачає узгодження конкретної дати початку щорічної відпустки між сторонами трудового договору відповідно до затвердженого графіку відпусток, позаяк без його досягнення працівнику неможливо отримати щорічну відпустку.

Обґрунтовано, що документальним оформленням надання роботодавцем щорічної основної відпустки є наказ роботодавця, виданий на підставі заяви працівника, в якому повинні бути вказані узгоджені сторонами строки щорічної основної відпустки відповідно до заздалегідь затвердженого річного графіку відпусток.

Ключові слова: щорічна основна відпустка, трудовий договір, трудові правовідносини, роботодавець, час відпочинку, графік відпусток.

Постановка проблеми. Розвиваючи ринкові механізми економіки, Україна потребує коригування і постійного вдосконалення регулювання суспільних відносин, зокрема й трудових. Водночас слід орієнтуватися на забезпечення захисту працівника як найслабшого боку трудових правовідносин, що дає змогу урівноважити становище обох сторін трудових правовідносин (працівника і роботодавця) і є основою трудового законодавства. Однією з важливих проблем, яка вимагає свого вирішення в Україні, є увідповіднення законодавства України про відпустки до міжнародних стандартів, зокрема передбачених у конвенціях і рекомендаціях Міжнародної організації праці.

Відтак актуальність цієї статті полягає у вирішенні проблем, які виникають під час застосування норм законодавства України про відпустки. Зокрема на законодавчому рівні не визначено правових дефініцій, що на практиці призводить до неоднозначного розуміння того чи іншого виду відпустки.

Стан дослідження. Питання соціальних гарантій у сфері соціального обслуговування громадян належно досліджено у вітчизняній науці трудового права. Багато науковців, зокрема Н. Б. Болотіна, В. С. Венедиктов, В. В. Жернаков, М. І. Іншин, В. Г. Ротань, С. М. Синчук, С. А. Сільченко, Б. І. Сташків, П. Д. Пилюпенко, С. М. Прилипко, В. І. Прокопенко, О. І. Процевський, Н. М. Хуторян, О. М. Ярошенко та інші зверталися до правових питань часу відпочинку в Україні.

Сьогодні правові аспекти надання відпусток займають важливе місце у доктрині трудового права. Втім, досі немає комплексних правових досліджень щодо теоретичних та практичних проблем, які виникають під час реалізації працівником права на щорічну основну відпустку.

Мета статті полягає у необхідності дослідженні законодавчих положень, та висловити обґрунтовані пропозиції щодо усунення законодавчих прогалин у сфері реалізації права людини на щорічну основну відпустку.

Виклад основних положень. Право на відпочинок ґрунтується на праві на працю [1, с. 4, 22]. Згідно з положенням Конституції України (ст. 43) це право є одним з найважливіших соціально-

економічних прав. «Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується», – йдеться в Основному Законі [2].

Відповідно до ст. 74 Кодексу законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII (далі – КЗпП) громадянам, які перебувають у трудових відносинах з підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої належності, а також працюють за трудовим договором у фізичної особи, надаються щорічні (основна та додаткові) відпустки зі збереженням на їх період місця роботи (посади) і заробітної плати [3].

Згідно з ч. 1 ст. 75 КЗпП України щорічна основна відпустка надається працівникам тривалістю не менше як 24 календарні дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладення трудового договору, а частиною 3 цієї статті передбачено, що для деяких категорій працівників законодавством України може бути встановлена інша тривалість щорічної основної відпустки.

Значимо, що лише ті особи, які перебувають у трудових правовідносинах з роботодавцем, мають право на відпочинок. Це основні, позаштатні, сезонні, тимчасові працівники та сумісники, які працюють на підприємствах, в установах, організаціях на умовах трудового договору чи контракту. Відтак відпустка надається лише за умови перебування працівника у трудових правовідносинах з підприємством, установою, організацією.

Підстави для звуження права на відпочинок мали місце в актах законодавства про працю СРСР. Так, тривалість щорічної відпустки могла бути зменшена у зв'язку з порушенням дисципліни, а саме через прогул, а додаткова відпустка за безперервний стаж – скасована. Додаткова відпустка могла бути скасована також за появу на роботі у нетверезому стані [4]. Подібне правило залишилося нині в Трудовому кодексі Республіки Білорусь, згідно з яким роботодавець вправі зменшити працівникові тривалість відпустки на кількість днів прогулу (ст. 181) [5].

Статтею 79 КЗпП України та ст. 10 Закону України «Про відпустки» від 15.11.1996 р. № 504/96-ВР [6] передбачений порядок і умови надання щорічних відпусток. Відповідно до зазначених норм черговість надання відпусток визначається графіками, які затверджуються власником або уповноваженим ним органом за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) чи іншим уповноваженим на представництво трудовим колективом органом, і доводиться до відома всіх працівників. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про професійні спілки, їх права

та гарантії діяльності» від 15.09.1999 р. № 1045-XIV професійні спілки є добровільними неприбутковими громадськими організаціями, які об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання) [7]. Вони згідно з метою діяльності мають представляти і захищати трудові, соціально-економічні права та інтереси членів профспілки.

Під час складання графіків ураховуються інтереси виробництва, особисті інтереси працівників та можливості для їх відпочинку. Конкретний період надання щорічних відпусток у межах, установлених графіком, узгоджується між працівником і власником або уповноваженим ним органом, який зобов'язаний письмово повідомити працівника про дату початку відпустки не пізніше як за два тижні до встановленого графіком терміну. У разі порушення цих умов, працівник може вимагати перенесення строків відпустки.

На нашу думку, недосконалість порядку надання відпустки полягає в тому, що в тексті Закону України «Про відпустки» немає чітко визначеного обов'язку роботодавця складати графік відпусток. У пункті 20 Типових правил внутрішнього трудового розпорядку для робітників і службовців підприємств, установ, організацій йдеться про те, що графік відпусток складається на кожен календарний рік не пізніше 15 січня поточного року [8].

У проекті Трудового кодексу України від 26. 12. 2014 р. (ч. 4 ст. 182) відображена аналогічна норма, що є позитивним моментом [9]. Також слід доповнити перелік обов'язків роботодавця у ст. 25 проекту цього кодифікаційного акта пунктом такого змісту: «затвердження графіку щорічних відпусток на кожен календарний рік не пізніше 15 січня відповідного року».

У процесі визначення строку надання відпустки незрозумілими залишаються питання: як відбувається процедура узгодження конкретного строку надання щорічної відпустки, чи повинен працівник подавати роботодавцеві заяву з проханням надати йому щорічну відпустку в бажані ним строки і що треба робити роботодавцеві при відсутності такої заяви?

З огляду на аналіз чинного трудового законодавства, працівник повинен підлаштовувати свої інтереси відповідно до графіку відпусток, що гарантує справедливий розподіл відповідного часу відпочинку усіх працівників. Складається відповідний документ у довільній формі, оскільки законодавчих правил його оформлення немає. Однак немає заборони щодо врегулювання цього питання на рівні локального законодавства роботодавця.

З одного боку, подання працівником заяви щодо конкретних строків щорічної відпустки не передбачено ані КЗпП України, ані

Законом України «Про відпустки». А надто, у законодавчій нормі закріплено обов'язок роботодавця повідомити працівника про дату початку відпустки, з чого випливає, що саме роботодавець визначає її. Але аналіз судової практики свідчить про неоднозначність розуміння цього питання.

У постанові Вищого адміністративного суду України (далі – ВАСУ) від 19.06.2013 р. у справі К/800/11943/13 за позовом директора Департаменту правового забезпечення Міністерства оборони України до Міністерства оборони України про визнання протиправними дій останнього щодо недотримання порядку надання й оплати відпустки зазначається, що відпустки є правом особи і що надання її може мати місце у разі подання особою відповідної заяви, яку за наявності правових підстав повинно бути задоволено. На підставі цього суд дійшов висновку, що роботодавець не вправі був видавати наказ про надання працівнику щорічної відпустки у строки, не обумовлені сторонами [10].

Аналогічна думка міститься у постанові ВАСУ від 13.12.2012 р. у справі за позовом звільненого з посади судді до Територіального управління Державної судової адміністрації в Донецькій області щодо стягнення невикористаної суми компенсації за невикористані щорічні відпустки (справа К/9991/45889/12). Зокрема у тексті постанови вказується, що вини територіального управління Державної судової адміністрації в Донецькій області в невикористанні працівнику на день звільнення компенсації за невикористані щорічні відпустки немає, оскільки «за період роботи з 12.04.2003 р. по 31.12.2010 р. заяви щодо своєчасного використання передбачених чинним законодавством відпусток або виплати за ці періоди компенсації за невикористані відпустки не подавались» [11].

Отже, позиція суддів ВАСУ полягає в тому, що працівник зобов'язаний подати роботодавцю заяву з конкретною пропозицією щодо дати щорічної відпустки. Додамо, що суди першої й апеляційної інстанцій в обох справах виходили з відсутності такого обов'язку у працівника, через що ВАСУ двічі скасовував попередні рішення судів у частині, пов'язаній з порядком надання відпусток.

Відтак можна зробити висновок, що заява відображає волевиявлення працівника піти у щорічну основну відпустку з конкретної дати відповідно до затвердженого графіку відпусток. Однак у законодавстві України, як вже було зазначено, немає жодної норми, яка б регламентувала її подання. Відповідно, ні форми, ні зміст такої заяви не мають відповідного законодавчого пояснення. Аналіз судової практики свідчить про те, що вона повинна бути оформлена особисто працівником

і в електронній формі, і власноруч написана. Важливо, щоб вона містила намір особи до погодження відповідної дати початку відпустки.

Адже допоки такої домовленості не вдасться досягти, працівник не може піти у відпустку. Самовільне визначення дати відпустки не допускається і розглядається як прогул [12].

Після отримання від працівника заяви з проханням надати йому щорічну відпустку в конкретні строки в роботодавця є два варіанти поведінки – погодитися з пропозицією або відхилити її та запропонувати власну дату початку відпустки. Насамперед важливо зауважити на форму, в якій може бути матеріалізована відмова роботодавця. Як доказ правомірності відмови і як наслідок непогодження дати початку щорічної основної відпустки працівника може виступати резолюція на заяві працівника з відповідним написом «не погоджую». Водночас суд допускає і усне узгодження дати відпустки, очевидно, якщо попередня домовленість була без успіху. Йдеться про так звану усну бесіду, яку теж можна розглядати формою погодження дати початку відповідної щорічної відпустки.

Важливе значення має розуміння того, якими саме аргументами роботодавець вправі відхилити пропозицію працівника. Тут можна застосовувати підставу, яку законодавець вважає достатньою для ініціювання роботодавцем питання про перенесення щорічної відпустки на інший період (ч. 3 ст. 11 Закону України «Про відпустки» [6]), а саме коли надання щорічної відпустки у запропоновані строки може несприятливо відобразитися на нормальному перебігу роботи підприємства. Це повною мірою відповідатиме ідеї дотримання балансу інтересів роботодавця та працівника.

Наприклад, правомірною може вважатися відмова у тому разі, коли працівник займає посаду заступника директора. Усього замісників відповідно до штатного розпису роботодавця є лише двоє, один з яких в цей час теж іде у відпустку.

Інакше кажучи, в разі відхилення пропозиції працівника роботодавець повинен у письмовому вигляді пояснити, в чому саме полягають можливі несприятливі наслідки надання працівнику щорічної відпустки у строки, зазначені в заяві, і запропонувати іншу дату початку щорічної відпустки.

Зауважимо, що підставою для правомірної реалізації працівником права на щорічну відпустку є наказ роботодавця, в якому вказані узгоджені сторонами строки щорічної відпустки. На нашу думку, період відпустки повинен відповідати затвердженому графікові відпусток для того, щоб забезпечити реалізацію права на щорічний відпочинок усіх працівників. З огляду на це, позитивним є положення,

яке було запропоноване розробниками проекту Трудового кодексу України. Тут у ч. 7 ст. 182 передбачено, що виконання графіка щорічних трудових відпусток є обов'язковим для роботодавця і для працівника [9].

Суди, як правило, беруть до уваги, що наказ роботодавця про надання відповідному працівникові щорічної основної відпустки повинен бути належно складений. За основу береться типова форма, яка затверджена наказом Державного комітету статистики України «Про затвердження типових форм первинної облікової документації зі статистики праці» від 27.10.1995 р. № 277. Наказ (розпорядження) видається у двох примірниках: перший – для кадрової служби, другий – для бухгалтерії. Він підписується керівником структурного підрозділу (начальником (майстром) цеху (відділу, дільниці) та керівником підприємства. Працівник у наказі (розпорядженні) ставить свій розпис про те, що він ознайомлений з ним [13].

Якщо сторони так і не дійшли згоди щодо останніх, спір належить вирішувати в загальному порядку вирішення індивідуальних трудових спорів, тобто комісією з трудових спорів або судом. Зазначимо, що і в цьому випадку після прийняття рішення комісією з трудових спорів або судом про зобов'язання роботодавця надати щорічну відпустку у певні строки необхідним є видання роботодавцем наказу.

Наказ про надання відпустки працівнику є незамінним і навіть коли суд визнає відмову у цього видання незаконною, у результативній частині судового рішення вказується на обов'язок його видати. Щоправда строк для виконання, як правило, не визначений.

Відтак є підстави обґрунтовано вважати, що працівник не вправі самовільно піти у відпустки не погодивши часу її початку з роботодавцем, навіть якщо конкретний її строк вже заздалегідь визначений графіком відпусток, погодженого у встановленому законом порядку.

Зокрема про так зване узгодження відпустки йдеться в Ухвалі Апеляційного суду Сумської області від 13.10.2016 р. у справі за позовом працівника до Координаційного центру з надання правової допомоги, Регіонального центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги у Сумській області, у тому числі числі про надання відпустки (справа № 592/5414/16-ц). Суд в обґрунтуванні судового рішення зазначив, що «узгодження відпустки за своєю суттю – це досягнення згоди на вирішення одного питання з обох боків: працівника і керівника, що діє від імені роботодавця. Якщо написання заяви – це дія, що засвідчує намір однієї сторони (працівника), то видача повноважним керівником наказу про надання відпустки строком, що вимагає працівник – це втілена в письмову форму згода другої сторони (керівника)» [14].

Доцільно також зазначити, що невиконання працівником по суті обов'язку узгодити з роботодавцем конкретну дату початку роботу у судовій практиці розглядається як порушення трудової дисципліни відповідно до ст.ст. 139 та 140 КЗпП [3]. Водночас, якщо попередні спроби узгодження були безуспішними для працівника, він не вправі залишати виконання своєї трудової функції за трудовим договором, навіть у разі оскарження неправомірних дій роботодавця в судовому порядку чи шляхом звернення до Комісії по трудових спорах. Фактично працівник позбавлений можливості реалізувати свої право на відпустку у запланований час відповідно до графіку відпусток, якщо дата початку відпустки заздалегідь не буде погоджена з роботодавцем.

Окремої уваги заслуговує вирішення питання про надання відпустки працівника за відсутності його заяви. Зокрема один з районних судів зазначає, що «рішення про надання чи ненадання відпустки належить виключно до компетенції роботодавця, тому в разі відмови працівника використати надане йому Конституцією України, Законом України «Про відпустки» право на відпочинок (щорічну відпустку) роботодавець має право в межах, установлених графіком надання відпусток, без заяви працівника видати наказ (розпорядження) про надання йому відпустки. Згідно зі статтею 139 КЗпП працівники зобов'язані своєчасно і точно виконувати розпорядження (накази) роботодавця. За їх невиконання працівника може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності» [3].

Отже ставиться питання радше про примусове виконання обов'язку працівника піти у відпустку навіть всупереч власному бажанню. У такому разі йдеться про подальше виконання умов трудового договору, ніж про реалізацію права працівника на основну щорічну відпустку. Відтак підхід суду свідчить, що йдеться про певний примус до виконання рішення роботодавця, навіть якщо це наказ про надання відпустки і можливість для працівника не виконувати свою трудову функцію зі збереженням місця роботи.

Водночас у цьому, вочевидь, виявляється дуже важлива ознака щорічної основної відпустки, що її надання працівнику є обов'язком роботодавця, що не залежить від волі працівника, а впливає з положень законодавства (як це відбувається у випадку з вихідними днями або перервою для харчування).

Отже, порядок надання відпусток зводиться до того, що працівники змушені очікувати на наказ про надання відпусток. Якщо його немає – право на відпустку неможливо реалізувати, людина змушена далі працювати і може звернутися до суду. У будь-якому разі, якщо працівник подає заяву про надання відпустки (коли його немає

у графіку відпусток), потрібно передбачити обов'язок роботодавця розглянути цю заяву у визначений законом термін. Наприклад, до 15 календарних днів, і прийняти вмотивоване рішення про відмову чи задоволення в наданні відпустки. З вмотивованим рішенням потрібно ознайомити з працівником під розписку у 5-денний строк. Це дозволить такому працівнику мати в суді доказ спроби погодження надання відпустки.

Будь-яка заява має бути зареєстрована і мати номер і дату реєстрації. Строк видання наказу роботодавцем щодо працівників, які включені в графік відпусток, міг би становити 15 календарних днів.

Висновки. Відсутність наказу роботодавця про надання щорічної основної відпустки працівника унеможливує реалізацію права працівника на її отримання. Водночас такому акту роботодавця зазвичай передують заявка від працівника. Беручи у такий спосіб до уваги сукупне волевиявлення сторін трудового договору, судова практика стає осторожливим процесом досягнення домовленості у будь-який інший спосіб відповідного узгодження. Воно, своєю чергою, передбачає узгодження конкретної дати початку щорічної відпустки, без досягнення якого працівнику неможливо отримати законні підстави для невиконання своєї трудової функції за трудовим договором. Самовільне визначення дати відпустки працівником, навіть якщо про це заздалегідь визначено у графіку відпусток, може слугувати підставою звільнення працівника з роботи з ініціативи роботодавця через прогул.

Пропонуємо внести норму у проект Трудового кодексу України такого змісту: «Заява працівника про надання відпустки розглядається роботодавцем у 15 денний термін з моменту її реєстрації. Рішення роботодавця про відмову чи задоволення в наданні відпустки повинно бути вмотивоване, з яким потрібно ознайомити працівника під розписку у 5-денний строк. Строк видання наказу роботодавцем щодо працівників, які включені в графік відпусток, має становити 15 днів з моменту реєстрації відповідної заяви працівника».

1. Попов С. В. *Форми реалізації права на працю: проблеми теорії та практики*: монографія. Х.: Вид-во «ФІНН», 2009. 336 с.

2. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

3. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322-VIII з постатейними матеріалами. *Бюлетень законодавства і юридичної практики України*. 1997. № 11–12. 1040 с.

4. Об утверждении разъяснения «О некоторых вопросах, связанных с применением законодательства об укреплении трудовой дисциплины»: пост.

Госкомтруда ССРСР, Секретаріата ВЦСПС от 25.10.1983 г., № 240/22-31. *Бюл. Госкомтруда ССРСР*. 1984. № 1.

5. Трудовой кодекс Республики Беларусь: Закон Респ. Беларусь: от 26.07.1999 г. № 296-3. *Законодательство стран СНГ*. URL: <http://www.spinform.ru/>.

6. Про відпустки: Закон України від 15.11.1996 р. № 504/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 2. Ст. 4. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80>. – Заголовок з екрана.

7. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15.09.1999 р. № 1045-XIV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1045-14>

8. Об утверждении типовых правил внутреннего трудового распорядка для рабочих и служащих предприятий, учреждений, организаций: пост. Госкомтруда ССРСР от 20.07.1984 г., № 213. *Бюл. Госкомтруда ССРСР*. 1984. № 11. С. 3–12.

9. Проект Трудового кодексу України: законопроект у редакції від 26.12.2014 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221. – Заголовок з екрана.

10. Постанова ВАСУ у справі К/800/11943/13 від 19.06.2013 р. // Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32145338>. – Заголовок з екрана.

11. Постанова ВАСУ у справі К/9991/45889/12: від 13.12.2012 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29488107>.

12. Про практику розгляду судами трудових спорів: Постанова Верховного Суду України від 06.11.1992 р. № 9. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-92>. – Заголовок з екрана.

13. Про затвердження типових форм первинної облікової документації зі статистики праці: наказ Державного комітету статистики України від 27.10.1995 р. № 277. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/v0277202-95/card6#Public>

Mokrytska N. P., Yermolayeva T. S. Legal problems of implementation of the right to annual basic leave in Ukraine

The article deals with the peculiarities of providing basic annual leave to persons working under an employment contract. The conditions and procedure of granting this type of vacations are determined.

The provisions of the current legislation of Ukraine, the materials of judicial practice and suggestions for improving legal regulation in the sphere of implementation of human right to basic annual leave are analyzed. It is proved that implementation of the right of an employee to annual basic leave involves adjustment of a specific date of annual leave start between the parties of the employment contract in accordance with the approved schedule, and it is impossible for the employee to get a vacation without it.

It is substantiated that the documentary registration for providing an employee with annual leave is the order of the employer, which must specify the certain

period of granting annual leaves within the limits established by the schedule and agreed upon between the parties of the employment contract.

Such an order of the employer may be preceded by an application of the employee for granting annual leave of the appropriate calendar duration indicating the desired date of beginning of the leave, which expresses declaration of the employee's will to obtain an annual leave.

Its granting is the responsibility of the employer. The provision, according to which an application of the employee for leave is considered by the employer within 15 days from the date of its registration, is proposed. The employer's decision to refuse to provide a leave or to satisfy it must be motivated, and it requires a 5-day notice to the employee against receipt.

The term of the issuance of the employer's order concerning employees who are included in the vacation schedule should be 15 days from the moment of registration of their applications.

Key words: *annual leave, employment contract, employment relationship, employer, rest time, vacation schedule.*

Стаття надійшла 8 червня 2018 р.

Розділ 3

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 342.998.85(477)

В. А. Бондаренко,
Н. О. Пустова

ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВНОГО НАГЛЯДУ ТА КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

З позиції методології системного аналізу розглянуто основні функції державного нагляду та контролю у сфері освіти в Україні крізь призму Закону України «Про освіту» № 2145-VIII від 5 вересня 2017 року, метою якого є адаптація національної освітньої системи до вимог Європейського Союзу. Проаналізовано положення законодавства та інших нормативно-правових актів з питань державного управління, нагляду та контролю у контексті превентивної, охоронної, коригувальної та виховної функцій.

Ключові слова: освіта, функції, нагляд і контроль, державне управління, органи державної влади.

Постановка проблеми. Конституція України (стаття 53) встановлює право громадян на освіту, закріплює гарантованість загальнодоступності та безоплатності дошкільної, основної загальної та професійно-технічної освіти, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам. На реалізацію норм Основного закону в умовах асоціації України в єдиний європейський соціально-економічний простір спрямовано освітні реформи, одне з досягнень яких пов'язане з прийняттям нового Закону України «Про освіту» № 2145-VIII від 5 вересня 2017 року. Серед гарантій реалізації права на освіту, наявних у зазначеному нормативно-правовому акті, можна зазначити виокремлення розділу VIII «Управління та контроль у сфері освіти», присвяченого державному управлінню у цій сфері.

Стан дослідження. Значний внесок у дослідження засад державного нагляду та контролю, зокрема і у сфері освіти, зробили такі вчені, як: В. Авер'янов, Г. Атаманчук, А. Ахметова, С. Барабанова,

О. Балинська, Л. Біла, Ю. Битяк, О. Бойченко, Н. Бортник, В. Бутузов, С. Белякова, В. Боброва, Гавловський, В. Гаращук, Ю. Гелич, Л. Гриневич, Я. Гречка, С. Гуцу, В. Довгань, А. Заєць, О. Жабенко, В. Журавський, Р. Кохановська, С. Майборода, В. Огаренко, О. Олійник, В. Ортинський, О. Остапенко, О. Радченко, В. Пилипчук, Л. Прокопенко, В. Серета, Є. Харитонов, О. Харитонова, В. Шамрай, М. Швець, Ю. Яцишин та ін. Водночас адаптація національного законодавства до вимог Європейського Союзу вимагає увідповіднення законодавства у сфері освіти до європейських стандартів, що, своєю чергою, зумовлює необхідність наукового аналізу європейського та чинного національного законодавства.

Метою статті є дослідження основних функцій державного нагляду та контролю у сфері освіти в Україні.

Виклад основних положень. З огляду на дослідження О. Балинської «Семіотика права», діяльність державних органів у сфері освіти розглядається в загальному значенні цього слова – як динамічна система їх взаємодії із правовою дійсністю, а також у вузькому, конкретному – як специфічна професійна, наукова, навчальна тощо форма активності, у якій досягаються свідомо поставлені завдання, що формуються внаслідок виникнення певних правових потреб [1, с. 157]. Одним із головних досягнень Закону «Про освіту» № 2145-VIII від 5 вересня 2017 року в частині вдосконалення та розвитку системи державного регулювання освітньої сфери є закріплення точного переліку правових інститутів. Відповідно до розділу VIII вказаного Закону управління системою освіти складається з державної регламентації освітньої діяльності, здійснення планування розвитку системи освіти, незалежної оцінки якості освіти, громадської та суспільно-професійної акредитації тощо [2]. У контексті Європейської інтеграції Україна, сповідуючи цілі, визначені освітнім і навчальним напрямом Стратегії ЄС «Європа 2020», приєдналася у 2014 році до програми ЄС «Еразмус+», де велике значення має функція державного нагляду та контролю у сфері освіти [3].

Державний нагляд і контроль у сфері освіти є функцію органів виконавчої влади. У цій позиції необхідно виходити із загального розуміння законодавцем державного нагляду та контролю як діяльності уповноважених органів. Першим нормативно-правовим актом, що дає роз'яснення тому, що таке державний нагляд і контроль, був Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» № 877-V від 5 квітня 2007 року, в якому державний нагляд (контроль) розуміється як діяльність уповноважених законом центральних органів виконавчої влади, їх територіальних ор-

ганів, державних колегіальних органів, органів виконавчої влади Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування (далі – органи державного нагляду (контролю)) в межах повноважень, передбачених законом, щодо виявлення та запобігання порушенням вимог законодавства суб'єктами господарювання та забезпечення інтересів суспільства, зокрема належної якості продукції, робіт та послуг, допустимого рівня небезпеки для населення, навколишнього природного середовища [3].

Поняття нагляд і контроль не розмежувалися, до об'єкта і предмета їх здійснення висувалися тільки вимоги відповідності товарів, робіт і послуг чинному законодавству. За обсягом закон не встановлює достатні процедури реалізації наглядово-контрольних заходів.

У 2016 році прийнятий Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» № 1726-VIII від 3 листопада 2016 року щодо лібералізації системи державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [4], в якому державний нагляд і контроль теж не розмежуються, однак визначення мають детальніший характер, з аналізу якого можна зробити висновки: державний нагляд і контроль – це діяльність уповноважених органів державної влади (центральної і місцевих органів виконавчої влади); мета цієї діяльності – попередження, виявлення та припинення порушень вимог, встановлених законами та нормативно-правовими актами України. Для досягнення зазначеної мети організуються та проводяться:

– перевірочні заходи – головний вид діяльності наглядово-контрольних органів, процедури яких закріплюються в більшості норм Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності»;

– профілактичні заходи;

– юрисдикційні заходи, якщо в результаті перевірки будуть виявлені порушення, то наглядово-контрольні органи вживають заходів для припинення і усунення;

– аналітичні заходи, систематичне спостереження за виконанням обов'язкових вимог, аналіз і прогнозування стану виконання обов'язкових вимог під час здійснення освітньої діяльності юридичними особами займають важливе місце в діяльності наглядово-контрольних органів. Це дає змогу вносити пропозиції щодо вдосконалення наглядово-контрольних заходів.

Державний нагляд і контроль у сфері освіти втілюється в конкретні форми: державний нагляд у сфері освіти та державний контроль якості освіти. Дефініції зазначених категорій доцільно розглядати

у контексті, визначеному статтею 6 Закону України «Про освіту», передбачаючи інституційне відокремлення функцій контролю (нагляду) та функцій забезпечення діяльності закладів освіти [2]:

– державний контроль якості освіти – це діяльність з оцінки відповідності змісту і якості підготовки, державним освітнім стандартам за допомогою організації та проведення перевірок якості освіти та прийняття за їх результатами заходів примусу;

– державний нагляд у сфері освіти – це діяльність, спрямована на попередження, виявлення та припинення порушень місцевими органами державної влади, що здійснюють державне управління у сфері освіти, органами місцевого самоврядування, які здійснюють управління у сфері освіти, організаціями, що здійснюють освітню діяльність (далі органи і організації), вимог законодавства про освіту за допомогою організації та проведення перевірок, прийняття передбачених законодавством України заходів щодо усунення наслідків виявлених порушень.

Об'єктом державного нагляду та контролю у сфері освіти є освітня діяльність організацій, що її здійснюють, предметами – якість і законність такої діяльності. Стаття 1 Закону України «Про освіту» закріплює якість освіти як відповідність результатів навчання вимогам, встановленим законодавством, відповідним стандартом освіти та договором про надання освітніх послуг [2].

Міністерство освіти України визначає якість освіти як комплекс характеристик освітнього процесу, що визначають послідовне та практично ефективне формування компетентності та професійної свідомості. Це певний рівень знань і вмінь, розумового, фізичного й морального розвитку, якого досягли випускники освітнього закладу відповідно до запланованих цілей навчання і виховання [5].

З огляду на дослідження М. Костецької, універсального визначення дати неможливо, оскільки поняття якості освіти є не абстрактним, а конкретним, але якість освіти доцільно визначити як показник (сукупність або систему показників) освітньої діяльності або освітніх послуг, що характеризує з різних критеріїв здатність і дійсність задоволення освітніх потреб в отриманні освіти. Якість освіти залишається пріоритетною на майбутні роки, оскільки важливим є не виробництво, а надання послуг, а інформація та знання стають основним виробничим ресурсом [6, с. 143–144]. У державних освітніх стандартах закріплюються цілі та результати, умови освоєння освітньої програми.

Предмет державного контролю – це якість освітньої діяльності, яку доцільно представити як певну систему показників ефективності, результативності, доцільності, своєчасності освітньої діяльності, яка

повинна відповідати вимогам, встановленим державою, і інтересам громадян, які прагнуть отримання освітніх послуг. Це зумовлює необхідність втручання наглядово-контрольних органів у процес навчання та виховання.

Предмет державного нагляду в сфері освіти – це законність здійснюваної освітньої діяльності освітніми організаціями, та у передбачених законом випадках діяльності органів місцевого самоврядування (під час проведення щодо них перевірок місцевими органами виконавчої влади, що здійснюють державний нагляд і контроль у сфері освіти), місцевих органів виконавчої (при проведенні перевірок Державною службою якості освіти України [7]), які здійснюють управління у сфері освіти. У нагляд не включається перевірка якості освіти і, отже, при його реалізації відсутнє втручання в зміст освітньої діяльності організацій.

Суб'єктами, що здійснюють державний нагляд і контроль у сфері освіти, є центральні та місцеві органи виконавчої влади, особливості системи, структури, компетенції, правового статусу яких визначені чинним законодавством.

В. Тимошук, розглядаючи роль контрольної влади в державі, виокремлює ознаки призначення: підвищення якості й ефективності державного управління; забезпечення законності та дисципліни в державному управлінні; забезпечення іюдини та громадянина; забезпечення виконання норм, наказів, положень, інструкцій фізичними і юридичними особами [8].

Юридичне значення державного нагляду та контролю у сфері освіти, тобто роль в державному управлінні системою освіти, В. Тимошук визначає у контексті державної освітньої політики.

Державний нагляд і контроль у сфері освіти є важливим засобом забезпечення освітніх прав і свобод громадян та педагогічних працівників. Зазначена діяльність спрямована на реалізацію рівності та свободи учасників відносин у сфері освіти за рахунок перевірки доступності для кожної людини всіх рівнів і видів освіти. Відтак другий за важливістю принцип державної політики та правового регулювання відносин у сфері освіти, закріплений у Законі України «Про освіту», розкривається у забезпеченні права на освіту та неприпустимості дискримінації в сфері освіти, неухильному дотриманні передбаченого Конституцією України права кожного на освіту і відповідальності батьків за отримання освіти дітьми.

Забезпечення рівноправності учасників освітніх відносин, що розуміється як важлива частини рівності, в якій реалізується правовий статус особи та гарантується державою рівність правових можливо-

стей громадян на отримання загальнодоступної та безоплатної освіти, є один з головних моментів діяльності наглядово-контрольних органів у сфері освіти.

Стаття 3 Закону України «Про освіту» закріплює принцип, який реалізує два найважливіших прояви свободи у сфері здійснення освітнього процесу: це свобода вибору отримання освіти відповідно до уподобань і потреб людини, створення умов для самореалізації людини, вільний розвиток здібностей, які означають, що кожен має право на вільне обрання будь-якого встановленого чинним законодавством виду освіти, форм отримання освіти, спрямованості освіти незалежно від зовнішніх чинників і умов; академічна свобода педагогічних працівників у виборі форм, методів навчання та виховання.

На втілення розглянутого принципу спрямовані дії організацій, що здійснюють освітню діяльність, які насамперед зобов'язані створювати умови для реалізації особами, що навчаються, прав і свобод у сфері освіти, та не перешкоджати педагогічним працівникам в їх волі на здійснення педагогічної діяльності. Своєю чергою, органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, які здійснюють управління у сфері освіти, зобов'язані регулювати, створювати гарантії і охороняти свободи в сфері освіти, внутрішню та зовнішню незалежність суб'єктів освітніх правовідносин.

Контрольно-наглядова діяльність у сфері освіти пов'язана з категорією дисципліна. Як зазначає О. Марушій, проблему забезпечення законності та дисципліни в діяльності органів виконавчої влади необхідно розглядати у співвідношенні з іншими проблемами ширшого плану, а саме: із захистом прав і свобод громадян та зміцненням української державності [9, с. 133]. Державна дисципліна – це встановлений порядок діяльності державних і громадських організацій, кожного працівника щодо виконання обов'язків, що встановлені законами та іншими правовими актами.

У наукових джерелах державна дисципліна традиційно включається в цілі державного нагляду та контролю. Порухення державної дисципліни, як правило, виливаються в порушення законності та проявляються у вчиненні конкретних правопорушень.

Дисципліну доцільно розуміти у двох сенсах: в юридичному сенсі, як систему вимог виконувати правовий обов'язок, який за своїм обсягом менший, ніж вимоги законності, і становлять особливий її аспект; в широкому сенсі дисципліна є системою вимог до дотримання обов'язків у різних сферах суспільних відносин, засобом підтримки та зміцнення законності.

У процесі державного нагляду та контролю у сфері освіти перевіряється державна дисципліна як широка категорія, що включає дотримання вимог у різних сферах життєдіяльності.

Дисципліна сприяє підтримці високого рівня якості освіти та є одним із засобів забезпечення законності освітньої діяльності у разі, коли педагогічні працівники, посадові особи організацій, що здійснюють освітню діяльність, органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, які здійснюють управління у сфері освіти, сумлінно виконують покладені на них посадові обов'язки.

Державний нагляд і контроль у сфері освіти є функцією уповноважених органів виконавчої влади центрального та місцевого рівнів, що включає державний контроль якості освіти та державний нагляд у сфері освіти та становить комплекс профілактичних, перевірочних, юрисдикційних і аналітичних заходів, спрямованих на попередження, виявлення та припинення порушень встановлених законодавством вимог до якості освітньої діяльності, яка надається освітніми організаціями, інших вимог чинних законів і підзаконних нормативно-правових актів в освітній сфері, що є важливим засобом забезпечення академічних прав та свобод громадян і педагогічних працівників.

Органи державного нагляду та контролю у сфері освіти, окрім функцій, властивих державному управлінню, реалізують власні функції державного нагляду та контролю у сфері освіти як комплекс організаційно-правових владних впливів органу виконавчої влади на підвладні суб'єкти та об'єкти управління.

Контрольно-наглядова форма правозастосовної діяльності, як зазначає С. Мельничук, у механізмі сучасної України є ефективним засобом здійснення функцій держави, реальність якого значною мірою залежить від ефективності цієї діяльності [10, с. 66]. В юридичній науці вирізняють такі функції контрольно-наглядової діяльності: коригування, соціальної превенції, оперативна, діагностична, виховна, правохоронна.

Функція превенції полягає у тому, що під час проведення державного нагляду та контролю у сфері освіти попереджаються небажані відхилення та негативні наслідки в результаті тих чи інших рішень, що приймаються, та дій або бездіяльності. Важливим напрямом діяльності посадових осіб наглядово-контрольних органів у сфері освіти є не тільки виявлення порушень якості та законності освітньої діяльності, залучення до відповідальності освітніх організацій і їх посадових осіб, а й створення всіх необхідних умов для запобігання та усунення майбутніх можливих порушень законодавства. Зазначена функція детально виражена в правових нормах, що встановлюють адміністративні

процедури проведення державного нагляду та контролю у сфері освіти, в яких, наприклад, такі крайні заходи державного примусу, як анулювання ліцензії на здійснення освітньої діяльності та припинення державної акредитації настають тільки у виняткових випадках, коли всі попередні засоби превентивного впливу на порушників вичерпані.

Охоронна функція виявляється в тому, що право має специфічний охоронний вплив на суспільні відносини, має охоронне призначення, зумовлене наявністю санкцій, заборон, різних заходів юридичного захисту [11, с. 67].

Охоронна функція державного нагляду та контролю у сфері освіти полягає в охороні правопорядку, підтримці дисципліни і безпеки в системі освіти, захисту академічних свобод за допомогою застосування різних заходів державного примусу до організацій, що здійснюють освітню діяльність, порушуючи правові приписи, до яких можна віднести заходи державного примусу, які не є видом адміністративного покарання: призупинення органом виконавчої влади дії ліцензії освітньої організації; анулювання ліцензії судом; припинення державної акредитації освітньої діяльності.

Сутність державного нагляду та контролю у сфері освіти полягає не тільки в попередженні, виявленні та припиненні порушень у діяльності підконтрольних і піднаглядних організацій, що здійснюють освітню діяльність, але й у здійсненні коригувального впливу на зазначену діяльність, участі у виправленні наявних недоліків, помилок в організації освітнього процесу. З цієї метою, наприклад, закріплюються адміністративні процедури видачі приписів про усунення виявлених порушень, в яких встановлюються основні напрями усунення юридичними особами порушень, час для виправлення.

Державний нагляд і контроль у сфері освіти спрямований на формування певної позитивної якості свідомості, усвідомлено активної правомірної поведінки підвладних суб'єктів. Опублікування на офіційних веб-сайтах наглядово-контрольних органів у мережі Інтернет переліків типових порушень чинного законодавства про освіту, проведення семінарів з керівниками освітніх організацій з питань проведення наглядово-контрольних заходів – це приклади деяких способів підвищення правової грамотності з боку органів, які реалізують повноваження державного нагляду та контролю у сфері освіти, що забезпечує досягнення вищого рівня законності та правопорядку в освітньому середовищі за допомогою правомірної поведінки суб'єктів системи освіти. Приклади конструктивної взаємодії органів влади і суспільства в Європейському Союзі вказують на необхідність включення діало-

вих механізмів у політико-комунікативний процес в Україні. За допомогою реалізації конвенціональних моделей інформаційно-комунікативної взаємодії органів влади та суспільства можливе досягнення значного зниження конфліктності та соціально-політичної напруженості у всіх сферах життя, зокрема і в освітньому процесі [12, с. 181].

Висновки. Державний нагляд і контроль у сфері освіти – це функція уповноважених органів виконавчої влади центрального та місцевого рівнів, що охоплює державний контроль якості освіти та державний нагляд у сфері освіти. Зазначена діяльність становить комплекс профілактичних, перевірочних, юрисдикційних і аналітичних заходів, спрямованих на попередження, виявлення та усунення порушень встановлених законодавством вимог до якості освітньої діяльності, що реалізується в таких функціях: превентивній, охоронній, коригувальній і виховній. Юридичне значення державного нагляду та контролю у сфері освіти проявляється як гарантія реалізації принципу рівності учасників правових відносин у сфері освіти.

1. Балинська О. М. Семіотика права: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 416 с.

2. Про Освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38–39. Ст. 380.

3. Ключові тенденції політики ЄС у сфері освіти та культури, програма ЄС «Еразмус+». *Офіційний веб-сайт Представництва України при Європейському Союзі та Європейському Співтоваристві з атомної енергії*. URL: <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/sectoral-dialogue/education>

4. Про внесення змін до Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» щодо лібералізації системи державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 03.11.2016 № 1726-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 4. Ст. 36.

5. Якість освіти. *Офіційний веб-сайт Міністерства освіти України*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/yakist-osviti>

6. Костецька М. Підвищення якості вищої освіти як чинник розвитку і модернізації змісту освітнього процесу. *Молодь і ринок*. 2017. № 1 (144). С. 140–144.

7. Деякі питання Державної служби якості освіти України: Постанова Кабінету Міністрів України № 168 від 14.03.2018. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/168-2018-%D0%BF/paran9#n9>

8. Тимошук В. П. Контрольна функція держави. *Адміністративне право і процес*. 2013. № 4. URL: <http://aplaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/4-6-2013/item/234-kontrolna-funktsiya-derzhavy-tymoshchuk-v-p>

9. Марущій О. А. Поняття законності та дисципліни в діяльності органів виконавчої влади. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 845. С. 132–136.

10. Мельничук С. М. Контрольно-наглядова форма правозастосовної діяльності: особливості теоретичного розуміння. *Вісник Півден. регіон. центру Нац. акад. правових наук України*. 2016. № 7. С. 62–68.

11. Ковалів М. В. Основи управління в органах внутрішніх справ України: навч.-практ. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2010. 340 с.

12. Єсімов С. С. Правове регулювання застосування інформаційних технологій для формування довіри до органів державної влади. *Наук. вісник Львівського держ. ун-ту внутрішніх справ*. Серія юридична. 2015. Вип. 1. С. 173–184.

Bondarenko V. A., Pustova N. A. The basic functions of state supervision and control in the sphere of education in Ukraine

The article deals with the basic functions of state supervision and control in the field of education in Ukraine in the light of the Law of Ukraine «On Education» No. 2145-VIII of September 5, 2017, aimed at adapting the national educational system to the requirements of the European Union. The provisions of legislation and other normative and legal acts on issues of public administration, supervision and control in the context of preventive, protective, corrective and educational functions are analyzed.

Article 53 of the Constitution of Ukraine establishes the right of citizens to education, ensures the guarantee of universal accessibility, and free of charge for preschool, basic general and vocational education, higher and postgraduate education, and various forms of education; providing state scholarships and benefits to pupils and students.

The implementation of the norms of the Basic Law in terms of the association of Ukraine with the European socio-economic space aims at educational reforms, one of the achievements of which is the adoption of the new Law of Ukraine «On Education». Among the guarantees of realization of the right to education that are available in the specified normative and legal act, you should draw attention to a separate section VIII «Management and control in education», dedicated to the public administration in this field.

State supervision and control in the field of education are the function of authorized executive bodies of the central and local levels, which includes state control of education quality and state supervision in the sphere of education.

The specified activity represents a set of preventive, checking, jurisdictional and analytical measures aimed at preventing, detecting and eliminating violations of the quality requirements of educational activity established by the legislation, implemented in the functions: preventive, protective, corrective and educational.

The legal significance of state supervision and control in the field of education is manifested as a guarantee of the implementation of the principle of equality of participants of legal relations in education.

Key words: *education, functions, supervision and control, public administration, state authorities.*

Стаття надійшла 22 серпня 2018 р.

ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО СТИМУЛЮВАННЯ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІЦІЇ

Розглянуто окремі аспекти застосування мотиваційної теорії в управлінні персоналом Національної поліції, зокрема у сфері мотивування службової діяльності. Досліджено співвіднесення сучасних реалій управління персоналом та гуманістичних вимог, що постають унаслідок активізації євроінтеграційних прагнень в Україні, у контексті дослідження принципів правового стимулювання службової діяльності поліцейських, державних службовців і службовців Національної поліції України.

Ключові слова: *принципи правового стимулювання, службова діяльність, Національна поліція.*

Постановка проблеми. В умовах сьогодення кадрове стимулювання службової діяльності в Національній поліції є профілактичним інструментом і засобом запобігання корупційним діям, допоміжним засобом щодо дотримання стандартів етичної поведінки та додатковим – для підсилення інституту відповідальності. Стратегія розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року, схвалена Кабінетом Міністрів України 15 листопада 2017 року, передбачає, що основою раціонального використання кадрових ресурсів є розроблення ефективного правового стимулювання службової діяльності. У цьому контексті дослідження принципів правового стимулювання службової діяльності в Національній поліції, на яких повинно ґрунтуватися правове регулювання стимулювання, набуває практичного значення.

Стан дослідження. Дослідженням питань правового стимулювання службової діяльності в Національній поліції займалися такі вчені: М. І. Ануфрієв, О. М. Бандурка, В. М. Бесчастний, С. М. Гусаров, В. О. Заросило, Є. В. Зозуля, Д. П. Калаянов, А. М. Ключко, М. В. Ковалів, П. Б. Коптєв, О. М. Музичук, В. Л. Ортинський, О. І. Остапенко, В. П. Петков, В. В. Серета, О. Н. Ярмиш та ін. Проте дослідження та наукові праці розглядали проблеми правового стимулювання службової діяльності з позицій інших умов організації та роботи органів внутрішніх справ. У контексті сервісної функції щодо населення існує потреба проведення спеціальних досліджень, зокрема

щодо правового стимулювання службової діяльності в Національній поліції.

Метою статті є дослідження принципів правового стимулювання службової діяльності в Національній поліції.

Виклад основних положень. Аналіз наукових джерел, присвячених принципам стимулювання трудової діяльності, дає змогу зробити висновок про відсутність системності в розгляді цього питання, особливо що стосується службової діяльності співробітників поліцейських підрозділів. Як зазначає А. М. Колодій, принципи є соціальними явищами і за джерелом виникнення, і за змістом: їх виникнення зумовлюється потребами суспільного розвитку і в них відображаються закономірності суспільного життя. Головними джерелами цих принципів є політика, економіка, мораль, ідеологія, соціальне життя [1].

Принцип доцільності. Найвагомшим для стимулювання службової діяльності поліції, на наш погляд, є принцип доцільності. Цей принцип полягає в тому, що будь-який стимул (позитивний або негативний) повинен спонукати до поведінки, спрямованої на досягнення чітко встановлених цілей. Він покликаний забезпечувати збіг стимулювання службової діяльності поліції з державною політикою в сфері організаційно-правового будівництва МВС України, яка є стратегічним соціально орієнтованим напрямом правотворчої і організаційної діяльності держави по досягненню і реалізації загальнозначущих цілей забезпечення правопорядку.

Незважаючи на загальні соціально корисні цілі, сформульовані в законодавстві про службу в поліції, безпосередні цільові орієнтири службової діяльності визначаються критеріями оцінки роботи відповідних підрозділів. Розбіжності між загальними цілями і цільовими орієнтирами, зумовленими критеріями оцінки діяльності конкретних підрозділів, можна виявити стосовно практично будь-якого напрямку діяльності поліції. Для прикладу, згадаємо так звану «палічну систему».

Проблема показників службової діяльності поліції має давню історію. Є. О. Крапивін зазначає, що автоматичне перетворення кількісного показника у конкретне управлінське рішення є вкрай шкідливим пострадянським наслідком оцінки роботи поліції в Україні, що призводить не тільки до низки порушень прав людини у системі кримінальної юстиції, а й до викривлення знання про злочинність загалом [2, с. 6–7]. За десятиліття застосування різних показників злочинності у ролі критеріїв оцінки ефективності функціонування системи МВС сформувалася деяка певна, своєрідна ментальність особового складу поліції, яка орієнтує на створення видимості благополуччя діяльності.

Автор зазначає, що під цим розуміється реальне укриття фактів злочинів від обліку, негативне ставлення до будь-якого повідомлення про правопорушення, факти фальсифікації статистики скоєння злочинів, матеріалів кримінальних проваджень, оперативних та інших службових матеріалів. Показники реєстрації та розкриття злочинів, залишаючись головними в оцінці діяльності органів досудового розслідування поліції та прокуратури, є причиною низки проблем правоохоронної роботи загалом, що призводить до «пріоритету обліку роботи відомства перед збором кримінологічної інформації» та призводить до системного конфлікту між необхідністю пізнання соціального явища – злочинності та оцінкою роботи відомств, які одночасно мають збирати інформацію про злочинність та боротися з нею. Результат такого конфлікту зрозумілий: за відсутності зовнішнього контролю над бюрократичною організацією дотримання внутрішніх інтересів стає однією з головних цілей правоохоронної системи [2, с. 51].

Принцип доцільності залишиться нереалізованим доти, доки встановлені для відповідних підрозділів цілі не будуть відповідати соціально корисним цілям, для досягнення яких створена система МВС України.

Принцип визначеності. Принцип визначеності передбачає чіткі відповіді на питання: хто, за яку поведінку, в якому розмірі і в якому порядку повинен бути або може бути заохочений або покараний. У поліцейського, державного службовця або працівника (далі – поліцейського) в результаті реалізації цього принципу в правовому регулюванні має складатися чітке уявлення про те, який він отримає «базовий пакет» під час вступу на службу в поліції, чого з «базового пакета» він позбудеться у разі невиконання або недобросовісного, непрофесійного виконання службових обов'язків, і які додаткові позитивні або негативні стимули він буде отримувати за відповідну поведінку. Принцип визначеності сьогодні реалізується не повною мірою. Річ у тім, що більшість поліцейських територіальних підрозділів Національної поліції часто не мають чіткої відповіді на питання: хто, за яку поведінку, в якому розмірі та в якому порядку повинен бути або може бути заохочений або покараний (за винятком грубого порушення службової дисципліни).

В. В. Сидоренко розглядає невизначеність як об'єктивну властивість правової матерії та відзначає її ознаки, які проявляються в неконкретності форми та змісту правових явищ, що має позитивне та негативне значення, але закономірно переходить до якості визначеності [3, с. 24]. Правова невизначеність обумовлюється широтою регульованих відносин, що тягне порівняно великий ступінь абстрактності

елементів правових норм. На цьому етапі розвитку законодавства про службу в поліції відмовитися від невизначеності в значній кількості випадків просто неможливо. В іншому разі необхідно усунути правові абстракції з гіпотез норм про заохочення, звичайну та протиправну службову поведінку. Це спричинить збільшення правового матеріалу, ефективна робота з ним стане неможливою. Однак правова невизначеність ускладнює розуміння права.

Принцип відчуженості. Принцип відчуженості в стимулюванні службової діяльності поліції означає, що отримання конкретного правового стимулу має бути значущим для поліцейського, державного службовця або працівника. Цей принцип детально розкритий у наукових джерелах з теорії мотивації. Як зазначають Ж. В. Семчук, Б. О. Кошовий, Р. М. Скриньковський, теорія А. Маслоу стала важливим внеском у розуміння того, що є піддрунтям прагнення людей до праці. Вони наголошують, що для того, аби мотивувати конкретного працівника менеджера, слід надати такому працівникові можливість задовольнити його найважливіші потреби, які допомагають досягненню цілей усієї фірми [4, с. 220]. А. Маслоу характеризував значущість принципу відчуженості, вказав на випадки втрати відчуженості, наприклад, коли людина, наситившись, втрачає апетит, зниження готовності до оборонної поведінки після задоволення потреби в безпеці. Цьому ж правилу підпорядковується зникнення мотивів за наявності надлишкової винагороди (задоволення, похвали). Принцип відчуженості буде працювати тільки в тому разі, якщо стимул стане задовольняти якусь істотну потребу адресата стимулювання. Водночас потреба залежно від позитивної або негативної спрямованості стимулу може відрізнятися і бути, наприклад, у формі потреби в емоціональному впливі. Потреба є одним з головних змістоутворювальних, системоутворювальних чинників сприйняття людиною навколишньої реальності та самої себе. Від того, яка потреба є домінуючою на цей момент, залежить як саме різні елементи навколишнього будуть структуровані людиною, який образ ситуації у неї складеться, яке значення ситуації вона додасть.

У науковій літературі акцентовано на тому, що при визначенні нижнього порога стимулу необхідно враховувати певний поріг дієвості стимулу, який різниться в різних колективах [5, с. 470]. Відсутність відчуженості стимулів може бути обумовлено недосконалістю їх правових конструкцій. З позицій зазначеного принципу підлягає критиці стан медичного обслуговування поліцейських, практика виплати премії за сумлінне виконання службових обов'язків. Відчуженим буде той правовий стимул, отримання якого здатне задовольняти ма-

теріальну або нематеріальну потребу члена колективу поліції. Якщо цей принцип проігнорувати, стимул працювати не буде.

Принцип оперативності. Принцип оперативності означає, що між виникненням підстави для стимулювання та застосуванням стимулу повинен пройти невеликий період. Цей принцип передбачає встановлення чіткого і однозначного зв'язку стимулу з результатом праці. І. В. Вареник та А. І. Кантур зазначають, що стимулюючий вплив на персонал спрямовано здебільшого на активізацію функціонування працівників підприємства, а мотивуючий вплив – на активізацію професійно-особистісного розвитку персоналу. Важливо зауважити, що між виконаною роботою та винагородою не повинен бути великий проміжок часу [6, с. 392]. Питання оперативності негативного стимулювання загалом доволі чітко регламентовані чинним дисциплінарним законодавством. Суттєвою проблемою стимулювання є відсутність у законодавстві чітких термінів застосування позитивних стимулів і інформування про них. Деяким дисбалансом у бік правового регулювання дисциплінарної практики в цьому аспекті видається наявність чітких термінів притягнення до дисциплінарної відповідальності (встановлених Законом України «Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України» № 3460-IV від 22 лютого 2006 року, проектом Закону України «Про Дисциплінарний статут Національної поліції», який, як зазначають в засобах масової інформації, прийнято Верховною Радою 15 березня 2018 року [7; 8]).

Зауважимо, що про терміни застосування заохочень у законодавстві не йдеться. Водночас відповідно до принципу оперативності між виникненням підстави для стимулювання та застосуванням стимулу повинен минути невеликий період, що передбачає встановлення чіткого і однозначного зв'язку стимулу з результатом праці. Це принципово важливо, позаяк стимулюючий ефект безпосередньо пов'язаний з принципом оперативності. Зазначені та деякі інші аналогічні недоліки слід усунути шляхом вдосконалення внутрішніх функцій поліції в частині планування відповідних витрат. У контексті принципу оперативності заслуговує критики заохочувальна практика в частині приурочення оголошення заохочень і нагородження до свят, наприклад до Дня поліції. Результатами цього є розрив сприйняття заохочення та заслуги самим безпосереднім адресатом і службовим колективом. Крім того, заохочення, що застосовуються в цих випадках, залишаються без належних коментарів і роз'яснень. Останнє негативно відображається на ефективності заохочувального стимулювання. Для успішної реалізації принципу оперативності потрібно як мінімум дві умови: наявність матеріальних і організаційних ресурсів.

Принцип індивідуалізації. Принцип індивідуалізації передбачає облік індивідуальних особливостей адресатів стимулювання. Вирішуючи питання про вибір правового стимулу, керівник повинен брати до уваги різні значущі обставини (особистісні якості тощо). У процесі правового стимулювання службової діяльності ідея індивідуалізації повинна братися до уваги щодо негативних і позитивних стимулів. Однак в юридичній літературі при розгляді цього принципу акцент робиться на індивідуалізацію негативних стимулів.

Л. І. Каленіченко зазначає, що з погляду процедури, стягнення обов'язково повинно доповнюватися принципом індивідуального підходу, тобто враховувати вік, характер і темперамент, рівень моральної зрілості та професійної підготовки адресата стимулювання [9, с. 27]. Обумовлено це тим, що проблематика індивідуалізації найбільш ґрунтовно в правовій науці розроблена стосовно завдань реалізації юридичної відповідальності. У науці сутність цього принципу вбачають у вимозі суворого та можливо повного обліку рис конкретного порушення закону та правопорушника, вибору міри відповідальності, що найбільш повно та точно відповідає виявленим особливостям. Для повноцінної реалізації принципу індивідуалізації правового стимулювання службової діяльності поліції потрібне використання комплексного підходу. Принцип індивідуалізації в цьому сенсі здатний забезпечити самореалізацію адресата, його професійно-особистісний розвиток. Керуючись принципом, суб'єкт стимулювання формує у адресата необхідне позитивне емоційне ставлення до тих поглядів і уявлень, які слід засвоїти. Це створює основу для розуміння досвіду взаємодії, самооцінки моделі поведінки, сприяє прийняттю правових, моральних та інших норм, що в підсумку сприяє становленню мотивації як компонента самореалізації.

Принцип диференціації. Стосовно стимулювання службової діяльності поліції принцип диференціації означає закріплення в нормативно-правових актах різноманітності стимулів для забезпечення прийняття різних варіантів управлінських рішень у системі Національної поліції, спрямованих на мотивацію особового складу до певної якості й обсягу правомірної службової поведінки. Диференціація полягає у встановленні різноманітності правових стимулів у системі правового стимулювання та закріплюється в нормативно-правових актах, а індивідуалізація є облік якостей конкретної особи адресата правового стимулювання, що мають юридичне значення під час прийняття управлінських рішень про стимулювання. Система правового стимулювання службової діяльності поліції повинна бути диференційована тією мірою, в якій це дозволить задовольняти відповідні потреби, і як

наслідок, забезпечувати повноцінне досягнення цілей, що стоять перед цією системою. У чинному законодавстві про Національну поліцію диференційовані: базова частина системи правового стимулювання (оклади за посадою, оклади за званням, різні надбавки, відпустки тощо), додаткова позитивна (подяка, грамота, премії тощо) та негативна (зауваження, догана, сувора догана та ін.) складові. Прикладом недостатньої диференціації в правовому регулюванні заохочувальної практики є положення, згідно з яким до співробітника поліції, який має дисциплінарне стягнення, накладене на нього наказом начальника Національної поліції або відповідного керівника, може бути застосовано заохочення тільки у вигляді дострокового зняття раніше накладеного дисциплінарного стягнення.

Надмірність диференціації правового стимулювання службової діяльності поліції виражається наявністю, наприклад, в освітніх організаціях МВС України власних рейтингових систем оцінки. Річ у тім, що робота професорсько-викладацького складу освітніх організацій МВС України регламентується єдиними нормами законодавства про освіту, відомчими наказами МВС України та Міністерства освіти і науки України, полягає у виконанні однотипних завдань, але оцінюється за різними критеріями та показниками, що вводяться локальними нормативними актами освітніх організацій досить довільно. Водночас створюється ситуація, не цілком сумісна з конституційним принципом рівності всіх перед законом, забезпечуваним одноманітністю розуміння та тлумачення правової норми всіма особами, які застосовують право.

Принцип справедливості. Принцип справедливості, як зазначає М. В. Ковалів, є одним із загально-правових, загальноновизнаних принципів права. Відображена в праві справедливість отримує юридичну природу, а, отже, вимагає належної формалізації в нормах права [10, с. 23]. Тільки коли справедливість і право стають взаємопов'язаними, а ідеї справедливості отримують властивість нормативності, право стає справедливим і морально обґрунтованим. Принцип справедливості стимулювання передбачає відповідність між результатами поведінки та стимулюючим наслідком, між діями поліцейського та розміром заохочення, мірою порушення та розміром покарання. Формальне втілення сказане має отримувати в тому, що для поліцейських однакова поведінка за загальним правилом повинна мати однаковий правовий наслідок.

Виняток може бути обґрунтовано принципом індивідуалізації. Особливе значення принцип справедливості має при застосуванні матеріального та морального стягнення.

Під час застосування стягнення принцип справедливості реалізується в двох взаємопов'язаних вимірах: об'єктивності та пропорційності. Перше включає необхідність всебічного обліку причин і характеру вчиненого співробітником проступку. Друге – правильне визначення ступеня винності та наслідків заподіяної їм шкоди. За дотримання цих вимірів можна обрати вид і міру матеріального та морального покарання.

Несправедливість позитивного стимулювання можна проілюструвати таким прикладом: стимулювання за допомогою медичного обслуговування поліцейських не повною мірою відповідає принципу справедливості. Проблема полягає в неможливості отримання медичного обслуговування поліцейськими поза містами – обласних центрів України, тобто місцями, де розташовуються медичні організації поліції. Частина базового пакета не надається тим, хто знаходиться поза місцями дислокації медичних організацій.

У цьому вбачається порушення вимоги принципу справедливості в частині надання рівних можливостей усім адресатам, що володіють рівним правовим статусом.

Принцип ефективного поєднання матеріальних і нематеріальних (моральних і організаційних) стимулів. Принцип ефективного поєднання матеріальних і нематеріальних стимулів полягає у забезпеченні досягнення планованого ефекту (показників службової діяльності) при задоволенні забезпечуваних державою та правом матеріальних, моральних і організаційних потреб поліцейських. У конкретному стимулюючому процесі суб'єкту, поєднуючи різноманітні моральні, організаційні та матеріальні стимули, необхідно розумно та гармонійно поєднувати стимулюючий потенціал різних видів стимулів з урахуванням їх цілеспрямованої дії на кожного окремого працівника. Цей принцип передбачає, що матеріальні та нематеріальні стимули можуть бути однаково сильні за своєю дією.

Результат стимулювання (формування мотивації до активної правомірної службової поведінки в діяльності поліції) залежить від обставин місця, часу, обстановки та суб'єкта впливу. Оціночна природа досліджуваного принципу передбачає істотну відносність його реалізації в стимулюючій практиці. Певне поєднання матеріальних і нематеріальних правових стимулів є завжди.

Принцип гласності. Принцип гласності означає доступність для адресатів інформації про чинну систему правового стимулювання та про практику застосування правових стимулів. З приводу значення цього принципу для мотивації особистості А. Маслоу стверджував, що секретність, обман, цензура чи інше блокування комунікації загрожує

всім базовим потребам особи в процесі реалізації когнітивних здібностей (перцептивних, інтелектуальних, що належать до навчання) [11]. Більшість дослідників, говорячи про принцип гласності, акцентують на інформуванні про практику правового стимулювання.

В. В. Серета вважає важливим, щоб працівники були добре поінформовані про те, за що та чому заохочений або покараний поліцейський [12, с. 20]. Однак на нашу думку доцільно не тільки забезпечувати гласність в організації стимулювання службової діяльності поліції, а й здійснювати це професійно. Питання професіоналізму при здійсненні динамічних явищ часто пов'язано з формами їх існування. Відтак зазначимо, що цей принцип стимулювання може бути представлений в різноманітних формах.

В одних випадках формою реалізації принципу гласності є діяльність засобів масової інформації, в тому числі місцевих, в інших – проведення спільних заходів (зборів, засідань, розводів особового складу на службу тощо). У системі МВС України практикується правове інформування особового складу, на якому, серед іншого, доводяться до відома накази про заохочення членів колективу та застосування дисциплінарних стягнень.

Порушення принципу гласності може спричинити суттєві негативні наслідки. В юридичній літературі зазначено, що порушення зазначеного принципу під час стимулювання службової діяльності є однією з причин істотного підриву нормального стану морально-психологічного клімату в службовому колективі. Це породжує нездорові настрої та неправильну громадську думку. Принцип гласності не повинен обмежуватися інформуванням про практику застосування правових стимулів.

Не менш важливим є адекватне уявлення кожного поліцейського про наявну систему правового стимулювання. Річ у тім, що особовий склад поліції може мати вельми фрагментарні уявлення про існування тих чи інших правових стимулів або не знати підстави та порядок їх отримання. У цих випадках такі стимули «випадають» з функціонування загальної системи правового стимулювання.

С. В. Шатрава, розглядаючи стан та правове регулювання кадрового забезпечення органів Національної поліції на сучасному етапі розвитку, зазначає, що варто вказати на основні заходи, які спрямовані на покращення кадрового забезпечення органів Національної поліції України: розвиток відомчої системи освіти та підготовки кадрів; стимулювання керівників усіх рівнів до використання нових управлінських практик; упровадження сучасних методів мотивації та збалансова-

ної системи соціального захисту персоналу органів Національної поліції; розроблення ефективних підходів до оцінювання роботи персоналу і заохочення до підвищення її якості [13, с. 86–87].

Висновки. Принципи правового стимулювання службової діяльності в Національній поліції мають вагоме значення з теоретичного та практичного боків. Водночас поєднання мотиваційної теорії психології та теорії правого регулювання трудової діяльності, зокрема у сфері правоохоронної діяльності Національної поліції, дає можливість розглядати різну комбінацію принципів правого регулювання. Запропоновані принципи доцільності, визначеності, відчутності, оперативності, індивідуалізації, диференціації, справедливості, гласності відображають, на думку авторів, тенденції розвитку системи кадрового забезпечення Національної поліції, що відповідає Стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року. Проблема правового стимулювання службової діяльності в Національній поліції багатопрофільна і може розглядатися з різних позицій, що приведе до пропозицій нових принципів, які, на нашу думку, доповнять запропоновані.

1. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63807/08/Kolodiy.pdf?sequence=1>

2. Крапивін Є. О. Оцінка ефективності роботи поліції в Україні: від «палиць» до нової системи (на прикладі органів досудового розслідування). К.: Софія-А, 2016. 120 с.

3. Сидоренко В. В. Невизначеність як негативна властивість права. *Наук. вісник публічного та приватного права*. 2017. № 2. С. 23–28.

4. Семчук Ж. В., Кошовий Б. О., Скриньковський Р. М. Перспективи застосування розширеної теорії мотивації А. Маслоу у світлі євроінтеграційних тенденцій. *Наук. записки Львів. ун-ту бізнесу та права*. 2013. Вип. 11. С. 219–222.

5. Матвіїв М. Дослідження концепції маркетингу відносин на міжнародному ринку. *Журнал європейської економіки*. 2010. № 4. С. 463–476.

6. Вареник І. В., Кантур А. І. Ефективні методи мотивації і стимулювання персоналу. *Молодий вчений*. 2017. № 6 (46). С. 391–393.

7. Про Дисциплінарний статут Національної поліції: Закон України (проект № 4670). URL: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=59106&pf35401.

8. Про Дисциплінарний статут Національної поліції України: Закон України від 15.03.2018. *Українське право*. URL: http://ukrainepravo.com/law-making/bill_passed_by_legislature/zakon-ukrayiny-pro-dystyplinarnyy-statut-natsionalnoyi-politsiyi-ukrayiny/

9. Каленіченко Л. І. Поняття та види принципів юридичної відповідальності. *Право і безпека*. 2017. № 1 (64). С. 24–31.

10. Ковалів М. В. Основи управління в органах внутрішніх справ України: навч.-практ. посібник. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 340 с.

11. Маслоу А. Мотивация и личность / перев. А. М. Татлыбаевой [Abraham H. Maslow. *Motivation and Personality* (2nd ed.) N.Y.: Harper & Row, 1970]. Терминологическая правка В. Данченко. К.: PSYLIB, 2004. URL: <http://psylib.org.ua/books/masla01/index.htm>

12. Середа В. В. Дисциплінарна відповідальність: поняття, принципи та види. *Університетські наукові записки*. 2014. № 1. С. 18–25.

13. Шатрава С. Стан та правове регулювання кадрового забезпечення органів Національної поліції на сучасному етапі розвитку. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 1. С. 83–87.

Hurkovskiy M. P., Yesimov S. S. Principles of legal stimulation of official activity in the National Police

The article deals with some aspects of the application of motivational theory in the personnel administration of the National Police, in particular, in the field of the motivation of official activity. The correlation between modern realities of personnel administration and humanistic requirements that arise because of the intensification of European integration aspirations in Ukraine, in the context of studying the principles of legal incentives for official activity of police officers, public officials and employees of the National Police of Ukraine is analyzed.

The results of stimulation, which influence the formation of motivation for active legitimate official behaviour in the police activity, depend on the circumstances of the place, time, environment and subject of influence, departmental normative and legal regulation, social factors based on the principles of legal regulation, the estimated nature of which involves a significant relativity of implementation in stimulating practice.

The principles of legal stimulation of official activity in the National Police are important from a theoretical and practical point of view. At the same time, the combination of the motivational theory of psychology and the theory of legal regulation of labour activity, in particular in the field of law enforcement activity of the National Police provides an opportunity to consider a different combination of principles of legal regulation.

The proposed principles of expediency, certainty, efficiency, individualization, differentiation, justice, transparency show, according to the authors, the tendencies of the development of the personnel system of the National Police, which is in line with the Strategy for the development of the bodies of the Ministry of Internal Affairs system until 2020. The problem of legal stimulation of official activity in the National Police is multidimensional and it can be considered from different positions, which will lead to proposals of new principles.

Key words: *principles of legal stimulation, official activity, National Police.*

Стаття надійшла 27 серпня 2018 р.

КОНЦЕПЦІЇ «СЕРВІСНА ДЕРЖАВА» ТА «COMMUNITY POLICING» – НЕОБХІДНІ УМОВИ ЕФЕКТИВНОГО РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ МВС УКРАЇНИ

Досліджено окремі напрями вдосконалення системи Міністерства внутрішніх справ, зокрема Національної поліції в умовах розбудови в Україні сервісно-орієнтованої держави. Проаналізовано роль Міністерства внутрішніх справ України у створенні умов розвитку безпечного середовища в суспільстві, а також інших державних органів у наданні адміністративних послуг. На конкретних прикладах здійснено аналіз закордонної практики співпраці поліції з територіальними громадами, чинників, що впливають на ефективність заходів щодо профілактики правопорушень, усунення причин та умов, які сприяють їх вчиненню.

Ключові слова: *сервісна держава, безпечне середовище життєдіяльності, адміністративні послуги, взаємодія з населенням (Community policing), Міністерство внутрішніх справ, Національна поліція.*

Постановка проблеми. Схвалення Кабінетом Міністрів України Стратегії розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України до 2020 року зумовлене, зокрема, євроінтеграційною державною політикою, що спрямована на реалізацію потреб населення та розвиток безпечної держави. В умовах перехідного періоду діяльність правоохоронних органів, зокрема, Національної поліції, на жаль, сприймається населенням, як наділений суто контролюючими, репресивними функціями інститут держави.

Одним із основних завдань держави щодо реформування системи Міністерства внутрішніх справ є створення безпечного середовища для існування та розвитку вільного суспільства, трансформація з репресивної «машини» на цілодобового партнера членів суспільства, у діяльності якого на головними є інтереси особи та європейська система цінностей. На наш погляд, означені перетворення можуть стати значно ефективнішими за умови впровадження концепцій «Сервісної держави» та «Community policing».

Стан дослідження. У науково-дослідницькій площині вибіркові напрями профілактики правопорушень, реформування системи МВС з метою надання якісних адміністративних послуг та взаємодії з громадськістю вивчали, зокрема: В. Б. Авер'янов, О. М. Бандурка, І. Л. Бородін, О. Безпалов, Н. П. Бортник, І. П. Голосніченко,

М. В. Голуб, Є. В. Додін, А. М. Долгополов, О. В. Джафарова, В. О. Заросило, Р. В. Ігонін, М. В. Ковалів, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, О. В. Кузьменко, А. Р. Лещух, Ю. С. Назар, В. Л. Ортинський, О. І. Остапенко, В. В. Черней, В. О. Шамрай, Х. П. Ярмак та ін.

Деякі аспекти концепції Community Policing українські науковці вже досліджувалися, однак узагальненого поняття та єдиного розуміння сутності цієї концепції досягнуто не було.

Реформаторські процеси в Україні сприяли перетворенню Міністерства внутрішніх справ на багатопрофільну цивільну інституцію європейського типу, однак, актуальними досі є проблеми подальшої наукової участі міністерства у системі профілактики деліктів і на відповідних територіях, і в усій державі загалом.

Метою статті є спроба висвітлення деяких аспектів розвитку системи Міністерства внутрішніх справ та формування авторської позиції щодо запровадження окремих способів підвищення ефективності здійснення профілактики правопорушень Національною поліцією, покращення якості надання адміністративних послуг населенню шляхом формування України як сервісної держави та узагальнення окремих, доволі розрізнених наукових поглядів щодо концептуального розуміння Community policing.

Виклад основних положень. Започаткована у державі реформа Національної поліції спрямована, зокрема, на відхід поліції від каральної функції до розбудови партнерських відносин із населенням. виправдовуючи власне соціальне призначення, українська поліція, серед інших завдань, має бути зорієнтована на профілактику правопорушень, усунення причин та умов, що сприяють їх учиненню та згодом повинна перетворитись на цілодобову сервісну службу.

У будь-якій сучасній державі, незалежно від особливостей її державного устрою і рівня економічного розвитку, держава – основний постачальник послуг населенню, організаціям та усім гілкам влади. Державні установи, реалізуючи положення нормативно-правових актів, здійснюють ліцензування значної кількості видів діяльності, забезпечують соціальний захист населення і виконують багато інших суспільно-необхідних функцій. Слід зазначити, що інститут державних послуг, у тому розумінні, яке в нього вкладається сьогодні, тобто держави як менеджера із надання послуг громадянам з орієнтацією на їхні потреби та інтереси, запозичений у розвинутих країн.

У цих країнах державні послуги розглядаються як одна з основних форм відносин між фізичними та юридичними особами і владою, де держава сприймається як «постачальник послуг».

Наприклад, у Франції функціонування правосуддя, поліції і, навіть, в'язниць розуміється як специфічна діяльність щодо надання державних послуг, адже метою адміністративного управління є надання якісних послуг французькій нації. У цьому контексті французька наукова література застосовує термін «позитивні послуги», якщо йдеться про реалізацію соціально-економічних прав (на освіту, соціальне забезпечення тощо).

Натомість, у юридичній літературі США термін «послуга» трактується як діяльність: а) соціально-економічна, що задовольняє «реальні потреби суспільства (освіта, охорона здоров'я, господарські та соціальні послуги держави тощо); б) неекономічна (армія, поліція, судова система, громадські організації) [1].

Процес розвитку України як правової, соціальної, демократичної держави зумовив гостру потребу щодо організації діяльності органів державної влади уже на новій основі, з позиції вимог концепції сервісної держави. Зміст поняття «сервісна держава» розглядається в межах категоріального ряду: «соціальна держава», «інформаційний менеджмент», «електронна держава/уряд», «відкрите суспільство», «електронна демократія», і значною мірою співвідноситься з концепцією інформаційного суспільства.

Спочатку електронна держава мислилася в межах понять «електронне управління» й «інформаційний менеджмент», згодом почали розвиватися концепції сервісної держави [2] та концепції мережевої демократії, а також їхні сучасні варіанти, пов'язані з ідеями мобільних соціальних сервісів і мережевої демократії.

Концепція електронної держави в контексті електронного управління й інформаційного менеджменту обґрунтовує його функціональну специфіку на основі характеристик управлінського процесу як електронного інформаційно-комунікаційного обміну, а також, з огляду на соціальні зміни, що пов'язані з упровадженням та використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Відтак у вітчизняний науковий обіг введені нові категорії, з-поміж яких найчастіше вживаються: публічні послуги, державні послуги, адміністративні послуги, публічне адміністрування.

У розрізі дослідження слід зауважити, що проблема відповідності застосування цих категорій в умовах функціонування державного управління України була предметом наукового пошуку багатьох вчених, однак донині існує низка проблемних питань, що не знайшли однозначного трактування та залишилися дискусійними.

Так, упродовж недавніх років у публікаціях з питань адміністративного права доволі часто порушується питання про форму держав-

ного управління в Україні [3]. У проведених дослідженнях обґрунтовується теза про те, що держава здійснює не лише владне, зобов'язуюче державне управління, але й позитивне – шляхом надання громадянам різних державних послуг. Зауважимо, що для української доктрини публічні послуги – явище доволі новаторське, тому осмислення їхнього поняття все ще перебуває на стадії свого формування.

Водночас окремі дослідники, намагаючись виокремити істотні родові ознаки названих послуг, так і не дійшли до їх однакового сприйняття та розуміння в науковому середовищі. Виокремлюють, зокрема, такі ознаки публічних послуг:

- забезпечують діяльність загальнозначущої спрямованості;
- мають необмежене коло суб'єктів, які користуються ними;
- здійснюються або органом державної влади, або іншим суб'єктом;
- ґрунтуються і на публічній, і на приватній власності [4].

Однією із вагомих ознак адміністративних послуг (що надаються державними органами загалом, МВС, Національною поліцією тощо), яка обов'язково повинна знайти своє чітке визначення у законодавстві, є необхідність і, відповідно, можливість отримання конкретної управлінської послуги.

Режим сприяння в отриманні населенням адміністративних послуг, які є частиною публічних послуг, незалежно від їх процедурного змісту та платності, повинен забезпечуватись через запровадження у власну діяльність принципів зручності, доступності та якості надання цих послуг. Зручність послуг, своєю чергою, залежить від максимального урахування інтересів та потреб їх споживачів і визначається низкою чинників. Насамперед йдеться про цілісність (результативність) послуги, тобто унеможливлення поділу адміністративної процедури на окремі послуги, які можуть надаватися в різному місці, у різний час і за окрему плату [5].

Зручності споживачів сприятиме і суттєве спрощення самої процедури послуги через зменшення її стадій та обсягу документообігу. Безперечним критерієм зручності є оперативність і своєчасність надання адміністративних послуг. Надання можливості сплатити за послуги безпосередньо в приміщенні адміністративного органу сприяють наданню адміністративної послуги в установленій законом строк. Причому, оплати має підлягати не якість послуги, що є прямим обов'язком державних службовців щодо споживачів адміністративних послуг, як справедливо вважає В. Парашук, а саме швидкість, невідкладність, що потребує додаткових витрат (фізичних, інтелектуальних, інформаційних тощо) [6]. Крім того, надання адміністративних

послуг повинно бути доступним для усіх зацікавлених осіб. Цей критерій якості послуг полягає у безпосередній територіальній близькості адміністративного органу до споживачів послуг.

У контексті висвітлення цієї теми пропонуємо детальніше розглянути деякі аспекти діяльності поліції в Україні та за кордоном. Безперечно, якість надання адміністративних послуг органами та підрозділами Національної поліції залежить від готовності її працівників надати швидко, кваліфіковану та професійну допомогу, що повинно стати службовим обов'язком і розцінюватись як показник ділової кваліфікації.

Слід зазначити, що у законодавстві багатьох європейських країн також закріплено високу ідею служіння поліції суспільству, однак акценти все ж зміщуються на рівень територіальної громади, що є замовником послуг та об'єктивним і суворим оцінювачем ефективності діяльності поліції на відповідній території. За таких умов чинна роль МВС України полягає у створенні умов розвитку безпечного середовища життєдіяльності людей, забезпечене орієнтованою на потреби населення діяльністю органів системи МВС, їх швидким і компетентним реагуванням на надзвичайні ситуації і події, що загрожують особистій чи публічній безпеці, їх превенцією та активною участю громадян. Тому, на нашу думку, закріплені у Стратегії розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України до 2020 року, яка схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2017 р. № 1023-р [7] ідеї розвитку партнерства між МВС і населенням, упровадження організаційних механізмів взаємодії органів системи МВС з місцевими органами влади і самоврядування є основними для досягнення обраної мети.

Як стверджують окремі західні дослідники, поглиблення партнерських відносин із населенням є одним із основних чинників розвитку демократичної, правової держави. За кордоном концепція Community Policing є основою діяльності поліції у сфері охорони публічного порядку та профілактики правопорушень. Суть ідеї та сама концепція Community Policing вперше була реалізована в США у 80-х роках ХХ століття. Така філософія поліцейської діяльності ґрунтується на засадах постійної комунікації та на індивідуальному підході щодо вирішення місцевих проблем у взаємодії з населенням та з відповідними органами влади. Працівники поліції дійшли висновку, що мінімізація їхніх неформальних контактів з населенням негативно впливає на профілактику правопорушень та рівень довіри громадян до правоохоронних органів загалом [8].

Закон України «Про Національну поліцію» [9] також містить положення про те, що поліція має взаємодіяти з громадськістю, реалі-

зуючи спільні проекти, програми та заходи. Зокрема відповідно до ч. 2 ст. 9 Закону України «Про Національну поліцію» від поліції вимагається: «Забезпечення постійного інформування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також громадськості про свою діяльність у сфері охорони та захисту прав і свобод людини, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку, а ч.6 цієї ж статті передбачає, що проекти нормативно-правових актів, що стосуються прав та свобод людини, обов'язково проходять громадське обговорення в порядку, визначеному Міністерством внутрішніх справ України».

Своєю чергою, у ч. 1 ст. 11 Закону України «Про Національну поліцію» закріплене положення, що «...діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб». Також у ч. 2 ст. 89 цього Закону йдеться про співпрацю та взаємодію поліції з громадськістю в якості необхідної умови ефективної роботи поліції: «...співпраця між поліцією та громадськістю спрямована на виявлення та усунення проблем, пов'язаних із здійсненням поліцейської діяльності і сприяння застосуванню сучасних методів для підвищення результативності та ефективності такої діяльності» [9].

З огляду на зміни в законодавстві, необхідно рішучіше впроваджувати нові принципи поліцейської діяльності з урахуванням правоохоронних потреб місцевих громад. Ефективність охорони публічного порядку, профілактики правопорушень залежить від оптимізації партнерських відносин між працівниками поліції та громадянами. Територія обслуговування повинна бути такого розміру, щоб працівник поліції міг: вчасно відреагувати на подію; якісно на місці виконати свої функціональні обов'язки; не бути перевантаженим.

Здійснюючи планування та організацію охорони публічного порядку, керівництво поліцейського підрозділу має комбінувати види патрулів (піші, кінні, на автомобілях, велосипедах, тощо) з урахуванням особливостей території. З метою встановлення міцних ефективних контактів з населенням відповідної територіальної громади та вивчення «своєї» території доцільним є закріплення патрульного працівника поліції за конкретною територією на «постійній» основі.

Під час проведення масових заходів необхідно залучати працівників поліції, закріплених за територією обслуговування на яких відбуваються скупчення великої кількості людей та може порушуватися звичайний ритм життя населення. Органи та підрозділи поліції повинні заохочувати громадян до спільної охорони публічного порядку,

у тому числі в межах інституту волонтерства. Розвиваючи партнерські відносини з населенням, працівники поліції повинні налагоджувати, розвивати та підтримувати контакти з адміністрацією навчальних закладів, громадських організацій, церковних громад, знайомитися з місцевими жителями. Отже, органи поліції мають сприймати суспільство як свого потенційного партнера, що допомагатиме їм у виконанні завдань з охорони публічного порядку, забезпечення публічної безпеки, протидії правопорушенням, усунення причин і умов, що сприяють їх вчиненню.

Створення інформаційно доступного та зручного сайту органу поліції, що обслуговує конкретну територію – є одним із елементів, який позитивно впливає на ступінь довіри мешканців до правоохоронців. Наприклад, за вказаним принципом функціонують сайти поліції таких міст, як: Бристоль, Бат та у сільській місцевості Сомерсета і Південного Глостершира (Велика Британія). На домашній сторінці, крім новин, контактної інформації та порад від поліції щодо власної безпеки, члени територіальних громад можуть отримувати об'єктивну інформацію про людину, що зникла або перебуває у розшуку, а також оперативно повідомити он-лайн про злочин. Перевагою цього Інтернет-ресурсу також є можливість отримання інформації рідною мовою для національних меншин та іноземних громадян, які проживають у цій місцевості. У Розділі «Поради» поліція надає практичну та докладну інформацію про те, як поводитись в різних життєвих ситуаціях або коли стали відомі факти конкретного адміністративного чи кримінального правопорушення. За допомогою сервісу «Ваш район» активні мешканці мають можливість винести на обговорення проблему, що існує у їхньому районі і спільно з іншими небайдужими мешканцями та поліцією шукати оптимальні варіанти її вирішення [10].

Слід зазначити, що модель взаємодії поліції з громадськістю, яка сьогодні практикується у Європейському Союзі та інших країнах світу є важливим чинником підтримки безпеки на високому рівні та покращення якості життя усього населення. Втілення й дотримання на практиці партнерських відносин між громадськістю та поліцією стане початком у покращенні не тільки рівня життя населення, а й іміджу держави на міжнародній арені [11].

Висновки. На наш погляд, Community policing повинна сприйматися як поліцейська діяльність на відповідній території, побудована на засадах постійної комунікації, безперервної взаємодії з територіальними громадами, місцевими органами державної влади та самоврядування з метою сприяння вирішенню (або безпосереднього вирішення) питань місцевого значення, зокрема і, щодо забезпечення охорони

публічної безпеки і порядку, прав та свобод громадян, надання супутніх послуг, здійснення профілактики правопорушень, усунення причин й умов, що сприяють їх вчиненню тощо.

Сервісна держава та Community Policing є взаємопов'язаними поняттями, основним завданням яких є реалізація потреб населення у партнерських стосунках з державними органами, зокрема у швидкому і компетентному реагуванні органів системи МВС на надзвичайні ситуації і події, що загрожують особистій безпеці, їх превенцію та отримання якісних публічних послуг, покращення рівня життя населення. Якісний державний сервіс, розвиток взаємодії з населенням є невід'ємною частиною створення та розвитку безпечного середовища життєдіяльності громадян, зосібна, формування на основі світової практики нових підходів у створенні системи захисту життя, здоров'я, прав і свобод громадян, їхньої власності тощо.

Відтак впровадження концепцій Сервісна держава та Community Policing є необхідними умовами ефективного реформування системи МВС України, підняття авторитету держави серед населення й на міжнародній арені.

1. Данчул О. С. Особливості професійної діяльності ДСО у сфері профілактики правопорушень у контексті побудови «Сервісної» держави. *Наше право: науково-практичний журнал*. 2016. № 2. С. 64–70.

2. Васильева А. Ф. Сервисное государство: административно-правовое исследование оказания публичных услуг в Германии и России. М.: РАП, 2012. 332 с.

3. Державне управління: теорія і практика / за заг. ред. д.ю.н., проф. В. Б. Авер'янова. К., 1998. 432 с.; Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. К.: Видавничий Дім «Ін-Юре», 2002. 668 с.

4. Бахрах Д. Н. Административное право. М., 1993. 301 с.

5. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. Т. 2. Особлива частина / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова) та ін. К.: Юрид. думка, 2005. 624 с.

6. Паращук В. Управлінські послуги – новий інститут чи нова помилка? *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 3. С. 125–127.

7. Про схвалення Стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листоп. 2017 р. № 1023-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-shvalennya-strategiyi-rozvitku-organiv-sistemi-ministerstva-vnutrishnih-sprav-na-period-do-2020-roku>

8. Голуб М. В. Community policing: сутність та складові елементи. *Право і Безпека*. 2012. № 1. С. 62–67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2012_1_15

9. Про Національну поліцію: Закон України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

10. Гончарук Т. Як британська поліція взаємодіє з громадою онлайн? *Успішні практики*. URL: <https://www.prostir.ua/?blogs=yak-brytanska-politsiya-vzajemodije-z-hromadoyu-onlajn-uspishni-praktyku>

11. Майстренко М. М. Імплементация концепції Community policing: від філософської доктрини до дієвого стратегічного напрямку. *Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія: Юридична. Львів, 2017. № 2. С. 39–46.

Danchul O. S. The Concept «Service State» and «Community Policing» is Necessary Condition of the Effective Reformation of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine System

Introduction of the concept Service State and Community Policing is the necessary condition of the effective reformation of the Ministry of Internal Affairs system and gaining prestige of the state among population and in the international arena.

One of the essential features of administrative service (given by the state bodies in general, MIA, National Police, etc.) which have to be obligatory found its accurate definition in legislation, is the necessity and accordingly, opportunity to get concrete administrative service. Procedure of the particular service have to be simplified by decreasing its stages and amount of documentary turnover. Criteria of conveniences have to be efficiency and timeliness of assignment of administrative service. In addition, assignment of administrative service have to be available to all person concerned as well as administrative body must be located in direct territorial proximity to customers' service.

Undoubtedly, the quality of assignment of administrative service by the bodies and units of National Police depends on the willingness of its employees to give fast, qualified and professional assistance and must become an official duty and to be considered as showing professional qualification. Thus, current role of the Ministry of people vital functioning, guaranteed by tentative on population needs activity of the Ministry of Internal Affairs bodies, their fast and professional reaction on emergencies and events, that threaten personal and public safety, their prevention and active participants of citizens.

Concerning the concept Community Policing, should be mentioned that it must be perceived as police activity in the particular location, created on the basis of bodies of state authorities and self-government with the purpose of solving the problems of issues of local significance, especially concerning providing defense of public safety and order, rights and duties of citizens, giving the concomitant service, fulfilling of prevention of offences, removing reasons and conditions causing them, etc.

Key words: *service state, safe environment of vital functioning, administrative service, co-operation with community (Community Policing), Ministry of Internal Affairs, National Police.*

Стаття надійшла 20 серпня 2018 р.

СУЧАСНИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРГОВОЇ СЛУЖБИ ОРГАНІВ (ПІДРОЗДІЛІВ) НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Проаналізовано законодавство України, що регулює діяльність чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України. Виокремлено, систематизовано та охарактеризовано шість груп нормативно-правових актів, які регулюють діяльність чергових частин.

Досліджено зміст окремих положень, які детально регламентують діяльність чергових служб, а саме: Наказ МВС України «Про вдосконалення реагування на повідомлення про злочини, інші правопорушення і події та забезпечення оперативного інформування в органах і підрозділах внутрішніх справ України»; Наказ МВС України «Про затвердження Інструкції з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України» та ін.

Ключові слова: чергова служба, Національна поліція України, галузь права, адміністративно-правові норми, правове регулювання, положення.

Постановка проблеми. З'ясування ефективності правового регулювання діяльності чергової служби органів Національної поліції України в сучасних умовах є актуальним з боку розгляду двох ланок механізму правового регулювання, а саме: правові норми і правовідносини. Аналіз діяльності зазначених структурних підрозділів свідчить, що саме адміністративно-правові норми у значному ступені визначають відносини, суб'єктів цих відносин, їх права та обов'язки, обставини, що обумовлюють відповідну поведінку суб'єктів, а також юридичні засоби, які забезпечують належну поведінку.

Незважаючи на домінуючу роль адміністративно-правового регулювання діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України в результаті функціонування останніх спостерігаються правові явища, що регулюються й іншим галузями права, такими, наприклад, як конституційне, цивільне, трудове, кримінальне, кримінально-процесуальне. Однак суспільні відносини, що виникають в результаті діяльності чергової служби органів Національної поліції України, що регулюються зазначеними галузями права, належно не досліджені.

Недосконалість правового регулювання діяльності чергових частин, зокрема, і з визначення їх правильного становища в системі органів внутрішніх справ, виявляли не тільки представники науки [1, с. 11], але і практики. Проведений аналіз адміністративно-правових нормативних актів, що регламентують діяльність чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України, у деяких випадках да змогу знайти невідповідність відомчих норм нормам законодавства.

Стан дослідження. Проаналізувавши різні наукові джерела, можна констатувати, що адміністративно-правові норми, які регламентують діяльність чергової служби органів (підрозділів) досліджувались науковцями (А. А. Басв, М. М. Білоусов, І. П. Данілов, В. С. Дорошенко, Б. А. Кисельов, І. І. Колесніков, Г. А. Пахомов та інші) в різних аспектах.

Так, А. О. Кривий вивчав становлення та розвиток чергових частин; А. І. Кардашов, досліджуючи правові та організаційні засади діяльності чергової служби, класифікував правові норми, які регулюють механізм функціонування діяльності чергової служби, об'єднавши їх в чотири групи.

Однак попри доволі загальне дослідження проблемних питань щодо діяльності чергової служби, у зв'язку з постійними змінами законодавства, які почати зумовлюють правові колізії, виникає необхідність щодо сучасного перегляду правових норм, що регулюють діяльність чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції.

Метою статті є сучасний аналіз правового регулювання діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції.

Виклад основних положень. З урахуванням ієрархічної побудови, на нашу думку, нормативно-правові акти можна систематизувати на шість груп. Розглянемо їх детальніше.

До *першої групи* варто віднести загальновизнані принципи і норми міжнародного права і міжнародні договори, які були ратифікованою Україною.

Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

До *другої групи* можна віднести основні законодавчі акти держави. До законодавчих актів, що стосуються загальних питань правової організації діяльності Національної поліції України належать: Конституція України (прийнята 28.06.1996 р.), закони України «Про Національну поліцію України» від 02.07.2015 р., «Про оперативно-

розшукову діяльність» від 18.01.2001 р., «Про охорону праці» від 14.10.1992 р., «Про державну службу» від 10.12.2015 р., «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 р., «Про правовий режим воєнного стану» від 06.04.2000 р., «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» від 22.06.2000 р., тощо. Це основні джерела правового регулювання діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України [2, с. 22]

Крім того, до цієї групи законів відносять такий кодифікований законодавчий акт, як Кодекс України про адміністративні порушення [3]. І матеріальні, і процесуальні адміністративно-правові норми, що містяться в ньому, які регулюють групу охоронних правовідносин, зазвичай тих, що виникають під час розгляду обставин щодо затриманих і доставлених до чергової частини органів поліції.

До цієї ж групи варто було б віднести і Кримінальний, Кримінально-процесуальний, Цивільний, Цивільно-процесуальний кодекси України, Кодекс законів про працю України. Аналіз вказаних законодавчих актів не проводився через те, що суспільні відносини у сфері діяльності чергових частин Національної поліції, які регламентують зазначені нормативні акти, не є предметом цього дослідження.

Представлений перелік законодавчих нормативних актів, що регламентують діяльність чергових частин (підрозділів) Національної поліції, не можна назвати вичерпним, до яких можна віднести й інші законодавчі акти, опосередковано регулюючі ті чи інші напрями діяльності чергових частин НПУ.

До *третьої групи* актів, що становлять правову основу регулювання діяльності чергових частин Національної поліції, входять інші, крім законів, правові акти України, а саме: акти (укази і розпорядження) Президента України; постанови Верховної Ради України; акти (нормативні постанови і розпорядження) Кабінету Міністрів України.

Отже, особливістю окреслених нормативно-правових актів є те, що вони регулюють окремі напрями діяльності чергових частин поліції не всієї системи правоохоронних органів України, а мають локальний характер і поширюються лише на чергові частини органів поліції, а в деяких випадках – взагалі тільки на чергову частину.

Четверту групу становлять інші законодавчі акти, опосередковано регулюючі ті чи інші напрями діяльності чергових частин НПУ .

П'ята група правових актів, що регламентують діяльність чергових частин (підрозділів) Національної поліції, складається з міжгалузевих і галузевих нормативних актів державних комітетів, міністерств і служб України. За юридичною чинністю правові акти цієї

групи є підзаконними. Підзаконні ж акти дають змогу оперативно реагувати на зміни в об'єкті правового регулювання, з найменшими втратами долати прогалини в законі, що найхарактерніші для особливих умов, з огляду на їх неординарність, швидкість розвитку подій. Через нестачу інформації, її недостатню оперативність законодавець не в змозі передбачити і регламентувати всю сукупність суспільних відносин, що складаються в особливих умовах. Завдання полягає в тому, щоб чітко розмежувати ті сфери правового впливу, куди закрито доступ підзаконним актам [4, с. 25].

Наголосимо на тому, що найчисленніша група нормативних актів, яка доволі детально регламентує діяльність чергових частин (підрозділів) Національної поліції, включає: Наказ МВС України від 1155 від 04.10.2003 р. «Про вдосконалення реагування на повідомлення про злочини, інші правопорушення і події та забезпечення оперативного інформування в органах і підрозділів внутрішніх справ України»; Наказ МВС України № 440 від 23.05.2017 р. «Про затвердження Інструкції з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України» [5]. Їх сукупність складається з наказів, інструкцій, настанов. Положень, статутів, правил, розпоряджень і директив Міністерства внутрішніх справ України [3, с. 17].

Правову основу діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України, безумовно, становлять норми Наказу МВС України від 23.05.2017 р. № 440 [5]. Тут систематизовані основні нормативно-правові положення, що регулюють більшість напрямів діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України. Цим наказом затверджена Інструкція з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України з відповідними додатками.

Водночас окремі напрями функціонування чергових частин органів поліції детальніше, зокрема й тактику здійснення того чи іншого напрямку роботи чи алгоритми невідкладних дій чергової зміни в тій чи іншій ситуації, регламентуються іншими відомчими нормативними актами.

Насамкінець, *шосту групу* джерел правового регулювання діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України, на нашу думку, становлять внутрішньоорганізаційні адміністративно-правові акти керівництва НПУ, ГУНП та їх колегіальних органів. До них відносяться: накази керівників, функціональні обов'язки конкретних працівників чергових частин органів поліції, які затвердженні керівниками. Дія цих адміністративно-правових актів обмежена лише межами цього формування.

Відтак правове забезпечення діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України складається з міжнародного і конституційного регулювання окремих напрямів їх діяльності, законів, указів та розпоряджень Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, міжгалузевих і відомчих нормативних актів МВС України, нормативних актів представницьких і виконавчих органів місцевого самоврядування і внутрішньо-організаційних адміністративно-правових актів.

Зазначимо, що у відомчих нормах іноді трапляються формулювання, які закріплені у законодавчих адміністративно-правових нормах, що з урахуванням підзаконності відомчих норм неприпустимо. Підтвердженням цього є визначення адміністративно-правовими нормами місця чергових частин органів поліції.

Водночас у цьому аспекті необхідно розглянути питання щодо змісту правового становища чергової служби органів поліції в системі МВС. Від вирішення цього питання буде залежати, по-перше, характер правового регулювання суспільних відносин між черговими службами органів (підрозділів) Національної поліції України, з одного боку, громадськими організаціями і громадянами – з іншого, і, по-друге, ті, хто буде здійснювати оперативне управління й організаційно-методичне забезпечення діяльності, хто буде нести відповідальність за роботу цього структурного підрозділу [6, с. 9].

У зв'язку з викладеним виникає необхідність визначення конкретного місця чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України, їх правового становища в системі МВС, що сьогодні є одним з важливих напрямів удосконалення їх правового статусу.

Як органи оперативного міжгалузевого управління силами і засобами нині чергові служби органів (підрозділів) Національної поліції України включено у центральні органи управління поліції, територіальні органи Національної поліції в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі, областях, місті Києві, а також підпорядкованих їм територіальних підрозділах у районах, містах, районах у містах. Організація їх діяльності і відповідальності за результати роботи покладена на начальників чергових частин.

Таке рішення, вважаємо, є найбільш правильним з низки причин. По-перше, чергова частина є підрозділом міжгалузевого управління. У зв'язку з цим, встановлено, що чергова частина представляє інтереси всіх служб, поєднує цілі і завдання окремих підрозділів, забезпечує цілеспрямованість і погодженість їх дій щодо забезпечення публічної безпеки та порядку, розкриття злочинів. По-друге, однією із функцій чергової частини є оперативна функція. І, нарешті, по-третє,

від ефективності роботи чергової частини значною мірою залежить успіх діяльності служб і підрозділів загалом.

Вирішення цієї проблеми в умовах формування правової держави, повинне здійснюватися не через коригування відомчими нормативними документами законодавчих актів, а, принаймні, за допомогою Закону України «Про Національну поліцію».

Також не можна стверджувати, що вирішено проблемні питання із прийняттям Наказу № 440 Про затвердження Інструкції з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України [5], в діяльності чергових служб органів поліції. А саме, чергові частини органів поліції працюють з обслуговування не лише підрозділів патрульної служби, кримінальної поліції, підрозділів ювенальної превенції, але й інших служб і апаратів. Так, функціонування чергових служб органів поліції багато в чому пов'язане з діяльністю слідчих підрозділів.

Зокрема без участі слідчих підрозділів органів Національної поліції важко уявити ефективну організацію розкриття «по гарячих слідах», тяжких та особливо тяжких злочинів. Останні ж, як відомо, не входять ні в структуру кримінальної поліції, ні до підрозділів, які забезпечують публічну безпеку та порядок. У Наказі № 575 від 07.07.2017 р. «Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні» не вказано чіткого алгоритму дій чергового під час вчинення злочинів, тому на практиці виникає багато питань, які потребують корегування і внесення відповідних змін.

У зв'язку з цим зазначимо, що правові акти, які регламентують діяльність чергових частин на різних етапах їх розвитку, іменувалися по-різному. Тимчасове типове положення і Тимчасова інструкція (1972), Положення (1978), Інструкція (1986 р.), Наказ від 18.08.1992 р. № 485, яким затверджено відповідні інструкції з організації роботи чергових частин і немає сумнівів, що основним нормативним актом, який регулює організацію і напрями діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України нині є Наказ № 440 «Про затвердження Інструкції з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України». З огляду на особливу важливість зазначеного документа в правовому регулюванні діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України, вважаємо за необхідність висловити свою думку з цього приводу. На нашу думку, найбільш вдалим у цьому плані є слово

«інструкція», оскільки його поняття в юридичній літературі визнається як «підзаконний акт, виданий з метою роз'яснення і визначення порядку застосування законодавчого акта, наказу міністра...» [3, с. 22].

Отже, щодо зводу правил, які встановлюють порядок і спосіб здійснення, виконання функцій чергових частин органів поліції наведений термін найбільше відповідає його семантиці.

Тому, вважаємо, що серед проблем, що вимагають у розглянутому контексті свого вирішення, варто вказати і на необхідність заповнення прогалин в адміністративно-правовому регулюванні окремих напрямів діяльності чергових частин органів поліції різних рівнів. Як свідчить це дослідження, більшою мірою це стосується такого важливого напрямку діяльності чергових частин органів поліції, як діяльність у надзвичайних ситуаціях.

Говорячи про правовідносини, що виникають в результаті діяльності чергових частин, не можна поза увагою залишити і справедливе зауваження В. І. Гоймана та Т. Н. Радько, що «для виникнення правовідносин у ряді випадків волі їх учасників недостатньо. Потрібно охоплення механізмом дії права спеціальних суб'єктів – правозастосовчих органів (посадових осіб), дії (рішення) яких дозволяють конкретизувати загальну модель правовідносин, що виникають на основі закону, зняти «перешкоди», які блокують дії уповноваженого тощо» [6, с. 14].

Враховуючи те, що предметом цього дослідження є адміністративно-правове регулювання діяльності чергової служби органів (підрозділів) національної поліції України і саме адміністративно-правові відносини виникають під час функціонування чергових частин, більш точним виглядає позиція І. І. Веремеєнко про розгляд зазначених відносин з погляду характеру і зв'язків між сторонами відносин [4, с. 40]. За цими ознаками, щодо діяльності чергових частин органів поліції можна виокремити три групи правовідносин.

Першу групу становлять ті відносини, що пов'язані з керівництвом управління черговою службою органів (підрозділів) Національною поліцією України. Це, наприклад, відносини контролю з їх боку за діяльністю чергової зміни. Особливістю цих правовідносин є те, що вони не виходять за межі правоохоронної системи і є, у зв'язку з цим, внутрішньо системними.

Другу групу відносин складають ті з них, що безпосередньо пов'язані з оперативним управлінням силами і засобами. Всі вони спрямовані на виконання працівниками чергової частини органів

поліції функцій оперативного управління силами і засобами, які задіяні на забезпечення безпеки і порядку, попередження, виявлення та припинення кримінальних правопорушень на території обслуговування, взаємодії з іншими органами (підрозділами) поліції, черговими службами вищого рівня, органами державної влади та місцевого самоврядування.

Нарешті, залежно від характеру та змісту зв'язків між сторонами відносин, варто також виокремити правовідносини чергової зміни, пов'язані з охороною прав громадян у сфері забезпечення публічного порядку. Ці відносини мають зовнішній характер, адже порушують межі соціальної системи. Ця обставина дає нам змогу виділити їх в окрему, третю групу правовідносин у сфері діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України. Зазначені відносини, як правило, характеризуються зв'язками між працівниками чергових частин органів поліції і громадянами. Зазвичай вони пов'язані з виконанням черговою частиною органів поліції функцій як органу безпосереднього виконання.

Нарешті, залежно від характеру та змісту зв'язків між сторонами відносин, варто також виокремити правовідносини чергової зміни, пов'язані з охороною прав громадян у сфері забезпечення публічного порядку. Ці відносини мають зовнішній характер, позаяк виходять за межі соціальної системи.

Якщо розглядати адміністративно-правові відносини чергових частин органів поліції з погляду їх суб'єктів, то слід зазначити, що, будучи структурним підрозділом соціальної системи органів Національної поліції України, чергова служба органів поліції виступає в ролі колективного суб'єкта правовідносин.

Висновки. Діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України властивий широкий спектр адміністративних правовідносин, що, як правило, входять до сфери охорони публічної безпеки та порядку. Водночас адміністративно-правовий статус працівника чергової частини органу поліції реалізується в правовідносинах трьох видів: загально-регулятивних, конкретно-регулятивних, конкретних правоохоронних.

Адміністративно-правовий статус чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України становить складне юридичне явище, що є основою правового становища чергової зміни. Цей юридичний феномен має свій склад, тобто є сукупністю елементів – правосуб'єктністю, правами та обов'язками всього особового складу чергової частини органу поліції. Викладене з усією очевидністю свідчить

про необхідність удосконалення правового регулювання діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України.

1. Адміністративна (поліцейська) діяльність органів внутрішніх справ: загальна частина: підручник / за ред. В. В. Коваленка, Ю. І. Римаренко, В. І. Олефір. 2-ге вид. К.: Директ Лайн, 2012. 816 с.

2. Льницький О. М. Правове регулювання охорони громадської безпеки в Україні. *Європейські перспективи*. 2010. № 3. С. 31–33.

3. Кобзар О. Ф. Підрозділи поліції як суб'єкти забезпечення громадського порядку та громадської безпеки. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 3-2. Т. 2. С. 98–100.

4. Бандурка О. М., Кузніченко С. О. Організація діяльності органів внутрішніх справ в умовах надзвичайних ситуацій техногенного та природно-го характеру: наук.-практ. посібник. Харків: Ун-т внутр. справ, 2000. 116 с.

5. Про затвердження Інструкції з організації діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 23.05.2017 № 440. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>

6. Голуб М. В. Адміністративно-правове регулювання охорони громадського порядку в регіоні: монографія / за ред. О. І. Безпалової. Харків: Ніка Нова, 2013. 245 с.

7. Салманова О. Ю. Правові акти в управлінській діяльності Національної поліції України: монографія. Харків: Панов, 2016. 460 с.

Dombrovan N. V. Modern analysis of the legal adjusting of activity of duty service of organs (subdivisions) of the National police of Ukraine

An author is analyse the legislation of Ukraine that regulates activity of duty service of organs (subdivisions) of the National police of Ukraine. In particular, it is distinguished, six groups of normatively-legal acts, that regulate activity of duty parts, are systematized and described: to the first group it costs to take the universally recognized principles and norms of international law and international agreements that were ratified by Ukraine; to the second group it is possible to take the basic legislative acts of the state; to the third group of acts that make legal framework of adjusting of activity of duty parts of the National police, other enter, except laws, legal acts of Ukraine, namely: acts (decrees and orders) of President of Ukraine; resolutions of Supreme soviet of Ukraine; acts (normative resolutions and orders) of Cabinet of Ministers of Ukraine; a fourth group is presented by other legislative acts mediated regulative those or other directions of activity of duty parts of National police of Ukraine; fifth group of legal acts that regulate activity of attendants. sixth group of sources of the legal adjusting of activity of duty service of organs (subdivisions) of the National police of Ukraine, to our opinion, fold the inwardly-organizational acts of guidance of the National police of Ukraine and them collective organs. Presented list of legislative normative acts that regulate activity of duty parts (subdivisions) of the National police it is impossible to name exhaustive.

Maintenance of separate positions that regulate activity of duty services in detail is investigational, namely: Order of MBC of Ukraine «About perfection of reacting on a report about crimes, other offences and events and providing of the operative informing in organs and subdivisions of internal affairs of Ukraine»; An order of MBC of Ukraine is «About claim of Instruction from organization of activity of duty service of organs (subdivisions) of the National police of Ukraine».

Key words: *duty service, National police of Ukraine, industry is right, адміністративно-правові норми, legal adjusting, position.*

Стаття надійшла 11 травня 2018 р.

УДК 342.741.749.6;656.2

С. С. Єсімов

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРАНСПОРТНОЇ БЕЗПЕКИ

Проаналізовано шляхи вдосконалення діяльності Національної поліції щодо забезпечення транспортної безпеки у контексті адаптації національного законодавства України до вимог Європейського Союзу. Досліджено правоохоронні функції поліції щодо забезпечення безпеки транспортної інфраструктури та транспортних засобів у сфері правового регулювання діяльності поліції. Розглянуто пропозиції щодо змін в організаційно-штатній структурі територіальних органів Національної поліції, що безпосередньо пов'язано з підвищенням ефективності забезпечення транспортної безпеки.

Ключові слова: *транспортна безпека, Національна поліція, транспортна інфраструктура, правове регулювання.*

Постановка проблеми. Продовження агресії на півночі держави робить актуальним питання про недопущення терористичних актів, хуліганських і екстремістських проявів, техногенних аварій на об'єктах транспортної інфраструктури. Водночас діяльність поліції щодо забезпечення транспортної безпеки, як свідчить практика, вимагає подальшого вдосконалення. Це пов'язано з новими викликами та загрозами, зумовленими застосуванням нових видів озброєння та технологічними особливостями, що з'являються в процесі експлуатації різних видів транспорту, технічної складової, пов'язаної з розвитком транспорту та засобів контролю, що використовуються для протидії різних правопорушень на транспорті. Агресія Російської Федерації щодо України, адаптація національного законодавства у сфері транс-

портної безпеки до вимог Європейського Союзу детермінують чинники, що зумовлюють необхідність удосконалення діяльності поліції щодо забезпечення транспортної безпеки.

Стан дослідження. Значний внесок у дослідження транспортної безпеки зробили: В. Авер'янов, О. Андрійко, Ю. Битяк, Н. Бортник, Н. Вітрук, В. Гарашук, Т. Гуржій, С. Загороднюк, В. Зуй, М. Ковалів, Ю. Ковбасюк, Н. Корень, В. Ортинський, О. Остапенко, О. Романюк, М. Руденко, В. Середа, А. Собакар, Т. Тимчишин, Б. Щетинін та інші вчені. Водночас потреба в теоретичному дослідженні правого забезпечення діяльності Національної поліції у сфері забезпечення транспортної безпеки залишається актуальною у зв'язку з ліквідацією транспортних органів внутрішніх справ. Юридична невизначеність правого статусу підрозділів Національної поліції, які забезпечують транспорту безпеку та безпеку транспортної інфраструктури, викликають проблеми, що негативно впливають на ефективність захисту транспортного комплексу країни.

Метою статті є дослідження шляхів вдосконалення діяльності Національної поліції щодо забезпечення транспортної безпеки.

Виклад основних положень. У 2015 році у низку законів України, зокрема і до Кодексу України про адміністративні правопорушення, внесено зміни, що розширили компетенцію Національної поліції в сфері забезпечення транспортної безпеки. Поліцейські мають право складати протоколи про адміністративні правопорушення за порушення вимог транспортної безпеки, брати участь у проведенні перевірок Державною службою України з безпеки на транспорті. Все це вимагає підвищення професійної підготовки та кваліфікації поліцейських, які здійснюють функції у сфері транспорту. Удосконалення діяльності Національної поліції щодо забезпечення транспортної безпеки має стосуватися і інших аспектів. У цьому напрямі повинна бути вироблена певна система необхідних змін.

Зокрема слід прийняти Концепцію (стратегію) розвитку органів Національної поліції на транспорті, в якій було б правильно відображено питання організації діяльності поліції на транспорті, особливості діяльності поліції на окремих видах транспорту, визначено порядок взаємодії поліції з суб'єктами забезпечення транспортної безпеки, або доповнити Стратегію розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України до 2020 року [1]. У пропонованому документі доцільно відобразити основи кадрового та матеріально-технічного забезпечення діяльності поліції на транспорті. Крім того, назріла потреба оновити Галузеві програми: забезпечення безпеки руху на автомобільному транспорті на 2016–2018 роки; забезпечення безпеки судноплавства на

2014–2018 роки; забезпечення безпеки судноплавства на 2014–2018 роки [2]. Досвід реалізації програм показав її позитивні наслідки для безпеки на транспорті. Галузеві програми виконали свою позитивну роль у питаннях вдосконалення діяльності поліції на транспорті після прийняття Закону України «Про Національну поліцію» № 580-VIII від 2 липня 2015 року.

Значна кількість норм адміністративного права, які містяться в законах і підзаконних або нормативно-правових актах, що регулюють відносини, пов'язані із забезпеченням транспортної безпеки, не є гарантією захисту транспорту та транспортної інфраструктури від аварій і катастроф.

Різні надзвичайні ситуації відбуваються на повітряному, водному, залізничному транспорті. Водночас причинами таких подій з постраждалими є не тільки акти незаконного втручання, тобто зовнішні чинники, але й технічні неполадки, помилки пілотів, застарілі повітряні судна, теплоходи, поїзди.

Внутрішні загрози становлять доволі серйозну небезпеку: застаріле транспортне обладнання постійно дає збої, проте транспортні засоби з таким обладнанням все ще використовуються для перевезення не тільки вантажів, але й пасажирів.

У цьому разі основне навантаження щодо транспортної безпеки припадає на фахівців-співробітників Державної служби України з безпеки на транспорті, чий обов'язок пов'язаний вже із зазначеними питаннями. Від них, а не від діяльності поліцейських і служб відомчої безпеки, зараз більшою мірою залежить життя та здоров'я пасажирів. Вони повинні не допускати транспортний засіб до експлуатації, якщо він не відповідає технічним вимогам, які висуваються чинними нормативно-правовими актами. Відповідальність, аж до кримінальної, за допуск до експлуатації несправних транспортних засобів повинні нести саме вони, а не водії, машиністи, пілоти.

Водночас акти незаконного втручання в роботу транспортного комплексу, серед яких найбільшу небезпеку становлять терористичні акти, представляють загрозу для життя та здоров'я людей. Найуразливішими об'єктами транспортного комплексу для здійснення терактів є цивільна авіація, залізничний транспорт, метрополітен. Ці факти підтверджують необхідність правового, організаційного та інформаційного вдосконалення діяльності поліції та інших суб'єктів забезпечення транспортної безпеки.

В. Дитюк, М. Ковалів та інші вчені у різний час зазначали, що в Україні набули актуальності питання забезпечення транспортної безпеки. Насамперед це пов'язано зі збільшенням кількості актів

незаконного втручання в діяльність підприємств транспортного комплексу, зокрема терористичних актів, зростання масштабів їх суспільно небезпечних наслідків (кількість жертв і постраждалих, розміри майнової шкоди) та розширення набору способів скоєння незаконного діяння. Заразом акти незаконного втручання в різних формах відбуваються недавнім часом майже на всіх видах транспорту [3; 4].

З цим твердженням важко не погодитися. Вчені висловили думку про необхідність вдосконалення чинного транспортного законодавства та законодавства, що регулює діяльність поліції зі забезпечення транспортної безпеки на різних видах транспорту.

Доцільно зазначити, що у національному законодавстві немає легального визначення поняття «транспортна безпека». Транспортна безпека – це стан захищеності об'єктів транспортної інфраструктури та транспортних засобів, людей, які перебувають на об'єктах транспортного комплексу, від актів незаконного втручання, загроз природного, техногенного та соціального характеру. Це визначення більш повно відображає сутність транспортної безпеки, оскільки охоплює не тільки об'єкти транспортного комплексу, а й людські життя. Визначення не обмежується погрозами зовнішнього характеру. Воно охоплює загрози природного (повені, паводки, урагани тощо), техногенного (технічна несправність транспортних засобів) характеру. До загроз зовнішнього характеру можуть бути віднесені застаріле обладнання, недотримання вимог пожежної безпеки і інші.

Загрози соціального характеру: протиправна поведінка пасажирів, помилки машиністів, капітанів, пілотів, відсутність поліції у поїздах далекого прямування та приміського сполучення, хуліганські дії груп громадян тощо.

Як вважає Т. Тимчишин, обмеження загроз транспортної безпеки тільки актами незаконного втручання, спрямованість цих актів не на конкретних осіб, а на невизначене коло суб'єктів зближує транспортну безпеку з антитерористичною безпекою. Акти втручання в діяльність транспорту мають на меті не порушення роботи транспортного комплексу, вони адресуються державній владі [5].

Низка дослідників правових проблем забезпечення авіаційної безпеки стверджують, що обов'язки щодо забезпечення транспортної безпеки, з огляду на визначення понять «транспортна безпека» та «забезпечення транспортної безпеки», повинні охоплювати необхідність профілактичних заходів, запобігання терористичним актам.

Дослідження законодавства про транспортну безпеку свідчить, що органи державної влади здатні ефективно виконувати діяльність щодо забезпечення транспортної безпеки тільки у взаємодії та з вико-

ристанням досягнень науки та техніки. Однак транспортна безпека не вичерпується погрозами терористичного характеру. З погляду на дослідження В. Дитюка, це загрози: техніко-технологічного характеру (велика ступінь зносу та застарілість технічних засобів транспорту, недостатній рівень підготовки та кваліфікації робочого персоналу, порушення або незнання законів і недисциплінованість); соціального характеру (низька ефективність державного нагляду та контролю), неправомірне втручання в роботу транспорту, акти тероризму); природного характеру (сходи снігових лавин та інші впливи) [4, с. 158–159].

Через високий рівень терористичної загрози під час експлуатації водного та повітряного транспорту є необхідність посилення ролі поліції при здійсненні заходів з догляду пасажирів, багажу, вантажів, вдосконалення системи управління безпекою в аеропортах, морських і річкових портах, автовокзалах. У контексті досліджень А. Собакаря щодо адміністративно-правового забезпечення функціонування транспорту, охорона правопорядку, забезпечення громадської та особистої безпеки, боротьба зі злочинністю на всіх видах транспорту, включаючи контроль за обігом зброї, боєприпасів, вибухових речовин і вибухових пристроїв, є функцією органів поліції, в той час як питання технічного оснащення засобами безпеки, спостереження за пасажиропотоком повинні бути віднесені до компетенції служб безпеки аеропортів та інших авіаційних об'єктів [6, с. 160].

Поліція на транспорті повинна насамперед боротися зі злочинністю, що охоплює протидію терористичним актам, екстремістським, хуліганським діям, іншим актам незаконного втручання. Питання внутрішньої безпеки повинні забезпечуватися державними транспортними органами, службами авіаційної безпеки, підрозділами відомчої воєнізованої охорони Міністерства інфраструктури України.

Поліція повинна надавати цим службам і співробітникам всіляку допомогу та сприяння. Відтак підрозділи безпеки на транспортні, легальне визначення яких відображено у транспортних законах і кодексах, мають охоплювати не лише співробітників відомчої воєнізованої охорони органів виконавчої влади, які працюють у сфері транспорту, акредитованих для забезпечення транспортної безпеки, але і поліцейських.

Тому пропонуємо викласти поняття підрозділу транспортної безпеки у Порядку взаємодії відомчої воєнізованої охорони з органами (підрозділами) внутрішніх справ, Служби безпеки, Збройних Сил, Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи у разі виникнення надзвичайних ситуацій на об'єктах підвищеної небезпеки (затвердже-

ного постановою Кабінету Міністрів України № 460 від 14 квітня 2004 року). Підрозділи транспортної безпеки здійснюють захист транспортної інфраструктури і транспортних засобів від актів незаконного втручання та інших загроз природного, техногенного та соціального характеру. До складу входять підрозділи відомчої воєнізованої охорони державних органів виконавчої влади в галузі транспорту або акредитовані для цієї мети в установленому порядку юридичні особи, підрозділи органів державного нагляду у сфері транспорту (Державної служби України з безпеки на транспорті), органи Національної поліції.

Подібне визначення дасть можливість поліції не просто сприяти підрозділам, що забезпечують режим транспортної безпеки, а й бути активним суб'єктом забезпечення у межах, наданих Законом України «Про Національну поліцію» № 580-VIII від 2 липня 2015 року.

Стосовно питань забезпечення авіаційної безпеки В. Зуєва та В. Череватюк вважають, що основними напрямками гармонізації законодавства в сфері забезпечення безпеки на повітряному транспорті повинні бути: введення нових термінів і понять у чинне транспортне законодавство у зв'язку зі змінами; чітке визначення завдань і функцій всіх органів і служб, причетних до попередження та припинення актів незаконного втручання в діяльність повітряного транспорту; детальне розкриття компетенції органів поліції у забезпеченні безпеки функціонування повітряного транспорту; визначення прав і обов'язків власників, користувачів об'єктів за попередження та припинення актів незаконного втручання в діяльність повітряного транспорту; уточнення завдань і функцій підрозділів авіаційної безпеки [7, с. 103–104].

Зазначені напрями вдосконалення законодавства в галузі транспортної безпеки повинні бути застосовані не тільки до повітряного транспорту, а й до залізничного та водного транспорту, де загрози безпеці не менш серйозні, а робота поліції повинна здійснюватися не менш відповідально. Деякі дослідники пропонують створити спеціалізований орган з координації сил і засобів сили забезпечення транспортної безпеки.

Аналізуючи проблеми забезпечення транспортної безпеки у сфері охорони майна на залізничному транспорті, М. Ковалів пропонував створити спеціальний орган, у чій обов'язки буде входити координація діяльності сил і засобів, задіяних для охорони майна та громадського порядку на об'єктах залізничного транспорту. Як констатує автор, цей орган у взаємодії з органами поліції повинен розробити єдиний алгоритм дій охоронців у разі виникнення фактів розкрадань майна, проведення підготовки охоронців щодо попередження розкрадань на залізничному транспорті [8, с. 112]. Такі підрозділи повинні бути створені на всіх видах транспорту.

Одним із шляхів вдосконалення діяльності поліції щодо забезпечення транспортної безпеки є створення в структурі територіальних органів Національної поліції спеціальних підрозділів щодо забезпечення безпеки на об'єктах залізничного, повітряного та водного транспорту окремо для кожного виду транспорту. У їхні повноваження повинні входити питання забезпечення транспортної безпеки. Підрозділи повинні мати специфічні, тільки їм властиві завдання та функції з безпосереднього забезпечення транспортної безпеки на тому чи іншому виді транспорту саме від зовнішніх загроз, тобто від різних актів незаконного втручання в діяльність транспортного комплексу. У цьому полягає сутність організаційного вдосконалення органів поліції з метою посилення ефективності їх діяльності щодо забезпечення транспортної безпеки.

Низка вчених-правознавців пропонує з метою вдосконалення діяльності поліції і інших служб забезпечення транспортної безпеки, а також роботи транспортного комплексу загалом прийняти кодифікований нормативно-правовий акт – Транспортний кодекс України. Про це, зокрема, говорить Е. Деркач [9]. Прийняття комплексного законодавчого акта, що регулює діяльність всіх видів транспорту, а саме Транспортного кодексу, сприяло б уніфікації термінології та покращенню господарської практики застосування відповідного законодавства, усуненню внутрішніх суперечностей та дублювання правових приписів, упорядкуванню чинних нормативно-правових актів у цій сфері, створенню умов для рівноправного розвитку всіх форм господарювання, розвитку сучасного ринку транспортних послуг [9, с. 34]. Ухвалення такого закону дасть можливість поліпшити рівень взаємодії всіх елементів транспортної системи та ефективніше забезпечувати транспортну безпеку.

Водночас у зв'язку наявними Повітряним кодексом України, Водним кодексом України, Кодексом торговельного мореплавства України, Законами України «Про дорожній рух», «Про автомобільний транспорт», «Про залізничний транспорт», де відображені особливості функціонування різних видів транспорту, прийняття Транспортного кодексу недоцільно.

З метою вдосконалення законодавства про транспортну безпеку, для більш чіткого закріплення функцій поліції щодо забезпечення транспортної безпеки доцільно прийняти Кодекс транспортної безпеки України. У ньому максимально детально, без відсилання до інших законів і підзаконних нормативно-правових актів, слід закріпити основні питання забезпечення транспортної безпеки за тим чи іншим органом при експлуатації всіх видів транспорту.

Такий кодифікований нормативно-правовий акт дасть змогу розподілити права і обов'язки компетентних органів щодо забезпечення транспортної безпеки в широкому сенсі цього слова, тобто не тільки від зовнішніх і внутрішніх загроз.

У список заходів, покликаних забезпечити безпеку транспортної системи України (відповідно вдосконалити діяльність поліції та інших органів на транспорті щодо забезпечення транспортної безпеки), повинні входити забезпечення:

- безпеки об'єктів транспорту від актів незаконного втручання;
- безпеки перевезень вантажів, що потребують спеціальних умов;
- допуску до транспортної діяльності шляхом ліцензування, акредитації або декларування;
- розвитку засобів і систем контролю та нагляду в галузі транспорту;
- потреб транспортного комплексу в кваліфікованих фахівцях з відповідним рівнем професійної підготовки, що відповідає правилам і вимогам транспортної безпеки і стійкості транспортного комплексу.

Крім правового та організаційного вдосконалення діяльності поліції щодо забезпечення транспортної безпеки, слід вказати на важливість інформаційного вдосконалення цієї діяльності. Інформація про можливі терористичні та екстремістські загрози на об'єктах транспорту повинна максимально оперативно повідомлятися всім компетентним службам безпеки, охоплюючи поліцію, співробітники якої повинні максимально швидко реагувати на таку інформацію, здійснюючи ретельне гласне та приховане спостереження на об'єктах транспортної інфраструктури і в транспортних засобах. Своєю чергою, громадянам (пасажирам) і іншим особам повинна бути надана можливість оперативної взаємодії з правоохоронними органами у разі виявлення підозрілих осіб, речей або предметів.

Ефективна діяльність поліції щодо забезпечення транспортної безпеки неможлива без вдосконалення законодавства про поліцію. Необхідно, на наш погляд, прийняти закон «Про транспортну поліцію», який буде вважатися спеціальним законом щодо Закону «Про Національну поліцію». Це доцільно тому, що транспортна поліція є спеціалізованим органом поліції, з особливими завданнями та функціями, відмінними багатьох в чому від завдань і функцій територіальної поліції. Оперативна обстановка, умови служби в транспортній поліції, територія обслуговування помітно відрізняються від аналогічних в територіальних органах Національної поліції. Тому вимоги до особового складу та кваліфікації повинні бути іншими, ніж для

поліцейських територіальних підрозділів поліції. Права і обов'язки транспортної поліції повинні дещо відрізнятися від загальних прав і обов'язків, які визначені Законом «Про Національну поліцію». Обумовлено це тим, що умови, підстави, а також порядок застосування фізичної сили, спеціальних засобів, вогнепальної зброї, інших заходів адміністративного примусу на транспорті мають свою специфіку. Територія роботи відділу поліції на транспорті зазвичай охоплює кілька районів, що обслуговуються декількома територіальними відділами Національної поліції.

Порядок взаємодії поліції з територіальними органами Служби безпеки України, з підрозділами Державної служби України з безпеки на транспорті, органами виконавчої влади в галузі транспорту повинен бути детально прописаний на законодавчому, а не на відомчому, як це зараз, рівні. В умовах адаптації національного законодавства до вимог Європейського Союзу забезпечити ефективне юридичне регулювання можливо лише шляхом винайдення принципово нових підходів до його організації, що не виключають наявних соціально-економічних реалій і враховують об'єктивно існуючі відмінності механізмів дії права [10, с. 139]

Висновки. Адміністративно-правовий механізм забезпечення поліцією транспортної безпеки охоплює регулятивні й охоронні норми матеріального права, процесуальні норми, компетенцію поліції щодо забезпечення транспортної безпеки на об'єктах залізничного, водного та повітряного транспорту, різні заходи адміністративного примусу. Все це сукупно вимагає постійного вдосконалення теоретичного та законодавчого компонента транспортної безпеки і практичної діяльності поліції. Удосконалення діяльності поліції щодо забезпечення транспортної безпеки повинно здійснюватися на правовому та на організаційному рівні. У зв'язку з цим недостатньо розвивати правові основи забезпечення транспортної безпеки, необхідно в системі територіальних органів Національної поліції, що реалізує функції на транспорті, створити спеціальні підрозділи, в обов'язки яких будуть входити виключно питання транспортної безпеки стосовно діяльності окремого виду транспорту.

Аналіз законодавства про транспортну безпеку свідчить, що поліція не є основним суб'єктом забезпечення транспортної безпеки. Водночас без участі поліції у проведенні заходів щодо забезпечення транспортної безпеки складно уявити ефективний захист об'єктів транспортної інфраструктури та транспортних засобів від актів незаконного втручання в діяльність транспортної системи. Насамперед потрібно ввести на законодавчому рівні органи поліції на транспорті

до складу основних суб'єктів забезпечення транспортної безпеки, а перелік підрозділів транспортної безпеки доповнити відділами Національної поліції на залізничному, водному та повітряному транспорті.

1. Про схвалення Стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.11.2017 № 1023-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1023-2017-%D1%80>

2. Програми з підвищення безпеки на транспорті. *Офіційний веб-сайт Міністерства інфраструктури України*. URL: <https://mtu.gov.ua/content/programi-z-pidvishchennya-bezpeki-na-transporti.html>

3. Ковалів М. В. Основи управління в органах внутрішніх справ України: навч.-практ. посібник. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 340 с.

4. Дитюк В. З. Нормативно-правові аспекти удосконалення забезпечення громадської безпеки на залізничному транспорті. *Науковий вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ*. 2013. № 2. С. 156–164.

5. Тимчишин Т. М. Окремі аспекти діяльності громадських формувань як суб'єктів протидії правопорушенням на залізничному транспорті. *Наук. вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ*. 2014. № 1. С. 220–228.

6. Собакарь А. О. Адміністративно-правове забезпечення функціонування транспорту в Україні. *Наук. вісник Дніпропетровського держ. ун-ту внутрішніх справ*. 2015. № 2 (76). С. 155–164.

7. Зуєва В. О., Череватюк В. Б. Функції держави та проблеми авіаційної безпеки. *Право і суспільство*. 2014. № 5. С. 99–106.

8. Ковалів М. В. Правові та організаційні засади забезпечення збереження вантажів на залізничному транспорті України. Львів: Афіша, 2003. 198 с.

9. Деркач Е. Щодо концептуальних засад кодифікації транспортного законодавства України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 7. С. 31–35.

10. Бондаренко В. А. Окремі аспекти підвищення ефективності норм адміністративного права у період адаптації законодавства до вимог Європейського Союзу. *Наук. вісник Львів. держ. ун-ту внутрішніх справ*. 2016. Вип. 3. С. 134–142.

Yesimov S. S. Ways for improving the activity of the National Police to ensure transport safety

The continuation of aggression in the north of the state raises the issue of preventing terrorist acts, hooligan and extremist manifestations, man-caused accidents at the objects of transport infrastructure. At the same time, the police activity concerning transport safety needs further improvement. It is connected with new challenges and threats caused by the application of new types of weapons and technological features, which appear during the operation of various modes of

transport, the technical component of the development of transport and control used to counteract various types of transport offenses. The administrative and legal mechanism to ensure transport safety by police includes the regulatory and protective norms of substantive law, procedural norms, the competence of the police to ensure transport safety at the objects of rail, water and air transport, and various measures of administrative coercion. This requires constant improvement of the theoretical and legislative component of transport safety and the practical activity of the police.

Improvement of police activity in the field of transport safety is carried out at the legal and organizational level. In this regard, it is not enough to develop the legal framework for ensuring transport safety, it is necessary to create special units in the system of territorial transport police authorities, the duties of which will include issues of transport security in relation to the activity of a particular mode of transport.

The analysis of the legislation on transport safety shows that the police are not the main subject of ensuring transport security. At the same time, it is difficult to provide effective protection of objects of transport infrastructure from acts of unlawful interference without the participation of the police carrying out measures to ensure transport safety. First, at the legislative level, it is necessary to include the transport police into the main subjects of providing transport safety, to add the departments of the National Police in rail, water and air transport to the list of transport safety units.

Key words: transport safety, National Police, transport infrastructure, legal regulation.

Стаття надійшла 27 серпня 2018 р.

УДК 342.075

М. В. Ковалів

ПОРЯДОК ПІДГОТОВКИ ТА ПРИЙНЯТТЯ УПРАВЛІНСЬКОГО РІШЕННЯ В ОРГАНАХ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

Порушено питання підготовки та прийнятті управлінських рішень в органах виконавчої влади. Встановлено, що управлінське рішення в органах виконавчої влади розглядається як вольовий акт організації прийняття рішення. Розкрито критерії класифікації управлінських рішень, які залежно від цілей і методів розробки можна згрупувати за такими ознаками: масштаб об'єкта; характер цілей; спосіб впливу на керований об'єкт; методи обґрунтування; умови прийняття; зміст; форма.

Ключові слова: управлінське рішення, підготовка рішення, прийняття рішення, органи виконавчої влади, суб'єкти управління, виконання.

Постановка проблеми. У діяльності органів виконавчої влади особливого значення набуває підвищення обґрунтованості управлінських рішень. Це обумовлене тим, що рішення з питань правопорядку мають чітко виражений суспільний характер та несуть велике соціальне навантаження. Вони формують суспільну думку, є важливим організаційним чинником, що забезпечує ефективне використання сил та засобів органів виконавчої влади. Необхідно також зазначити, що у Державному стандарті України ДСТУ ISO 9000–2001 «Системи управління якістю. Основні положення та словник» міститься поняття управління як скоординованої діяльності, яка полягає у спрямуванні та контролюванні організації [1, с. 128]. Це спричиняє необхідність постійного вивчення системи управлінських рішень у різних сферах життєдіяльності, удосконалення їх вироблення та реалізації.

У найзагальнішому вигляді процес управління складається з двох стадій: розробки та реалізації управлінських рішень. Кожна із стадій процесу управління може розглядатися самостійно і певною мірою впливати на якість вирішення поставлених завдань. Однак тільки повна реалізація цих стадій дає підстави для оцінки ефективності управлінського рішення, а водночас – ефективності діяльності органів виконавчої влади.

Стан дослідження. Теоретичною основою вивчення питань підготовки та прийняття управлінських рішень в органах виконавчої влади стали публікації таких провідних науковців: В. Б. Авер'янова, І. П. Голосніченка, Є. В. Додіна, А. Т. Комзюка, О. І. Остапенка, В. К. Колпакова, О. В. Кузьменко, В. І. Олефіра, В. М. Плішкіна, Ю. С. Шемшученка, Х. П. Ярмакі та інших вчених.

Метою статті є висвітлення питань з підготовки та прийняття управлінських рішень в органах виконавчої влади.

Виклад основних положень. Управлінське рішення – це результат системної діяльності людей і продукт когнітивної (опосередкованими пізнавальними факторами) емоційної, вольової, мотиваційної природи – синтезу психічних процесів, що мають вихідну регулятивну спрямованість.

Найважливішою ознакою управлінського рішення є його безпосередня спрямованість на організацію колективної праці. Крім того, управлінське рішення як фактор керуючого впливу на колективну працю сприймається не кожним працівником, а лише суб'єктом управління: керівником організації чи колегіальним органом (радою директорів).

Розробка, прийняття і реалізація управлінського рішення є інтегрованим процесом діяльності, послідовною зміною станів під час виконання функціональних обов'язків.

Управлінське рішення – це вольовий акт організації прийняття рішення, оформлений у вигляді документа. Вироблені рішення повинні відповідати функціям організації і вирішуваним нею завданням, складнощам обстановки, спільним інтересам тих, хто має досягти погоджених цілей, а також задовольняти вимоги об'єктивних законів управління.

У наукових джерелах трапляються різні класифікації видів рішень. Необхідність класифікації спричиняється низкою обставин: збільшенням кількості прийнятих рішень на різних рівнях ієрархії управління; значними розбіжностями у якісно-кількісних характеристиках інформації, одержаної органами, що приймають управлінські рішення; необхідністю оперативності їхнього прийняття без порушення ритму функціонування елементів системи управління; розподілом функцій і обов'язків між персоналом управління, що бере участь у процесі прийняття рішення, розробки структури організації управління.

Управлінські рішення можуть бути згруповані за різними ознаками, що увиразнює одну зі сторін рішення. Залежно від цілей і методів розробки їх можна класифікувати за такими ознаками:

- масштаб об'єкта: глобальні, які охоплюють усі ланки керованої системи; локальні, адресовані певному підрозділу;
- характер цілей: стратегічні, які визначають головну лінію розвитку об'єкта; тактичні (поточні), що передбачають рішення більш приватних завдань;
- коло проблем: комплексні, пов'язані зі змінами різних боків життєдіяльності керованого об'єкта; часткові (тематичні), що належать до однієї зі сторін діяльності;
- методи обґрунтування (з певним ступенем умовності): формальні, при обґрунтуванні яких широко застосовуються математичні методи; неформалізовані, котрі зазвичай приймаються із застосуванням евристичних методів;
- умови прийняття: прийняті в умовах визначеності (добре структуровані, детерміновані); прийняті в умовах ризику, що належать до імовірнісних; прийняті в умовах невизначеності, які належать до пошукових;
- спосіб впливу на керований об'єкт: прямі директивні, що доводяться до виконавців у вигляді наказу; розпорядження, непрямого впливу (на основі засобів стимулювання); функціональні (у сфері фінансів, управління проектами тощо);
- зміст: економічні; організаційні;
- форма: письмові; усні; кодовані.

Така класифікація, що є лише одним з варіантів класифікації управлінського рішення, значною мірою визначає методи прийняття й обґрунтування рішень.

В управлінській практиці розрізняють оптимальні, ефективні та результативні рішення.

Зазвичай термін «оптимальний» трактується як найбільш сприятливий, найкращий. Оптимальність – властивість бути найкращим у якому-небудь відношенні. З останнього випливає, що існує деякий критерій, що дає змогу визначити найкраще прийняте управлінське рішення. У словнику з кібернетики наводиться таке визначення критерію оптимальності прийнятого рішення: «це – показник чи система показників якості роботи деякої системи, значення якого повинно бути мінімізоване (максимізоване)» [2, с. 115].

Відповідно до сутності завдання управління критерії оптимальності можуть бути різноманітними, часто деякою мірою суперечливими. Розглянемо, наприклад, систему управління, що одночасно повинна задовольняти вимоги максимальної точності функціонування, мінімуму витрат, максимальній надійності і мінімальній вартості. Вибір рішення в такій системі критеріїв оптимальності називається задачею багатокритеріального вибору.

Під час підготовки управлінського рішення керівникові необхідно знати, чому виникла та чи інша проблема, оскільки вона може виявитися штучною. Через це керівникові краще самому перевірити наявну інформацію, що надійшла до нього, і не допустити помилок, які можуть виникнути при отриманні інформації від підлеглих (чутки, домисли, упередженість, дискримінація кого-небудь). Перепевірка необхідна для того, щоб особисто переконатись, що проблема дійсно існує.

Коли з'ясовуються можливі наслідки кожного із підготовлених рішень, важливо зрозуміти не тільки те, яке з них необхідно прийняти, але й на якому рівні, кого запросити для його розробки, які ресурси треба задіяти, чи буде їх достатньо, яка додаткова інформація знадобиться, як швидко вона буде отримана і від кого?

Якщо додаткову інформацію важко отримати, то можлива підготовка управлінського рішення з деякими припущеннями, які можна оцінити за їх позитивними та негативними наслідками. Врешті-решт обирається лише один із варіантів, причому, як правило, на короткострокову перспективу, хоча і з урахуванням «плюсів» та «мінусів» в економічній, фінансовій, правовій, соціально-психологічній і організаторській сферах у подальшому.

Обмін думками дає можливість знайти найоптимальніший варіант рішення, хоча він може бути і не кращим: інколи це робиться

за правилом: «що нашкодить менш за все». Це, зазвичай, виникає у випадку «перезрілої» проблеми, і саме тоді керівник виразно уявляє можливі ризики [2, с. 122].

Деякі проекти гинуть самі собою лише через те, що керівник фізично перевантажений і орієнтується не так на успіх, як на те, щоб уникнути невдачі. Він намагається зберегти наявні резерви, оскільки власний ресурс здається йому вичерпаним. Водночас він хоче застрахувати себе від можливих невдач, оскільки можна прогаяти інші управлінські цикли. Поле ризиків кожного разу видозмінюється, як тільки готується нове рішення, але керівник може протидіяти цим ризикам, якщо вміє відстежувати головне.

Ускладнення процесу управління подається іноді як ознака мудрості, хоча, насправді, ускладнення процедур, доповідей, структур управління найчастіше є ознакою відсутності чіткості мислення. Прагнення до спрощення управлінських завдань – це пошук ясності. Тільки за рахунок спрощення проблем керівник середньої ланки управління може зрозуміти, що йому треба зробити і як це конкретно виконати.

В організаціях, що успішно працюють, прагнення до спрощення завдань може виявлятися різними способами:

А. Зменшенням обсягу ділових паперів. Службові записки, пропозиції і доповідні повинні викладатися у стислому вигляді – до однієї сторінки тексту, а пояснення, виступи – до трьох-чотирьох сторінок. На перший погляд, це може здатися непотрібним, але на практиці це змушує виконавця серйозно працювати над документами.

Спрощення проблеми дає змогу зробити некероване керованим, звівши речі до доступного розуміння, до суті проблеми. Кожні працівники розуміють те, що керівник намагається їм пояснити, то в нього є шанс, що намічені плани будуть сприйняті, водночас буде менше протидії і більше толерантності щодо його пропозицій з боку виконавців.

Б. Вибором пріоритетних цілей. У вирішенні завдань управління мало користі, якщо розглядається багато варіантів досягнення цілі. Навіть у тому разі, коли кожен із них ретельно зважений, мало хто буде в змозі вислухати і розглянути всі аргументи «за» і «проти». Більш правильним у таких випадках є зведення усіх варіантів до декількох основних, добре аргументованих; інші можна розглядати лише як додаткові.

Пропонувати підлеглим велику кількість варіантів дня вибору – означає змусити їх відчутти себе неспроможними, нездатними зрозуміти проблему та прийняти правильне рішення.

Спрощення перспективних завдань та цілей розвитку організації є важливою складовою культури управління. Керівнику необхідно

навчитися, як вже йшлося, виділяти основні цілі, обмежуючись однією-двома. Було б помилкою вважати, що у керівника повинно бути десяток, а то й більше різних цілей, адже це не дозволяє достатньо контролювати їх реалізацію. Більш правильним є вибір простого, розумного напрямку дії, особливо, коли це стосується питання удосконалення структури управління.

В. Поетапним вирішенням завдань. Що складніша правлінська проблема, тим легше її вирішити шляхом поділу на невеликі етапи. Так, спочатку керівник переконує людей погодитися зробити невеликий крок у наміченому напрямі, а вже потім, ґрунтуючись на успіху попереднього кроку, вони вже самі захочуть іти далі.

Пошук спрощення завдань управління може бути безкінечним, і той факт, що це відбувається не в усіх організаціях, свідчить про недостатню компетентність і наполегливість їхніх керівників. Необхідні серйозні зусилля, спрямовані на те, щоб спрощення завдань управління, пошук оптимальних варіантів став стилем мислення кожного керівника, культурою управління.

Одним з найскладніших етапів раціональної технології прийняття рішень є пошук альтернативних варіантів. В управлінській практиці використовуються різноманітні методи творчого пошуку альтернативних варіантів, які умовно поділяють на три групи:

– методи індивідуального творчого пошуку (аналогії, інверсії, ідеалізації);

– методи колективного творчого пошуку («мозковий штурм», «конференція ідей»);

– методи активізації творчого пошуку (метод контрольних запитань, метод фокальних об'єктів) [3, с. 133–134].

Розглянемо методи першої групи – індивідуального творчого пошуку.

Метод аналогії передбачає використання схожого відомого рішення, «підказаного», наприклад, технічною, економічною або художньою літературою, яке виникло як результат спостереження за явищами природи тощо.

Метод інверсії – специфічний метод, що передбачає такі підходи до пошуку варіантів: перевернути звичайне рішення «догори ногами»; вивернути навиворіт; поміняти місцями тощо.

Метод ідеалізації ґрунтується на пошуку альтернативи шляхом ініціювання уявлення про ідеальне вирішення проблеми, яке може наштовхнути на нові варіанти дій.

Порівняно з індивідуальними колективні методи є більш ефективними.

Метод «мозкового штурму» зводиться до творчої співпраці певної групи спеціалістів заради вирішення проблеми шляхом, наприклад, проведення дискусії. Аби «мозковий штурм» не перетворився на звичайну нараду, слід дотримуватись певних правил:

- не дозволяється критицизм і негативні коментарі щодо висловлювань учасників;
- ідеї та пропозиції, що висувуються, не засуджуються;
- заохочується вільне творче мислення;
- забезпечується висування якомога більшої кількості ідей;
- заохочується комбінування ідей, розвиток однієї ідеї на основі інших тощо.

Метод «конференція ідей». Відрізняється від методу «мозкового штурму» тим, що припускає доброзичливу критику у формі реплік або коментарів. Вважається, що така критика може підвищити цінність ідей, що висувуються. Всі висунуті ідеї фіксуються в протоколі анонімно. Не рекомендується залучати до «конференції ідей» осіб, які скептично налаштовані щодо можливостей вирішення цієї проблеми [3, с. 134].

З метою активізації процесу творчого пошуку альтернативних варіантів використовується третя група методів – активізації творчого пошуку.

У сучасній літературі з теорії прийняття рішень викладено різні підходи до класифікації методів обґрунтування управлінських рішень.

Відповідно до цього підходу всі методи обґрунтування управлінських рішень поділяються на кількісні та якісні.

Кількісні методи (або методи дослідження операцій) застосовуються, коли чинники, що впливають на обрання рішення, можна кількісно визначити й оцінити.

Якісні методи застосовують тоді, коли фактори, що визначають прийняття рішення, не можна кількісно охарактеризувати або вони взагалі не піддаються кількісному вимірюванню. До якісних методів належать зазвичай експертні методи.

Кількісні методи залежно від характеру інформації, яку має особа, котра приймає рішення, поділяються на такі:

- методи, що застосовуються в умовах однозначної визначеності інформації про ситуацію прийняття рішення (аналітичні методи та частково методи математичного програмування);
- методи, що застосовуються в умовах ймовірної визначеності інформації про ситуацію прийняття рішення (статистичні методи та частково методи математичного програмування) [3, с. 137].

Характерною рисою сучасного ділового життя є збільшення кількості проблем, що вимагають негайного вирішення. Керівникам

важко швидко й ефективно вирішувати складні управлінські завдання, якщо вони не здатні спростити їх, чітко і ясно розуміючи загальну поставлену проблему.

Складні проблеми значною мірою вирішуються успішно, коли спростувати їх, зводячи до елементарних завдань, які нескладно виконати. Слушним девізом щодо цього є вираз: «дивись на речі простіше, щоб не виглядати нерозумно» [2, с. 123].

Ускладнення процесу управління подається іноді як ознака мудрості, хоча, насправді, ускладнення процедур, доповідей, структур управління найчастіше є ознакою відсутності чіткості мислення [4, с. 414]. Прагнення до спрощення управлінських завдань – це пошук ясності. Тільки за рахунок спрощення проблем керівник середньої ланки управління може зрозуміти, що йому треба зробити і як це конкретно виконати.

Недостатня системність правового регулювання управління в органах виконавчої влади може бути виправлена прийняттям Закону України «Про основи публічного управління», який би разом із Законами України «Про місцеве самоврядування в Україні» № 280/97-ВР від 21.05.1997 р., «Про місцеві держані адміністрації» № 586-XIV від 09.04.1999 р., «Про центральні органи виконавчої влади» № 3166-VI від 17.03.2011 р. визначив би основні положення управління як процесу, виокремив необхідні стадії, класифікував функції управління, інструменти, що забезпечують якість управління, основні засади використання інформаційних технологій в управлінні, зокрема щодо передачі державних повноважень суб'єктам підприємницької діяльності або інститутам громадянського суспільства у сфері надання адміністративних послуг і окремих функцій електронного урядування [5, с. 75].

Висновки. Ефективність управлінського впливу на діяльність підлеглих органів та підрозділів залежить не тільки від правильності прийнятих рішень, а й від того, наскільки послідовно та якісно вони реалізуються. Будь-яке управлінське рішення (навіть закон) не дає бажаних результатів, якщо не буде забезпечене його виконання. Тому кожний керівник повинен чітко усвідомити, що управління – не тільки пошук та прийняття рішень, а й кропітка робота щодо організації їх виконання.

1. Адміністративна діяльність поліції: підручник / В. В. Серета, М. П. Гурковський, Ю. С. Назар та ін.; за заг. ред. В. В. Середи. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 581 с.

2. Ортинський В. Л., Кісіль З. Р., Ковалів М. В. Управління в органах виконавчої влади України: навч. посібник. К.: Центр навч. л-ри, 2008. 296 с.

3. Ковалів М. В. Основи управління в органах внутрішніх справ України: навч.-практ. посібник. Львів: Льв. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 340 с.

4. Адміністративна діяльність: навч. посібник / М. В. Ковалів, З. Р. Кісіль, Д. П. Каляянов та ін. К.: Правова єдність, 2009. 432 с.

5. Єсімов С. С. Окремі аспекти підвищення правового регулювання використання інформаційних технологій у публічному управлінні. *Visegrad journal on human rights*. 2017. № 1/2. С. 71–76.

Kovaliv M. V. Procedure for administrative decision-making in executive bodies

Administrative decision is a volitional act of decision-making in the form of a document. The elaborate decisions must be in line with the functions of the organization and its tasks, the complexity of the situation, the common interests of those who must reach the agreed goals, and also satisfy the requirements of objective laws of governance.

The development, adoption and implementation of the administrative decision are an integrated process of activity, a consistent change of states during the performance of functional responsibilities.

The administrative decision-making is a result of the system activity of people and the product of the cognitive (coming as an indirect cognitive factors) emotional, volitional, motivational nature – the synthesis of mental processes, having an initial regulatory orientation.

The most important feature of the administrative decision-making is its direct focus on the organization of collective work. Besides that, the administrative decision-making as a factor of controlling influence on collective work is not perceived by every employee, but only by the subject of administration: the head of an organization or a collegial body (board of directors).

The article deals with the issues of decision-making in the executive branch. The administrative decision-making in the executive bodies is considered as a volitional act of passing a decision.

The author gives classification criteria of administrative decision-making, which, depending on the goals and methods of elaboration, can be grouped according to the following features: a scale of the object; a character of goals; way to impact on the controlled object; methods of grounding; conditions of making; a content; a form.

Key words: *administrative decision-making, preparation of a decision, decision-making, executive bodies, administrative entities, performance.*

Стаття надійшла 27 серпня 2018 р.

ТРАКТУВАННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУДДІВ В УКРАЇНІ

Праналізовано сутність притягнення до юридичної відповідальності суддів. Акцентовано на теоретичних аспектах юридичної відповідальності суддів.

Відповідно, розглянуто різні доктринальні підходи щодо поняття юридичної відповідальності, зокрема й суддів. Підсумовано, що «позитивна відповідальність» і «негативна відповідальність» взаємообумовлені поняття, які не слід поєднувати.

Ключові слова: юридична відповідальність, позитивна відповідальність, негативна (ретроспективна) відповідальність, юридична відповідальність суддів.

Постановка проблеми. Ця проблема є актуальною насамперед тому, що сьогодні питання реформування судової системи України актуальна не лише серед вищих органів державної влади в Україні, але й експертів провідних країн світу та громадськості. Одним із головних аспектів судової реформи є вироблення й запровадження чітких та ефективних механізмів притягнення суддів до юридичної відповідальності.

Прийняття змін до Конституції України та оновлення законодавства, яке відбулось у 2016 році, значною мірою наближує Україну до європейського правового простору. Однак ще існує багато нагальних проблем у судовій системі України, зокрема в частині юридичної відповідальності суддів, яка є одним із правових засобів забезпечення суддівської дисципліни, подолання корупції в судах, відновлення довіри громадян до судової гілки влади.

Не можна стверджувати, що сьогодні практика притягнення суддів до юридичної відповідальності є чітко виробленою та однозначною. І теорія, і практика притягнення суддів до відповідальності потребують серйозного осмислення, запровадження нових підходів із метою підвищення її ефективності.

Стан дослідження. Питання притягнення до юридичної відповідальності цікавило дослідників завжди. Так, за радянських часів це питання досліджували С. С. Алексеев, С. М. Братусь, О. С. Юффе, О. Є. Лейст, М. С. Малєїн, П. О. Недбайло, І. С. Само-

щенко, М. С. Строгович, В. О. Тархов, Р. Й. Халфіна, М. Д. Шаргородський, Л. С. Явіч та інші.

Нині такі вчені, як В. К. Аулов, Л. Є. Виноградова, В. С. Венедиктов, Д. В. Володіна, О. В. Гончаренко, О. С. Захарова, В. П. Кохан, Р. О. Куйбіда, Д. А. Липинський, А. В. Маляренко, І. Є. Марочкін, Л. М. Москвич, І. В. Назаров, О. М. Овчаренко, С. В. Подкопаєв, О. Л. Польовий, С. В. Прилуцький, О. І. Потильчак, Т. М. Радько, М. О. Сапунова, А. О. Селіванов, М. М. Черногор, Р. Л. Хачатуров, М. І. Хавронюк, А. В. Шевченко, М. Д. Шиндяпіна та інші, вивчають питання юридичної відповідальності в різних аспектах. Відтак у правовій доктрині існує плюралізм думок, зокрема щодо поняття юридичної відповідальності.

Проблема визначення поняття «юридична відповідальність суддів» розглядалась у статтях і наукових працях таких науковців: Л. Є. Виноградової, Д. В. Володіної, О. В. Гончаренка, А. В. Маляренка, О. Л. Польового, М. О. Сапунової та інших вчених. Проте авторське визначення цієї дефініції було сформульоване Л. Є. Виноградовою, Д. В. Володіною та М. О. Сапуновою.

Метою статті є розробка теоретичних положень щодо вдосконалення правового розуміння притягнення суддів в Україні до юридичної в

Виклад основних положень. Відповідно до Конституції України, Закону України «Про судоустрій і статус суддів» 2016 році судову владу в Україні реалізують судді. Суддя у своїй діяльності щодо здійснення правосуддя є незалежним. Незалежність судді забезпечується не тільки особливим порядком його призначення, обрання, але й притягнення до відповідальності [1; 2].

Доцільно зауважити, що у законодавстві України немає визначення поняття юридичної відповідальності, зокрема суддів.

У зв'язку із наведеним логіка дослідження юридичної відповідальності суддів вимагає спочатку розглянути загальне поняття юридичної відповідальності.

Дефініцію традиційного розуміння юридичної відповідальності запропонував О. Є. Лейст, відповідно до якої: юридична відповідальність – це застосування й реалізація санкції у разі правопорушення [3, с. 85].

Згідно з одним із визначень, що надається в юридичній енциклопедії, «юридична відповідальність» – це вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає у застосуванні до правопорушників (фізичних або юридичних осіб) передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються у примусовому порядку державою [4, с. 437].

Більшість дослідників юридичної відповідальності пов'язують її із протиправною поведінкою, правопорушенням, що призводить до державного примусу а також покарання. Правомірні дії суб'єктів у поняття юридичної відповідальності при цьому не включаються. Таку відповідальність у теорії права прийнято називати «негативною» або «ретроспективною». Це, власне, традиційний підхід до поняття юридичної відповідальності, прибічниками якого є Л. В. Авраменко, С. М. Братусь, А. А. Горницький, О. С. Іоффе, М. С. Малєїн, О. В. Петришин, І. С. Самошенко, М. Х. Фарукшин, М. В. Цвік, М. М. Черногор, А. С. Шабуров [5, с. 430] та інші.

Значимо, що серед прибічників негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності існують два найпоширеніші варіанти її розуміння. Один із них пов'язаний з обов'язком суб'єкта зазнати несприятливих для нього наслідків правопорушення, інший – це заходи (засоби, міра) державного примусу за скоєне правопорушення, які полягають у тому, що винна особа позбавлена особистісних чи майнових благ [6, с. 17–18].

Представники другої групи, до якої належать З. А. Астеміров, Б. Т. Базилев, В. С. Венедиктов, Л. Є. Виноградова, М. Г. Кобец, М. А. Краснов, В. М. Кудрявцев, Б. М. Лазарев, Д. А. Липинський, Т. М. Радько, М. С. Строгович, Р. Л. Хачатуров [7, с. 35] та інші, розглядають юридичну відповідальність як поняття двоаспектне, що охоплює, крім відповідальності «негативної» (ретроспективної), відповідальність «позитивну» (активну, перспективну). Вона є не тільки наслідком негативного явища у вигляді реакції держави на вчинене правопорушення, а явищем позитивним, що передбачає свідоме, відповідальне ставлення індивіда до своїх вчинків, способу життя, людей, роботи, тобто це основа поведінки суб'єктів, що виключає порушення правових приписів [8, с. 6–7].

Водночас погоджуємося з думкою А. А. Горницького, який зазначає, що говорячи про відповідальність, а надто юридичну, навряд чи можна визнати це явище позитивним. «Відповідальність» практично виникає за порушення соціальних норм, а такі діяння до позитивних не належать [9, с. 90]. Характерною ознакою «позитивної відповідальності», продовжує автор, є те, що тут немає порушення соціальних норм і фактично ніхто ні перед ким не відповідає, якихось негативних наслідків – позбавлення чи обмежень, що являють собою різні обмеження особистого, морального чи матеріального порядку, не настає. І, навпаки, настання юридичної відповідальності, під якою маємо на увазі негативну, ретроспективну відповідальність, немислиме поза здійсненням правопорушення. Тут нормами права чітко визначено,

хто, за що, перед ким несе таку відповідальність і які правові санкції застосовуються повноважним органом за конкретне правопорушення до конкретної особи [10, с. 108].

Отже, «позитивна відповідальність» та «негативна відповідальність» взаємовиключні поняття, які не слід поєднувати. Позитивний характер відповідальності орієнтований на звернення до внутрішніх мотивів особи, її особистого оцінювання своєї поведінки, що не є сферою правової регламентації [11, с. 41].

У зв'язку із наведеним, підтримується саме негативний (ретроспективний) підхід до поняття юридичної відповідальності.

Крім того, визначення юридичної відповідальності з погляду негативного (ретроспективного) підходу найбільш вдало сформульовано Л. В. Авраменком, О. В. Петришиним та М. В. Цвіком, яке кореспондується як з поширеними серед вчених варіантами розуміння цього поняття, а також охоплює характерні ознаки, притаманні негативній (ретроспективній) юридичній відповідальності, а саме:

- визначається державою у правових нормах;
- спирається на державний примус;
- застосовується спеціально уповноваженими державними органами;
- пов'язана з покладенням нового додаткового обов'язку;
- виражається в негативних наслідках особистого, майнового та організаційного характеру;
- є формою реалізації санкції правової норми в конкретному випадку й застосовується до конкретної особи;
- здійснюється у процесуальній формі;
- настає тільки за скоєне правопорушення [10, с. 16–17].

Саме тому юридична відповідальність – це передбачені нормами права і здійснювані у правових відносинах у процесуальному порядку уповноваженими державою суб'єктами засоби державного примусу до особи, яка вчинила правопорушення, що тягне для неї обов'язок зазнавати несприятливих наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями правових норм [5, с. 375].

Під юридичною відповідальністю судді Л. Є. Виноградова розуміє здатність судді звітувати перед собою, суддівським корпусом, кваліфікаційною комісією, ВРЮ за результати своєї професійної діяльності та додержання норм моралі і одержувати позитивні чи негативні оцінки своєї діяльності із застосуванням, за потреби, відповідних санкцій за неналежну поведінку [7, с. 23].

Д. В. Володіна формулює поняття юридичної відповідальності суддів під час вчинення правосуддя як обумовлене сумлінним став-

ленням належне виконання суддею професійних обов'язків при вчиненні правосуддя (позитивна форма реалізації), а також необхідність піддаватися заходам державного примусу, що виражається у формі зазнавання суддею додаткових правових обмежень або обтяжень у разі допущення правопорушень або злочинів у сфері здійснення правосуддя (негативна форма реалізації) [7, с. 16].

Науковець М. О. Сапунова у своїх працях визначає юридичну відповідальність судді як морально-правовий стан, що породжує необхідність сумлінного використання права й виконання обов'язків із здійснення правосуддя, покладених законом, а також необхідність додаткового правового обтяження у випадку судової або професійної помилки, допущеної суддею у процесі судочинства [7, с. 18].

Необхідно зауважити на наведені авторами визначення поняття юридичної відповідальності суддів, особливістю яких є те, що вони розглядаються в поєднанні позитивного й негативного аспектів юридичної відповідальності, водночас акцентується насамперед на позитивному аспекті відповідальності судді.

Зазначимо, що запропоновані визначення юридичної відповідальності суддів розкривають зміст такої відповідальності винятково крізь призму здійснення суддею правосуддя, зокрема такої думки дотримуються Д. В. Володіна та М. О. Сапунова.

Таке обмежене розуміння юридичної відповідальності суддів не повною мірою розкриває її суть. На наш погляд, визначення юридичної відповідальності суддів має ґрунтуватися і на загальному розумінні юридичної відповідальності, що існує у правовій доктрині та знайшло нашу підтримку, і на положеннях чинного законодавства України, які закріплюють особливості притягнення суддів до юридичної відповідальності.

Так, згідно з чч. 2, 3 ст. 126 Конституції України без згоди ВРП суддю не може бути затримано або утримувано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину. Суддю не може бути притягнуто до відповідальності за ухвалене ним судове рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку [1]. Це конституційне положення детальніше регламентовано в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» 2016 року, зокрема в Розділах VI, VII.

Отож, як бачимо, чинне законодавство України встановлює особливий порядок притягнення суддів до відповідальності, зокрема й за правопорушення поза межами здійснення функцій, пов'язаних з відправленням правосуддя. Варто також наголосити, що такий поря-

док є єдиним для всього суддівського корпусу, за винятком суддів Конституційного Суду України (далі – КС України) (ст. 146 Конституції України).

Отже, юридичну відповідальність суддів доцільно розглядати як передбачені нормами права та здійснювані в правових відносинах у порядку єдиної спеціальної правової процедури уповноваженими державними органами засоби державного примусу до судді за вчинення ним правопорушення як при відправленні правосуддя у визначених законом випадках, так і поза межами здійснення суддівських функцій, що передбачає для нього обов'язок зазнавати несприятливих наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями правових норм.

Важливим питанням є встановлення значення юридичної відповідальності суддів у правовій системі України.

Із цього приводу насамперед необхідно зазначити, що на суддю як представника судової гілки влади покладається важлива функція – здійснення судочинства, що полягає у вирішенні конфліктних ситуацій у суспільстві, забезпеченні верховенства права, справедливості, захисті прав і свобод громадян, конституційного ладу та суспільних інтересів [11, с. 212]. Відтак судова влада і судді, зокрема, мають бути дієвою гарантією стабільності в суспільстві, інструментом стримувань і протигаг у системі державної влади, гарантом Конституції України [12, с. 3].

Водночас існують непоодинокі випадки порушення суддями своїх професійних обов'язків, що, своєю чергою, підриває авторитет судової гілки влади та піддає сумнівам, а іноді й унеможливорює виконання їх соціального призначення [11, с. 17]. Такі явища зумовлюють існування юридичної відповідальності суддів.

Загалом роль юридичної відповідальності, як і права, визначається тим, що найчастіше саме наявність відповідальності за ті або інші антисуспільні вчинки спонукає людей, зокрема й суддів, до певного (позитивного) варіанта поведінки. У цьому разі вона є стимулом правомірної поведінки й антистимулом вчинення правопорушень [13, с. 3].

Як зазначає О. В. Гончаренко, юридична відповідальність суддів є складовою їхнього правового статусу. Незворотне настання відповідальності судді за вчинене правопорушення, з одного боку, є ефективним засобом забезпечення законності в цій специфічній сфері суспільних відносин, а з іншого – виступає чинником незалежності суддівського корпусу, забезпечення реалізації конституційно-правового статусу судді [14, с. 31].

Висновки. Особливістю юридичної відповідальності суддів є те, що така відповідальність має винятково негативний (ретроспективний) характер для порушника, що пояснюється низьким рівнем само-свідомості суддів і невисоким рівнем сумлінного виконання своїх професійних обов'язків.

Не можна стверджувати про існування процесуальної відповідальності як одного із самостійних видів юридичної відповідальності суддів, оскільки результати процесуальної діяльності судді щодо вирішення ним справ є винятково проявом правової позиції судді, його власного переконання.

Значення юридичної відповідальності суддів полягає у: а) сприянні об'єктивності та законності судового процесу; б) формуванні правової свідомості серед суддівського корпусу; в) запобіганні порушенням, що можуть вчинятися суддями; г) забезпеченні незалежності суддів; ґ) зміцненні авторитету суду в суспільстві; д) можливості очищення суддівського корпусу винятково в межах закону (за умов дієвого механізму юридичної відповідальності), завдяки чому в суддівських лавах залишаються лише віддані професії представники.

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA%96%D0%B2%D1%80>

2. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402. VIII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402_19

3. Лейст О. З. Санкции в советском праве. М.: Госюриздат, 1962. 238 с.

4. Базилев Б. Т. Юридическая ответственность: Теоретические вопросы. Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. 120 с.

5. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Х.: Право, 2010. 584 с.

6. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / кол. авт.; відп. ред. Ю. В. Баулін. Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2013. 424 с.

7. Виноградова Л. Є. Юридична відповідальність суддів загальних судів України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2004. 187 с.

8. Черногор Н. Н. Юридическая ответственность органов и должностных лиц местного самоуправления (теоретико-правовые проблемы). М.: ИЗД «Юриспруденция», 2006. 176 с.

9. Гончаренко О. В. Актуальні питання притягнення суддів до відповідальності (частина перша). *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 1. С. 77–92.

10. Баулін Ю. В. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення. Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2013. 424 с.

11. Овчаренко О. М. Юридична відповідальність судді: теоретико-прикладне дослідження: монографія. Х.: Право, 2014. 576 с.

12. Меліхова Ю. А. Морально-професійна культура судді як філософсько-правова проблема: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук. Х., 2013. 19 с.

13. Белая Л. В. Удосконалення інституту юридичної відповідальності як фактор формування демократичної, соціальної, правової держави: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.12. К., 2009. 20 с.

14. Гончаренко О. В. Актуальні питання притягнення суддів до відповідальності (частина друга). *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 2. С. 19–33.

Melekh L. V. Trusting legal liability of judges in Ukraine

In the article, the essence of bringing to legal responsibility of judges is grounded. Focused attention is paid to the theoretical aspects of legal liability of judges. In this regard, various doctrinal approaches to the notion of legal responsibility, including judges, are considered.

It is concluded that «positive responsibility» and «negative» responsibility are mutually exclusive concepts that should not be combined. The definition of legal liability of many lawyers is considered.

This problem is relevant, first of all because today the issue of reforming the judicial system of Ukraine attracts the attention not only of the highest bodies of state power in Ukraine, but also of the public and experts of the leading countries of the world. One of the key aspects of judicial reform is the development and implementation of clear and effective mechanisms for bringing judges to legal liability.

Adoption of the amendments to the Constitution of Ukraine and the updating of the legislation, which took place in 2016, greatly brings Ukraine closer to the European legal space. However, there are still a number of pressing issues in the Ukrainian judicial system, in particular with regard to the legal liability of judges, which is one of the legal means for ensuring judicial discipline, overcoming corruption in the courts, and restoring citizens' trust in the judiciary.

It can not be argued that today the practice of bringing judges to legal responsibility is clearly elaborated and unambiguous. Both theory and practice of bringing judges to justice need serious reflection, the introduction of new approaches to increase its effectiveness.

The problem of defining the concept of «legal liability of judges» was considered in articles and scientific works by L. E. Vinogradova, D. V. Volodina, A. V. Goncharenko, A. V. Malyarenko, A. L. Polovoy, M. O. Sapunova and other scientists.

However, the author's definition of this definition was formulated by L. E. Vinogradov, D. V. Volodin and M. O. Sapunova.

Key words: *legal responsibility, positive responsibility, negative (retrospective) responsibility, legal responsibility of judges.*

Стаття надійшла 27 серпня 2018 р.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЕРЖАВНОЇ МИТНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

Розглянуто основні підходи до поняття, характерних рис та принципів державної митної справи. Проаналізовано теоретичні дослідження та нормативно-правові акти, які розкривають зміст та ключові аспекти державної митної справи. Досліджено значення державної митної справи для усіх сфер суспільного життя країни, що може ефективно вплинути на процес подальшої інтеграції України до європейського співтовариства.

Ключові слова: державна політика, імпорт, економіка, експорт, митна політика, митна справа, митний контроль, міжнародна торгівля, національна безпека.

Постановка проблеми. Інтеграція України до глобального та європейського, політичного, економічного та правового простору – процес дуже складний і неоднозначний. На цьому шляху існують загрози неконтрольованого, з боку держави, відкриття національних ринків, що пов'язано з певними ризиками, серед яких ризики зниження експортного потенціалу та створення конкуренції для вітчизняних виробників товарів. Саме тому в Україні особливої актуальності та гостроти набуває питання щодо вдосконалення системи регулювання зовнішньоекономічної діяльності для підвищення її ефективності, визначення принципів і напрямів удосконалення, застосування ефективних інструментів регулювання.

Стан дослідження. Дослідженню державної митної справи присвятили свої праці такі вчені, як О. М. Бандурка, В. М. Бойко, В. В. Галуцько, Є. В. Гармаш, О. А. Гащицький, Є. С. Герасименко, В. К. Гіжевський, Є. В. Додін, М. І. Єропкін, К. Є. Ігошев, Д. П. Калаянов, С. В. Ківалов, О. П. Ключищенко, Д. П. Коренев, В. М. Кудрявцев, В. І. Курило, О. М. Литвинова, Д. М. Лук'янець, Р. С. Мельник, Д. В. Приймаченко, В. В. Прокопенко, О. Х. Юлдашев та ін. Незважаючи на ґрунтовність наукових робіт вказаних дослідників, значне коло питань, пов'язаних із визначенням сутності та змісту державної митної справи, потребують подальшого дослідження.

Метою статті є аналіз теоретико-правових підходів до визначення поняття, ознак, елементів та політичних детермінант державної митної справи.

Виклад основних положень. Досвід економічно розвинутих країн світу свідчить, що державна політика має окреслювати межі економічної діяльності учасників економічних відносин, стимулюючи її або стримуючи, залежно від наявних економічних пріоритетів [1, с. 32]. Водночас одним із головних завдань регулювання економічної системи є підтримання динамічної рівноваги між спрощенням організації діяльності суб'єктів ЗЕД та державним контролем за нею для досягнення визначених державою показників економічних перетворень у світі [2, с. 74].

Митна справа – це економічний інструмент держави для реалізації її митної і зовнішньоекономічної політики.

Термін «митна справа» з'явився за часів СРСР, коли всі завдання митниці зводилися до боротьби з контрабандою, тобто митної діяльності в сучасному розумінні не існувало. Управління тогочасним суспільством здійснювалося за допомогою адміністративно-командних методів. Відтак у митній сфері держава мала обмежене завдання – боротьба з контрабандою – незаконним переміщенням через митний кордон товарів та інших предметів. Виконання цього завдання практично не впливало на інші аспекти життєдіяльності суспільства [1, с. 42].

Сьогодні значення митної діяльності держави значно розширилось. Важко перелічити ті сфери суспільного і державного життя, на які має вплив митна діяльність: це і економіка, і внутрішня та зовнішня політика, екологія, соціальна сфера, військова безпека тощо. Розглядаючи проблему просторового буття держави необхідно зазначити, що воно порушує межі державних кордонів. Якщо йдеться про геополітичні інтереси, про сфери впливу, про гуманітарну допомогу, то ці напрями діяльності публічної адміністрації виходять далеко за межі території окремої держави. Так само як і абсолютно неможливо чітко обмежувати окремі сфери державної діяльності суто внутрішньою або зовнішньою спрямованістю [3, с. 11–12].

Законодавство України з питань державної митної справи складається з Конституції України, Митного Кодексу України, інших законів України, що регулюють питання, пов'язані з переміщенням товарів, послуг, громадян та транспортних засобів через митний кордон України, а також з міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також з інших нормативно-правових актів. Відносини, пов'язані із справлянням митних платежів, регулюються Митним Кодексом України, Податковим кодексом України та іншими законами України з питань оподаткування.

Визначення державної митної справи, закріплене в Митному кодексі України, об'єднує такі види діяльності:

- 1) встановлення порядку і умов переміщення товарів через митний кордон України,
- 2) митний контроль;
- 3) митне оформлення;
- 4) застосування механізмів тарифного і нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД);
- 5) справляння митних платежів;
- 6) ведення митної статистики та обмін митною інформацією;
- 7) ведення Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТЗЕД);
- 8) здійснення відповідно до закону державного контролю нехарчової продукції при її ввезенні на митну територію України;
- 9) запобігання та протидія контрабанді;
- 10) боротьба з порушеннями митних правил;
- 11) організація і забезпечення діяльності митних органів;
- 12) інші заходи, спрямовані на реалізацію державної політики у сфері державної митної справи [4].

На практиці поняття «державна митна справа» охоплює набагато більше видів діяльності, аніж це зазначено у статті 7 Митного кодексу України. Зокрема державна митна справа охоплює і такі види діяльності, як підписання угод про вільну торгівлю, здійснення валютно-фінансової політики, заборони та обмеження щодо ввезення в Україну, вивезення з України та переміщення через територію України транзитом окремих видів товарів, митні пільги, та інше, що сукупно є засобами проведення життя державної митної політики. І хоча вони регулюються не Митним кодексом України, а нормами конституційного, міжнародного та фінансового права, проте є прикладом реалізації державної митної справи. Отож державна митна справа є складовою діяльності держави у відповідних сферах – зовнішньополітичній та економічній, а державна політика у сфері державної митної справи повинна визначати напрями цієї діяльності. Ця державна діяльність здійснюється шляхом цілеспрямованого впливу на відповідні сфери життя суспільства та суспільні відносини в митній сфері таї спрямована на виконання покладених на неї конкретних завдань або функцій [5, с. 65].

Митна справа в усіх країнах світу пов'язана із зовнішньоекономічною діяльністю та торгівлею, переміщенням громадян, товарів, транспортних засобів через митні кордони держав. Тому для пришвидшення товарообігу та пасажиропотоку, спрощення митних

формальностей, які провадяться у ході митного контролю та оформлення, держави беруть за основу певні уніфіковані та загальні для більшості у світовому товаристві правила. Зокрема згідно з частиною 2 статті 7 Митного кодексу України державна митна справа здійснюється з додержанням прийнятих у міжнародній практиці форм декларування товарів, методів визначення митної вартості товарів, систем класифікації та кодування товарів та системи митної статистики, інших загальноновизначених у світі норм і стандартів [1, с. 76].

Що стосується правового регулювання діяльності, що пов'язана з реалізацією державної митної справи, то воно охоплює правові норми різної галузевої приналежності (власне, тому митне право і називають комплексною галуззю права). Часто здійснення державної митної справи виходить за межі компетенції самих митних органів. Частиною 3 статті 7 Митного кодексу України встановлено коло питань державної митної справи, які мають визначатися Митним Кодексом та іншими законами України, тобто виключно на законодавчому рівні. Це, зокрема:

- статус митної служби України та основні питання організації її діяльності;
- митна територія та митний кордон України;
- процедури митного контролю та митного оформлення товарів, що переміщуються через митний кордон України;
- митні режими та умови їх застосування;
- заборони та/або обмеження щодо ввезення в Україну, вивезення з України та переміщення через територію України транзитом окремих видів товарів;
- умови та порядок справляння митних платежів;
- митні пільги [4].

Безпосереднє керівництво здійсненням державної митної справи покладається на центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері державної митної справи.

Державна митна справа, що здійснюється в межах державної політики у сфері державної митної справи, має багатоцільовий характер, слугує задоволенню інтересів та потреб фізичних та юридичних осіб і самої держави. Тому з ускладненням завдань державної митної політики змінюються її пріоритети та засоби її здійснення. Водночас стратегічно державна митна справа завжди спрямована на досягнення гуманітарних, політичних, економічних, фіскальних, правоохоронних і регулятивних завдань держави [5, с. 38].

Гуманітарна сфера пов'язана зі забезпеченням прав та інтересів людини, зокрема й на вільне пересування і спілкування, вільне забез-

печення своїх культурних, професійних та інших потреб на основі кращих досягнень людства [6, с. 25].

У той же час *економічна мета митної діяльності* полягає у захисті економічних інтересів та розвитку міжнародної торгівлі, залученні іноземних інвестицій та капіталів, підтримці національного товаровиробника.

Відповідно до Митного та Податкового кодексів України при переміщенні товарів через митний кордон України стягується мито, податок на додану вартість, акцизні та інші збори, у тому числі й за митне оформлення, зберігання товарів, їх митне супроводження. У такий спосіб митна справа реалізовує *фіскальну політику*.

Досягнення *регулятивної мети* державної митної справи та митного регулювання досягається шляхом встановлення заборон та обмежень на ввезення, транзит та вивіз товарів, ліцензування та квотування експорту та імпорту, видачі дозволів на ввезення та вивіз окремих товарів і впливу, а відтак – на рух товарів і пасажирів через митні кордони.

Регуляторна політика під час здійснення державної митної справи є відображенням економічної політики та проводиться відповідно до міжнародних зобов'язань України з необхідності захисту економічної основи власного суверенітету, захисту власного споживацького ринку від засилля низькоякісних товарів, для сприяння внутрішньому товаровиробникові та захисту від дискримінації з боку інших країн тощо. Основу цієї та іншої діяльності становить необхідність захисту життя та здоров'я людей, їх прав та законних інтересів. Сюди входить також захист державної безпеки, суспільного порядку, моралі, культурного й історичного надбання, охорона тваринного та рослинного світу, довкілля. Одночасно захищаються законні права та інтереси українських підприємців і споживачів ввезеного товару, вживаються заходи для запобігання їх незаконному обігу, наприклад наркотиків, зброї, предметів історичної, культурної спадщини [6, с. 24–25].

Серед основних завдань держави з питань митної справи актуальним є поліпшення митного оформлення товарів. Розпорядженням Кабінету Міністрів від 27.12.2017 р. схвалено Стратегію розвитку системи управління ризиками у сфері митного контролю на період до 2022 року [7]. Її мета – визначити шляхи розвитку та вдосконалити діючі в Україні системи управління митними ризиками з урахуванням міжнародного законодавства та кращої міжнародної практики. Реалізація Стратегії сприятиме подальшій автоматизації процесів аналізу та оцінки ризиків, зменшенню впливу людського фактору на прийняття управлінських рішень під час митного контролю тощо.

Постановою Кабінету Міністрів від 25.05.2016 р. № 364 «Деякі питання реалізації принципу «єдиного вікна» під час здійснення митного, санітарно-епідеміологічного, ветеринарно-санітарного, фітосанітарного, екологічного, радіологічного та інших видів державного контролю» [8], запроваджується з 01.02.2018 р. обов'язковість використання підприємствами і державними органами інформаційної системи «єдине вікно», що суттєво спрощує та пришвидшує проходження митного контролю та оформлення товарів, що переміщуються через митний кордон України.

Митниці здійснюють боротьбу із контрабандою, порушенням митних правил, незаконним обігом валюти та іншими злочинами і порушеннями митного законодавства.

Державна митна справа як засіб забезпечення прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб має внутрішній та зовнішній аспекти.

Внутрішній аспект пов'язаний із безпекою людини, наприклад, від незаконного переміщення наркотичних засобів, прекурсорів, інших подібних їм за дією препаратів, неякісних лікарських препаратів, продуктів харчування, товарів народного споживання тощо. Це також стосується наповнення вітчизняного ринку тими товарами, що їх не виробляють вітчизняні підприємства [10, с. 88].

Зовнішній аспект пов'язаний із задоволенням культурних та інших потреб населення України: міжнародний туризм, міжнародний культурний обмін; лікування закордоном, навчання, спілкування із родичами, міграція тощо. Особливе значення має зовнішньоекономічна діяльність та кооперація із зарубіжними підприємцями, державна митна справа як напрям реалізації зовнішньої політики країни та співробітництва з іншими країнами у різних сферах. Наприклад, це проявляється у боротьбі з міжнародним тероризмом, контрабандою, розповсюдженням наркотиків, боротьбі з хворобами тощо [10, с. 89].

Основне – це розвиток взаємної довіри між державами та їх співробітництво на взаємовигідній основі.

Державна митна справа здійснюється на основі принципів:

- 1) виключної юрисдикції України на її митній території;
- 2) виключних повноважень митних органів України щодо здійснення державної митної справи;
- 3) законності та презумпції невинуватості;
- 4) єдиного порядку переміщення товарів, транспортних засобів через митний кордон України;
- 5) спрощення законної торгівлі;
- 6) визнання рівності та правомірності інтересів усіх суб'єктів господарювання незалежно від форми власності;

- 7) додержання прав та охоронюваних законом інтересів осіб;
- 8) заохочення доброчесності;
- 9) гласності та прозорості;
- 10) відповідальності всіх учасників відносин, що регулюються

Митним кодексом України [4].

Висновки. Неухильне зростання зовнішньоторговельних зв'язків і науково-технічного співробітництва із зарубіжними країнами – один з найважливіших напрямів зовнішньої політики України, що визначається низкою основоположних міжнародних угод та договорів [11; 12; 13]. Підвищення ролі економічних і науково-технічних зв'язків з іншими країнами вимагає певних заходів для удосконалення управління всією зовнішньоекономічною діяльністю. У такий спосіб підкреслюється необхідність зміцнення не тільки економічної, але і правової основи зовнішньоторговельних зв'язків із зарубіжними країнами. Органи доходів та зборів сприяють виконанню зовнішньоекономічної політики країни властивими їм засобами і формами, реально здійснюючи державну митну справу.

Державна митна справа є однією з найвагоміших складових економіки країни, яка дає значні грошові надходження до бюджету, дає змогу надійно зберегти народні надбаня в галузі культури, стимулює розвиток вітчизняної промисловості та сільського господарства, міжнародних зв'язків та міжнародної торгівлі. Державна митна справа в Україні включає встановлення порядку та організацію переміщення через митний кордон України товарів, транспортних засобів, громадян, стягнення мита, митні процедури, здійснення митного контролю та інших заходів щодо реалізації державної політики в сфері державної митної справи в Україні.

Державна політика у сфері державної митної справи не зводиться лише до техніки державної митної справи, до, власне, митних процедур (огляд і випуск вантажів, нарахування мита тощо). Це поняття ширше, воно охоплює різні аспекти діяльності держави в галузі зовнішньої торгівлі та зовнішніх економічних зв'язків. Державна політика у сфері державної митної справи – це система політико-правових, економічних, організаційних та інших масштабних заходів, що спрямовані на реалізацію і захист внутрішньо- і зовнішньоекономічних інтересів України з метою динамічного здійснення політичних і соціально-економічних перетворень в умовах формування держави соціально-демократичного типу.

1. Бойко В. М. Митне право України: навч. посібник. К.: Алерта, 2015. 528 с.

2. Гармаш Є. В. Міжнародне співробітництво з питань митної справи. *Митна справа*. 2013. № 5 (1). С. 73–79.
3. Гащицький О. А. Концепція механізму адаптації митної політики України в умовах лібералізації міжнародної торгівлі. *Зовнішня торгівля: право та економіка*. 2014. № 3. С. 10–17.
4. Митний кодекс України: Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 32. Ст. 1175.
5. Гіжевський В. К., Світлак І. І., Скірський І. В. Митне право України: навч. посібник. К.: Атіка, 2009. 204 с.
6. Мазур А. В., Гіжевський А. В. Державна політика у сфері державної митної справи: засоби реалізації за кодифікованим актом. *Вісник Академії митної служби України*. Серія: «Право». 2012. № 2. С. 22–27.
7. Митне право України: навч. посібник / ред. О. Х. Юлдашев. К., 2009. 232 с.
8. Про розвиток системи управління ризиками у сфері митного контролю на період до 2022 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 № 978-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/978-2017-p>
9. Деякі питання реалізації принципу «єдиного вікна» під час здійснення митного, санітарно-епідеміологічного, ветеринарно-санітарного, фітосанітарного, екологічного, радіологічного та інших видів державного контролю: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.05.2016 № 364. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/364-2016-p>
10. Омельченко М. М. Перспективні напрямки вдосконалення митного контролю України в умовах глобалізації. *Сучасні тенденції розвитку митної справи в умовах євроінтеграції*: матеріали наук.-практ. круглого столу (6 грудня 2016 р.). Ірпінь: Університет державної фіскальної служби України, 2017. С. 87–90.
11. Договір про зону вільної торгівлі: Міжнародна угода від 18.10.2011. *Офіційний вісник України*. 2012. № 72. Ст. 2933.
12. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Міжнародна угода від 27.06.2014. URL: <http://comeuroint.rada.gov.ua/komevoint/doccatalog/document>
13. Міжнародна конвенція про спрощення і гармонізацію митних процедур: Міжнародна угода від 18.05.1973. *Офіційний вісник України*. 2011. № 71. Ст. 2711.

Pavlovich-Seneta Ya. P., Didik N. I. Political and legal approaches to the characteristic of the state customs affairs in Ukraine

The article deals with the basic approaches to the concept, peculiar features and principles of the state customs affairs. The analysis of the theoretical studies and normative-legal acts, which reveal the content and key aspects of the state customs affairs, is carried out.

The significance of the state customs affairs for all spheres of public life of the country is analyzed, as it can effectively influence the process of further integration of Ukraine into the European community.

The integration of Ukraine into the global and European, political, economic and legal space is a very complicated and ambiguous process. There are threats of uncontrolled opening of national markets by the state. It involves certain risks, including risks of reducing export potential and creating competition for domestic producers of goods. That is why, in Ukraine, the issue of improving the system of regulation of foreign economic activity in order to increase its efficiency, to determine the principles and directions of improvement, to use effective regulatory instruments acquires particular urgency and acuteness.

The experience of economically developed countries in the world shows that public policy should outline the boundaries of economic activity of participants of economic relations, stimulating or restraining them, depending on the existing economic priorities. At the same time, one of the main tasks of regulating the economic system is to maintain a dynamic balance between the simplification of the organization of the activity of foreign economic entities and the state control over it in order to achieve the specific indices of economic transformations in the world.

The customs affairs are an economic instrument of the state for the implementation of its customs and foreign economic policy.

Key words: public policy, import, economy, export, customs policy, customs affairs, customs control, international trade, national security.

Стаття надійшла 21 червня 2018 р.

УДК 342.9

С. В. Сенік

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ У СФЕРІ ОБІГУ ІНФОРМАЦІЇ З ОБМЕЖЕНИМ ДОСТУПОМ

Описано можливість застосування сучасних методів наукових досліджень та їх інструментарій для дослідження діяльності Національної поліції України у сфері обігу інформації з обмеженим доступом, які б надали можливість всебічно з'ясувати її зміст. Розглянуто різні підходи до виокремлення структури дослідження, аналіз яких надав можливість запропонувати обрання найоптимальніших з врахуванням особливостей генези, специфіки інформації з обмеженим доступом та її використання у діяльності Національної поліції.

Ключові слова: методологія, інформація, інформаційна діяльність, інформація з обмеженим доступом, Національна поліція.

Постановка проблеми. Сучасні методи наукових досліджень, а також їх інструментарій надають можливість підібрати нові підходи

у пізнанні процесів та явищ правової дійсності, наприклад, їх місця у процесі правозастосування. Тому вчені різних галузей визнають, що методологія будь-якого дослідження належить до фундаментальних проблем вітчизняної науки [1; 2]. Використання наукових методів пізнання має надзвичайно важливе значення, оскільки не лише знання, а й шляхи їх набуття мають бути вагомими, обґрунтованими та раціональними. Така розробка є доволі складною й охоплює величезне коло проблем, вимагає значної наукової ерудиції, понятійно-термінологічної культури, широких узагальнень, дисципліни мислення [3, с. 5–6]. Водночас для дослідження діяльності Національної поліції України в сфері обігу інформації з обмеженим доступом слід правильно обрати методи наукового пізнання, які б надали можливість всебічно з'ясувати її зміст. Слід також визнати, що саме на початкових стадіях проведення наукових досліджень виникає найбільше питань методологічного характеру.

Стан дослідження. Методології дослідження правовідносин присвячено низку робіт українських та зарубіжних вчених, які є фахівцями, як правило, у галузі дослідження проблем теорії держави та права. Це, зокрема, роботи В. Б. Авер'янова, Д. І. Голосніченка, Д. А. Керімова, Н. М. Кушнаренка, О. Г. Мурашина, О. Ф. Скакун, Р. І. Таллера, В. М. Шейка, А. Ф. Чарданцева, та інших. Окремо ми б хотіли виділити здобутки Львівських науковців. Це зокрема, роботи О. М. Балинської, Т. З. Гарасиміва, М. С. Кельмана, П. М. Рабіновича.

Попередні напрацювання згаданих науковців є, безсумнівно, важливими у пізнанні проблематики, що нами розглядається. Проте, не є вичерпними з огляду на вимоги сьогодення. Багатоаспектність проведених ними досліджень певною мірою позбавляє нас потреби проведення ґрунтовного аналізу опублікованих ними наукових робіт і дає змогу зосередитись на визначальному питанні нашої публікації.

Мета статті – розробити та описати методологію дослідження діяльності Національної поліції України у сфері обігу інформації з обмеженим доступом.

Виклад основних положень. Починаючи дослідження тих чи інших правових явищ, насамперед слід визначитись з інструментарієм науково-дослідницької роботи, передбачити, які методи можуть бути використані у цій роботі. Методологічний аспект досліджень такого явища, як діяльність Національної поліції у сфері обігу інформації з обмеженим доступом, за своїм змістом охоплює використання теоретико-пізнавальних знань різного рівня. Як відомо, методологічні знання (на відміну від так званих онтологічних) – це знання щодо принципів, методів, шляхів й інших засобів вивчення, пізнання досліджуваних об'єктів [3, с. 5].

Як зазначають В. М. Шейко та Н. М. Кушнарєнко, «методологія виконує низку функцій, які полягають у здобутті наукових знань, що відображають динамічні процеси та явища, у спрямуванні, передбаченні особливих шляхів досягнення певної науково-дослідницької мети, у забезпеченні всебічності отриманої інформації про процеси чи явища, що вивчаються, у допомозі введення нової інформації до фонду теорії науки, у забезпеченні уточнення, збагачення, систематизації термінів і наукових понять, у створенні системи наукової інформації, яка ґрунтується на об'єктивних фактах і є логіко-аналітичним інструментом наукового пізнання» [4, с. 56].

На думку А. Ф. Чарданцева, методологія – це вчення про метод, теоретичне обґрунтування методів пізнання матеріального світу, які використовуються в науці [5, с. 27]. П. М. Рабінович під методологією юридичної науки розуміє систему підходів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання під час вивчення державно-правових явищ [6, с. 618]. За Д. І. Голосніченком методологія дослідження в юридичній науці – «це не простий набір певних основоположних понять та категорій, не сукупність прийомів і методів. Це більш ємне поняття. Методологія є теоретичним обґрунтуванням доцільності застосування відповідних підходів і способів, які використовуються для проведення певного теоретико-юридичного дослідження, а також дібрана на науковій основі для означеної мети система прийомів і способів, тобто відповідних методів» [7, с. 10]. О. Ф. Скакун зазначає: «Методологія (вчення про методи) – система певних теоретичних принципів, логічних прийомів, конкретних засобів дослідження предмета науки. Теоретичні принципи – історизм, єдність логічного та історичного. Логічні прийоми – дедуктивний та індуктивний умовивід, аналіз і синтез, порівняння, узагальнення. Конкретні засоби дослідження – інструменти пізнання, що застосовуються для встановлення знання про досліджуваний предмет» [8, с. 13].

Найвні сучасні методи наукових досліджень, їх інструментарій, на нашу думку, дають змогу знайти нові підходи у пізнанні явищ та процесів правової дійсності, зокрема їх місця у процесі правозастосування.

Цікаву думку свого часу висловив видатний німецький поет та філософ Й. В. Гьоте стосовно методів пізнання: «Зміст без методу веде до фантазєрства, метод без змісту – до пустого мудрування» [9, с. 151]. А філософ та математик Р. Декарт у своєму трактаті «Міркування про метод, аби правильно спрямувати свій розум і відшукувати істину в науках» наголосив на винятковому значенні методології, особливо підкреслюючи те, що «...недостатньо лише мати гарний розум, головне – це добре застосовувати його» [10, с. 251].

На думку Д. А. Керімова методологія є явищем інтегральним, що об'єднує низку компонентів: світосприйняття теоретичні і функціональні концепції, загально філософські закони і категорії. Методологія є пізнавальним базисом всієї системи наукового знання, крім того, вона має своїми складовими низку компонентів. Це і система методів, і вчення про них, і визначальна світоглядна позиція дослідника, і загальні теоретичні принципи. Названі компоненти не тільки органічно взаємопов'язані між собою, але і взаємо проникають та взаємозбагачуються. Саме в такому контексті розуміння універсальності методології є інтегральним путівником у науковому пізнанні і пізнавальним стрижнем будь-якого наукового дослідження [11, с. 13].

Найвлучнішим і лаконічнішим, на нашу думку, є визначення О. М. Балинської та Т. З. Гарасиміва, що методологія – це вчення про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності [12, с. 251].

Розглядаючи можливі методи дослідження поставленої проблеми, в теорії права використовують також категорію «методологічна розкутість». Це термінологічне словосполучення позначає одночасне можливе існування безлічі підходів до постановки наукової проблеми та обрання методології наукового пізнання. Евристичні можливості того чи іншого з цих підходів, їх порівняльний аналіз і критичне осмислення є предметом наукової дискусії [13, с. 7].

Характерною рисою сучасної методології є її комплексність та різноманітність, що зумовлено структурною побудовою методологічних рівнів. Сьогодні для розгляду проблем методології велике значення надається процесам у науковій свідомості, поглядів на науку, місця та ролі науки у суспільстві. Крім того, в юридичній науковій літературі помітно розширився спектр методологічних підходів до правових досліджень. Усе це дає підстави стверджувати, що динаміка наукової правосвідомості, яка визначає методологічну ситуацію у сучасному вітчизняному законодавстві, визначає перехід від моністичної методології до методологічного плюралізму [14].

Водночас методологія визнається соціокультурним феноменом, у якому відображається специфічний пізнавальний процес сучасності. Тож метод науки трактують як спосіб упорядкування наукової діяльності для досягнення обраної мети [15, с. 34].

У науці виокремлюють філософсько-світоглядні, загальнонаукові, спеціально-юридичні методи дослідження [16, с. 17]. Ці методи, в контексті нашого дослідження, повинні забезпечити виконання таких функцій:

– визначити способи отримання наукових знань, які відобразатимуть динамічні правові процеси та явища;

- спрямувати, передбачити шлях, яким можна досягти мети нашої науково-дослідної роботи;
- забезпечити всебічність отримання інформації щодо діяльності Національної поліції України у сфері обігу інформації з обмеженим доступом, що є процесом вивчення;
- допомогти введенню нової інформації до фонду теорії юридичної науки;
- провести уточнення, доповнення, систематизацію термінів і понять у юридичній науці;
- створити систему наукової інформації, що ґрунтується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструментарій наукового пізнання.

Як зазначає М. І. Золотарьова, для проведення дослідження на основі відповідного його об'єкта і предмета не застосовуються геть усі методи, принципи і прийоми, передбачені юридичною наукою, а лише ті з них, які є необхідними для конкретного об'єкта і предмета [17, с. 115]. У нашому випадку об'єктом дослідження є адміністративно-правові відносини у сфері інформаційної та інформаційно-аналітичної діяльності Національної поліції, а предметом дослідження – діяльність Національної поліції у сфері обігу інформації з обмеженим доступом, отже, набір методів дослідження має бути відповідний цьому об'єкту і предмету.

Методи дослідження передбачають виконання певної послідовності дій на підставі конкретного плану. Вважається, що вони можуть змінюватися й варіюватися залежно від типу діяльності, яка досліджується, а також сфери застосування [18, с. 168].

Особливого значення набуває визначення методологічних засад для досліджень, присвячених розгляду різних аспектів інформаційно-аналітичної проблематики, зокрема обігу інформації з обмеженим доступом у діяльності Національної поліції.

Інформаційна та інформаційно-аналітична діяльність є специфічними видами діяльності людини. Використовуючи такі визначення як «інформація», «аналітика», «аналітична діяльність», ми часто не задумуємось над суттю цих понять. На думку вчених, інформаційно-аналітична діяльність – це сукупність дій на основі концепцій, методів, засобів, нормативно-методичних матеріалів для збору, накопичення, обробки та аналізу даних з метою обґрунтування та прийняття рішень [19, с. 242] або діяльність, що забезпечує збирання, обробку, збереження, пошук та розповсюдження інформації, а також формування організаційного ресурсу та організацію доступу до нього [20, с. 163].

Сьогодні інформаційно-аналітична діяльність – це розгалужена і доволі складна система знань, складовими якої є різні галузі наук, зокрема такі: інформатика (наука про інформацію, способи її отримання, накопичення, оброблення і передавання); логіка (наука про закономірності правильного мислення); методологія (система принципів, методів і прийомів пізнавальної діяльності); евристика (наука, що відкриває нове в різних сферах життя).

Діяльність Національної поліції у питаннях, пов'язаних із забезпеченням державної інформаційної політики, здійснюється за допомогою різних способів, засобів і прийомів, що дає змогу, відповідно, застосувати різноманітні методи для її дослідження в контексті нашої проблематики.

У юридичній науковій літературі розглядаються різні підходи до виокремлення структури методології правової науки, аналіз яких дозволяє обрати найоптимальніший, виходячи із особливостей генезису, специфіки інформації з обмеженим доступом та її використання у діяльності Національної поліції.

З урахуванням цих підходів для дослідження адміністративно-правового регулювання діяльності Національної поліції у сфері обігу інформації з обмеженим доступом можна виокремити: світоглядні, філософські та наукознавчі засади дослідження; методологічні принципи та підходи; основні наукові методи, що використовувалися для вивчення предмета та побудови відповідних наукових знань, що склали понятійно-категоріальний апарат дослідження; теоретичні наукові юридичні знання, які використовувалися під час проведення дослідження.

Відтак, враховуючи викладене під час дослідження адміністративно-правового регулювання діяльності Національної поліції України у сфері обігу інформації з обмеженим доступом, на нашу думку, доцільно використовувати такі методи:

1. **Філософські.** Так, *діалектичний* метод як метод філософського пізнання доцільно використати для вивчення питання забезпечення обігу інформації з обмеженим доступом у діяльності підрозділів Національної поліції як процесу, основою якого є взаємодія, взаємозумовленість, взаємовплив різних суб'єктів, форм і методів та інших складових, що розгортаються у часі. *Аксіологічний* метод доцільно спрямувати на з'ясування і визначення рівня суспільної небезпечності загроз у сфері обігу інформації з обмеженим доступом та суспільної корисності державної діяльності щодо їх подолання, а *герменевтичний* – на спробу описати і проаналізувати процес у термінах загального значення (на тлумачення відповідних нормативно-правових актів чи їх

положень, розкриття змісту норм права та наукових знань, виходячи з особливостей юридичної нормативно-правової та наукової мови). *Феноменологічний метод* доцільно використати для осмислення поняття інформації, її ознак, співвідношення відкритої інформації та інформації з обмеженим доступом. *Синергетичний* – під час дослідження саморганізаційної природи інформаційних процесів та механізмів виникнення і функціонування інформації з обмеженим доступом.

2. *Загальнонаукові.* Так, *структурний метод* доцільно застосувати у дослідженні під час встановлення періодів розвитку інформаційної діяльності Національної поліції України, проведення класифікації нормативно-правового забезпечення діяльності підрозділів Національної поліції, а також на визначання окремих складових адміністративно-правового режиму обігу інформації з обмеженим доступом. *Індуктивний та дедуктивний методи* – у дослідженні генези розвитку інформаційної діяльності Національної поліції та її нормативно-правового забезпечення. *Методи порівняння* для з'ясування загального та специфічного в нормативно-правовому регулюванні обігу інформації з обмеженим доступом у різних документах, під час зіставлення різних позицій вчених щодо розуміння специфіки адміністративно-правового режиму обігу інформації з обмеженим доступом чи окремих його елементів, а також під час розроблення пропозицій щодо вдосконалення заходів адміністративного та організаційного характеру. *Аналіз та синтез* як взаємопов'язані та взаємодоповнювальні методи слід спрямувати на дослідження властивостей інформації з обмеженим доступом, а також для дослідження нормативно-правових актів, які регулюють інформаційну та інформаційно-аналітичну діяльність підрозділів Національної поліції в Україні. *Узагальнення та моделювання* – для виокремлення основних і додаткових властивостей тих державно-правових явищ, що досліджувалися у зв'язку із осмисленням забезпечення обігу інформації з обмеженим доступом та їх термінологічного формулювання.

3. *Конкретно-наукові.* З цієї групи методів пропонуються застосувати *історичний* метод для вивчення генезису інформаційної діяльності Національної поліції. *Статистичний* – під час дослідження нормативно-правового регулювання діяльності Національної поліції в сфері обігу інформації з обмеженим доступом, визначення основних напрямів організації захисту інформації. *Бібліометричний* – під час опрацювання історичних аспектів досліджуваної проблеми, а також у розробці пропозицій щодо вдосконалення адміністративно-організаційних заходів обігу інформації у системі Національної поліції.

4. *Спеціальні методи.* Наприклад, *формально-юридичний метод* може бути використаний для дослідження особливостей нормативно-правового регулювання суспільних відносин у сфері обігу інформації з обмеженим доступом.

Висновки. Описані у цій статті методи наукових досліджень ґрунтуються на принципі об'єктивності наукового пізнання, яке полягає у визнанні будь-якого пізнавального об'єкта частиною об'єктивної реальності, незалежної від людини. А відтак їх комплексне застосування у поєднанні та взаємному доповненні, встановлення оптимального співвідношення між традиційними методами, які використовуються у юридичній науці, та новими підходами і прийомами пізнання (політологічними та філософськими, соціологічними та психологічними, емпіричними та теоретичними, якісними та кількісними), використання яких має супроводжуватися відповідною їх трансформацією, перебудовою та пристосуванням до специфіки предмета дослідження, дасть змогу всебічно та об'єктивно дослідити питання діяльності Національної поліції України у сфері обігу інформації з обмеженим доступом.

1. Шемшученко Ю. С., Бабкін В. Д. Юридична наука України на сучасному етапі. *Правова держава*. 2005. Вип. 16. С. 5–6.
2. Тацій В. Я. Методологічні проблеми правової науки на сучасному етапі державотворення. *Правова держава*. 2005. Вип. 16. С. 10–18.
3. Державне управління в Україні / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. К.: Видавництво тов. «СОМІ», 1999. 266 с.
4. Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. 3-є вид. К.: Знання-Прес, 2003. 295 с.
5. Черданцев А. Ф. Теорія государства и права: учебник для вузов. М.: Юрайт, 2002. 432 с.
6. Рабінович П. М. Методологія юридичної науки // Юридична енциклопедія: в 6 т.; голова редкол. Ю. С. Шемшученко. К.: Вид-во Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 1998–2004. Т. 3: К–М. 2001. 789 с.
7. Голосніченко Д. І. Теорія Повноважень: вітчизняний та зарубіжний досвід їх формування: монографія. К.: Г. А. М., 2009. 356 с.
8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Харків: Консум, 2001. 704 с.
9. Гете И. В. Избранные философские произведения. М.: Мысль, 1964. 310 с.
10. Декарт Р. Сочинения: в 2 т. М.: Изд. Москов. ун-та, 1898. 354 с.
11. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). М.: Норма, 2000. 156 с.
12. Балінська О. М., Гарасимів Т. З. Проблеми теорії держави і права: навч. посібник. Вид. 2-е, доп. і перероб. Львів: Вид-во ЛьвДУВС, 2010. 416 с.

13. Дзьобань О. П., Яроцький В. Л. Герменевтичний метод у сучасних цивілістичних дослідженнях: до питання про доцільність застосування. *Інформація і право*. 2017. № 2 (21). С. 5–12.

14. Кельман М. С. Сучасні методологічні уявлення про розмаїття правової проблематики. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/4834/kelman1.pdf>

15. Кельман М. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку. *Психологія і суспільство*. 2015. № 4. С. 33–46.

16. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права: підручник. К.: Кондор, 2006. 477 с.

17. Золотарьова Н. І. Методологія дослідження адміністративної діяльності правоохоронних органів у сфері екологічної безпеки. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. 2013. Вип. 4 (20). С. 114–118.

18. Ліпкан В. А., Максименко Ю. Є., Желіховський В. М. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції: навч. посібник. К.: КНТ, 2006. 280 с.

19. Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ: учеб. пособие. К.: МАУП, 2003. 368 с.

20. Компьютерные информационные системы и хранилища данных. Толковый словарь / А. Г. Додонов, С. Р. Коженевский, Д. В. Ланде, В. Г. Пуятин. К.: Феникс; ИПРИ НАН Украины, 2013. 554 с.

Senyk S. V. Methodology of research activities of the National Police of Ukraine in the field of the circulation of information with limited access

The article describes the possibility of using modern methods of scientific research and their tools for studying the activities of the National Police of Ukraine in the field of the circulation of information with limited access, which would provide an opportunity to comprehensively clarify its content. The methodological aspect of the research of such a phenomenon as the activity of the National Police in the field of the circulation of information with restricted access, in its content covers the use of theoretical and cognitive knowledge of various levels. In this regard, different approaches to the isolation of the research structure were analyzed, their analysis gave an opportunity to propose the selection of the most optimal, taking into account peculiarities of genesis, the specifics of information with restricted access and its use in the activities of the National Police.

Taking into account the considered approaches for the study of the administrative and legal regulation of the activities of the National Police in the field of the circulation of information with restricted access, the following are singled out: worldview, philosophical and scientific studies principles; methodological principles and approaches; the basic scientific methods used to study the subject and construct the relevant scientific knowledge that formed the conceptual-categorical apparatus of the study; theoretical scientific legal knowledge used during the study.

In general, the methods of scientific research described in this article are based on the principle of the objectivity of scientific knowledge, which consists in the recognition of any cognitive object as part of objective reality, independent of man. And, therefore, their complex application in combination and mutual complementation, the establishment of an optimal balance between traditional methods

used in legal science and new approaches and methods of cognition (political and philosophical, sociological and psychological, empirical and theoretical, qualitative and quantitative), the use which should be accompanied by their respective transformation, reorganization and adaptation to the specifics of the subject of the study, will allow a thorough and objective investigation of the issues National Police of Ukraine in the sphere of restricted information.

Key words: methodology, information, information activity, information with limited access, National police.

Стаття надійшла 21 червня 2018 р.

УДК 351.75:351.74-057.36

Н. Д. Туз

СТРУКТУРА КОМАНДУВАННЯ ПІД ЧАС ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ПУБЛІЧНОГО ПОРЯДКУ ТА БЕЗПЕКИ ЗГІДНО ЗІ СКАНДИНАВСЬКОЮ СИСТЕМОЮ

Досліджено особливості несення служби працівників поліції, які виконують обов'язки в ході забезпечення охорони публічного порядку та безпеки на основі моделі скандинавських країн, оскільки поліцейські повинні мати чіткий, єдиний та узгоджений порядок підпорядкування, щоб можна було визначити відповідальність за вчинення протиправних діянь, аби в будь-який момент можна було встановити, який вищий за званням офіцер несе особисту відповідальність за дії або бездіяльність співробітників поліції. Встановлено, що наявність чіткої командної структури має велике значення для забезпечення правопорядку під час зібрання, незалежно від того, чи є це зібрання спланованим заздалегідь, чи є спонтанним.

Ключові слова: командна структура, золотий, срібний, бронзовий командири, Національна поліція.

Постановка проблеми. Свобода мирних зібрань – це основне право людини, закріплене в низці міжнародних інструментів в галузі прав людини. Це право є основою будь-якого демократичного суспільства, даючи можливість кожному публічно висловлювати свої погляди, які можуть не збігатися з думкою більшості і бути непопулярними. Держави зобов'язані поважати і захищати це право та забезпечувати його реалізацію. Право на свободу мирних зібрань гарантоване лише в тому разі, якщо збори є мирними. Незаконні, але мирні зібрання, що проходять в ситуації, коли організатор або інші особи не виконали законні вимоги законодавства, користуються таким самим захистом, що й усі інші мирні зібрання.

Сьогодні питання щодо забезпечення публічної безпеки та порядку у зв'язку з проведенням заходів із масовою участю громадян охоплює широкий спектр, зокрема мітинги, походи, демонстрації тощо. Своєю чергою, відсутність належної оцінки ризиків впливає на якість планування відповідних дій поліції, як і наслідок зумовлює іноді непропорційне залучення сил поліції під час проведення масових заходів. Низький рівень мобільності поліцейських сил призводить до їх надмірного залучення.

Водночас головну роль в організації забезпечення публічної безпеки та порядку у зв'язку з проведенням масових заходів повинна виконувати чітка система командування (управління). Командування має розумітися як свідомий процес здійснення управління задіяними силами та засобами для належного забезпечення правопорядку під час таких заходів.

Філософія командування повинна включати здатність до ініціативи, незалежності та децентралізацію у прийнятті рішень, що досягається шляхом делегування повноважень. Завдяки цьому працівники поліції можуть бути проактивними та керувати ситуацією для досягнення бажаного результату. Командна структура повинна бути динамічною, позаяк вона має змінюватися згідно з розвитком поточної ситуації. Водночас всі рішення завжди повинні бути узгоджені з принципами пропорційності та необхідності залучення мінімальної кількості поліцейських сил та засобів для досягнення цілей.

Стан дослідження. Основні аспекти функціонування та впровадження командної структури забезпечення охорони публічної безпеки та порядку відповідно до моделі скандинавських країн займалися О. Аданг, А. Бінерт, Т. Цезар, І. Чеппел, М. Гамільтон, Е. Хендрікс, С. Джарман, А. Конце, З. Місіч, А. Оссі та багато інших. Враховуючи процес реформування Національної поліції України, котрий і надалі активно триває, він спонукає до постійних наукових пошуків шляхів вирішення проблем, які виникають в процесі виконання практичних обов'язків працівниками поліції в ході забезпечення право громадян на мирні зібрання.

Метою статі є дослідження та характеристика командної структури Національної поліції України в ході забезпечення охорони публічної безпеки та порядку.

Виклад основних положень. Відповідно до моделі забезпечення охорони публічного порядку та безпеки скандинавських країн вирізняють три рівні командування: старший рівень, який розглядається як «стратегічне командування» (забезпечує загальне керівництво), середній рівень (оперативне командування), відповідальне за досяг-

нення конкретних цілей щодо охорони правопорядку в рамках загального стратегічного плану) і молодший рівень («тактичне командування»), на якому досягається фактичний результат дій працівників поліції. Ці рівні в структурі командування називаються «золотий, срібний і бронзовий» рівні. В той час, як стратегічний командир завжди повинен бути один, в деяких випадках може бути необхідно задіяти більше ніж одного оперативного командира, і дуже часто потрібно кілька тактичних командирів. Співробітники поліції, які виконують командні функції з охорони правопорядку під час публічних зібрань, повинні бути належно навчені та мати повноваження для виконання відповідного завдання.

У підрозділах Національної поліції скандинавських країн існують різні системи звань і сфери відповідальності. Структура командування повинна відповідати таким вимогам:

Рівень командування → Рівень відповідальності:

Старший → Стратегічний;

Середній → Оперативний;

Молодший → Тактичний.

Структура командування заснована на ролях і обов'язках, а не на званнях. Рішення повинні прийматися, наскільки це можливо, на найнижчому рівні – в межах сфери індивідуальної відповідальності співробітника поліції.

Стратегічний командир – це старший офіцер поліції, який відповідає за розробку стратегічного плану, визначенню стилю роботи поліції і стратегію взаємодії із засобами масової інформації, а також за затвердження і виділення необхідних ресурсів для забезпечення правопорядку під час конкретного заходу. Для роботи зі складнішими видами зібрань стратегічний командир повинен бути співробітником керівної ланки поліцейської служби і мати контроль над значною частиною ресурсів поліції.

Стратегічний командир відповідає за підготовку письмового стратегічного плану, в якому викладені стратегічні наміри щодо конкретного зібрання (наприклад, сприяння мирному зібранню, обмеження порушень руху транспорту, затриманню підозрюваних у скоєнні тяжких злочинів).

Саме стратегічний командир забезпечує наявність достатніх ресурсів для охорони порядку під час зібрання. Якщо виникають питання пріоритету у використанні ресурсів, командир вирішує, куди їх краще направити для підтримки виконання відповідних задач. Стратегічний командир також може накласти обмеження на певні тактичні дії, якщо вважає їх недоцільними, а також вимагати, щоб прийняття рішень

щодо конкретних дій поліції здійснювалось на стратегічному рівні. Наприклад, будь-яке рішення, пов'язане з розгоном зборів, може потребувати узгодження зі стратегічним командиром. Після того як зібрання почалось, стратегічний командир повинен мати можливість стежити за операцією, перебуваючи на відстані на місці від проведення зборів. Стратегічний командир повинен здійснювати загальний контроль, а не займатись конкретними проблемами. Присутність стратегічного командира на місці зборів може призвести до плутанини в питанні про те, хто за які конкретні функції відповідає.

Стратегічний командир несе відповідальність за працездатність оперативних командирів, які під час тривалих заходів повинні мати можливість зробити перерву і відпочити. Крім того, стратегічний командир зазвичай погоджує плани оперативного командира.

Стратегічне командування (або в деяких випадках оперативне командування, залежно від конкретних зборів) або його представники зазвичай зв'язуються з організаторами зборів та іншими зацікавленими сторонами на ранній стадії підготовки до зібрання, щоб встановити контакт і налагодити канали комунікації, а також визначити бажані результати проведення зібрання.

Стратегічний командир виконує такі обов'язки:

1) розробляє стратегічний план, визначає стиль роботи поліції і стратегію взаємодії із засобами масової інформації та доводить їх до відома оперативного командування;

2) погоджує і розподіляє ресурси;

3) створює належно інтегровану структуру командування для охорони правопорядку під час зібрання, включаючи необхідні функції (збір оперативної інформації, проведення розслідувань і забезпечення підтримки);

4) забезпечує ведення журналу, в якому фіксуються прийняті рішення тощо.

Крім того, в командному пункті повинні бути: телефони (в достатній кількості); кілька пристроїв радіозв'язку (на випадок виникнення несправностей); журнал командування або журнал для запису подій; система відеоспостереження; карти або картографічна система; оперативний план; плани дій в надзвичайних ситуаціях; окреме приміщення для проведення інструктажу (і/або кімната для нарад); засоби доступу до всіх можливих джерел аудіо – та відеоспостереження (наприклад, вертоліт, безпілотний літальний апарат (БПЛА)); сигнал для мобільного телефонного зв'язку; список відповідних телефонних номерів та позивних.

Більшість зібрань не потребують наявності обладнаного командного пункту або спеціальних ресурсів. Вся ця структура пропо-

нується як приклад хорошої практики для забезпечення великих заходів або на той випадок, коли необхідно залучити значні поліцейські сили.

Оперативні командири відповідають за реалізацію стратегічних намірів, затверджених старшим стратегічним командуванням. Це включає планування практичних кроків щодо охорони правопорядку під час зборів, розробку оперативного плану, інструктаж і розміщення сил поліції, а також управління ресурсами під час заходу.

Під час всіх зібрань, крім зовсім нечисленних, оперативні командири зазвичай повинні знаходитися на відстані від місця проведення заходу. Якщо вони знаходяться безпосередньо на місці під час масштабного заходу, є небезпека того, що вони почнуть займатися конкретними проблемами і питаннями і випустять з уваги загальну ситуацію. Це також може призвести до плутанини в діях тактичних командирів, які можуть втратити розуміння того, хто відповідає за конкретне завдання або сферу дій.

Для великих, складних або тривалих заходів, а також заходів, які займають велику площу, може знадобитися більш ніж один оперативний командир. Якщо прийнято рішення залучити кількох оперативних командирів, стратегічний командир повинен простежити за тим, щоб були виконані такі умови:

- наявність чітких і зрозумілих інструкцій для командування, в яких визначено схему виконання розпоряджень і відповідальності;
- відсутність прогалин в структурі командування на оперативному рівні (щоб не допустити втягування стратегічного командира в прийняття оперативних рішень);
- наявність зрозумілої системи комунікації та відповідальності;
- наявність в усіх оперативних командирів необхідного рівня підготовки і компетенції для виконання своїх завдань.

Оперативний командир:

- 1) розробляє і переглядає оперативний план поліцейського забезпечення зібрання та координує його виконання;
- 2) визначає структуру командування для здійснення оперативного командування на місцях;
- 3) підтримує контакт зі стратегічним командиром з метою забезпечення відповідності плану стратегічним намірам;
- 4) приймає рішення на основі принципів прав людини, використовуючи процеси, що враховують оперативну інформацію, ризики та можливі варіанти дій, і робить відповідні записи;
- 5) залишається в центральному командному пункті, щоб мати можливість взяти на себе відповідальність за будь-який аспект операції;

6) доводить план до відома тактичних командирів і, якщо під час заходу план змінюється – передає їм відповідну інформацію;

7) відповідає за те, щоб дії тактичних командирів відповідали стратегічним намірам і оперативному плану;

8) відповідає за те, щоб всі співробітники були проінструктовані щодо стратегічних намірів та своїх конкретних функцій, зокрема й щодо будь-яких можливих обмежень їх функцій;

9) відповідає за вибір і використання різних варіантів тактичних дій;

10) забезпечує пропорційне використання сил поліції відповідно до загроз, позначених у наявній оперативній інформації.

Для того, щоб оперативний командир мав можливість стежити за ситуацією, він повинен розташовуватися на відстані від зібрання, але в такому місці, де він зможе вільно підтримувати зв'язок із поліцейськими, які працюють на місці зібрання, і де у нього буде можливість приймати і записувати всі необхідні рішення. Оперативний командир повинен, за потреби, забезпечити щоб в командному пункті працювали оператори радіозв'язку, телефонні оператори, спеціальні консультанти (за необхідності), оперативні співробітники поліції, спеціалісти, відповідальні за ведення записів, та співробітник зі зв'язків із засобами масової інформації. Також можуть бути задіяні представники інших ключових організацій (наприклад, пожежної служби, служби швидкої допомоги, місцевих органів влади).

У деяких країнах поліція використовує спеціальний автобус, в якому може перебувати до шести співробітників поліції, зокрема й оперативний командир, співробітник зі зв'язків зі ЗМІ та оператори радіозв'язку. Автобус обладнаний так, щоб виконувати функцію центру зв'язку та забезпечувати певну гнучкість у ході поліцейських операцій.

В оперативному командному пункті також повинні бути: телефони (в достатній кількості); кілька пристроїв радіозв'язку (на випадок виникнення несправностей), журнал командування або журнал для запису подій; система відеоспостереження; карти або картографічна система; оперативний план; плани дій в надзвичайних ситуаціях; окреме приміщення для проведення інструктажу (і/або кімната для нарад); сигнал для мобільного телефонного зв'язку; список відповідних телефонних номерів та позивних.

Завданням тактичних командирів є управління силами поліції, розгорнутими в межах конкретної території. До їх обов'язків належить управління конкретними функціями або визначеними силами поліції в рамках оперативного плану. Вони підзвітні оперативному командирі,

виконують конкретні завдання або обов'язки щодо контролю за операцією і мають певну кількість співробітників у своєму підпорядкуванні.

Є два види тактичного командування: територіальне та функціональне. Тактичний командир, що здійснює територіальне командування, відповідає за визначений район або зону, вказану оперативним командиром. Такий командир має певну кількість співробітників у своєму підпорядкуванні і може керувати низкою тактичних схем. Перед тим як дати дозвіл поліцейським на відповідні дії, він перевіряє, чи є підстави для застосування тактики, закладеної в оперативному плані. В обов'язки командира також входить скасування такого дозволу, коли в ньому більше немає необхідності.

Командир, що здійснює функціональне командування, має такі ж обов'язки, що й командир, відповідальний за конкретну територію, але замість визначеної географічної зони він відповідає за виконання певних функцій. Приміром, до таких функцій належать:

– *командир із взаємодії з місцевою громадою*. Такі командири і їхні помічники відповідають за підтримання каналів діалогу між організаторами зібрання або їх представниками і оперативним командиром до, під час і після зібрання. Вони також відповідають за взаємодію поліції з громадськістю;

– *командир з організації дорожнього руху*. Ці командири і їхні помічники відповідають за організацію безперешкодного руху транспорту в районі проведення зібрань. Вони організують об'їзди або зупиняють рух (за необхідності) та забезпечують якомога швидше повернення до нормального руху транспорту;

– *командир зі зв'язку*. Такі командири і їхні помічники відповідають за комплектування командного пункту і центру зв'язку, що забезпечує підтримку поліцейської операції. Командир, відповідальний за зв'язок, повинен мати відповідний досвід роботи з обладнанням поліцейських систем зв'язку, використання методів зв'язку з аварійно-рятувальними службами, роботи з картографічним програмним забезпеченням і системою відоспостереження, а також відстеження та використання соціальних мереж як засобу комунікації з метою підтримки поліцейської операції;

– *командир з кримінальних розслідувань*. Ці командири і їхні помічники відповідають за розслідування повідомлень про скоєння злочинів під час зібрань, а також керують оформленням затримань. До початку зібрання стратегічний командир повинен визначити параметри розслідування правопорушень, пов'язаних з цим заходом, і підхід щодо притягнення затриманих до відповідальності;

– інші види функцій тактичних командирів можуть охоплювати керівництво групами з ведення діалогу; відповідальність за використання певного спорядження (наприклад, командування групами поліцейських, які використовують вогнепальну зброю або спеціальними підрозділами з охорони публічного порядку); зв'язок із засобами масової інформації.

До обов'язків тактичних командирів належать:

- чітке розуміння стратегічної мети і завдань поліції;
- контроль за реалізацією тактики з охорони правопорядку відповідно до плану оперативного командування (з урахуванням дій в надзвичайних ситуаціях, затверджених у командній інструкції);
- прийняття рішень в межах своєї сфери відповідальності, забезпечення проведення відповідного інструктажу для співробітників поліції і керівництво їх діями в межах своєї сфери своєї відповідальності під час операції;
- перебування у відповідному місці, що дає змогу виконувати свої функції в будь-який момент;
- забезпечення передання всієї важливої інформації оперативному командирі (відповідно до ситуації).

Тактичні командири стежать за тим, щоб їхні власні дії та дії підпорядкованих їм співробітників відповідали стратегічним намірам і оперативному плану. Вони забезпечують проведення інструктажу для всіх своїх підлеглих щодо стратегічних намірів і оперативного плану ще до початку першого етапу операції і відповідають за розбір результатів зі своїми співробітниками після закінчення зібрання.

Тактичний командир забезпечує передання важливої інформації оперативному командирі і доведення важливої інформації до відома співробітників поліції, які працюють в зоні контролю тактичного командира. Тактичний командир завжди несе відповідальність за поведінку поліцейських, які перебувають під час його командування.

Висновки. Аналізуючи наведену інформацію, слід наголосити, що кожен з трьох рівнів командування має свої функції і обов'язки щодо планування і підготовки до зібрання, сприяння проведенню зібрання і аналізу результатів після завершення заходу. Водночас потрібно пам'ятати, що деякі заходи здійснюються співробітниками поліції на всіх трьох рівнях командування і на багатьох етапах операції. Зокрема всі командири поліції зобов'язані комунікувати з організаторами зборів та іншими ключовими сторонами, використовувати модель прийняття рішень і процеси оцінки ризиків, а також спира-

тися на основні принципи роботи із зібраннями під час планування і виконання своїх завдань: знання, сприяння, комунікація та диференціація.

1. Policing Assemblies. Amnesty International. 3013. URL: https://www.amnesty.nl/sites/default/files/ainl_phrp_short_paper_policing_assemblies.pdf.

2. Manual of Guidance on Keeping the Peace. Association of Chief Police (ACPO). URL: [http://www.acpo.police.uk/ProfessionalPractice/Uniformed Operations.aspx](http://www.acpo.police.uk/ProfessionalPractice/Uniformed%20Operations.aspx).

3. Alexander E. Berlonghi «Understanding and planning for different spectator crowds». Safety Science. Vol. 18. No. 4. 1995. Pp. 239–347.

4. Bliss J., Fallon C., Headen N., Gaskins R. «Crowd Reactions to Sublethal Weapons: Universal Triggers for Crowd Violence». Proceedings of the Human Factors and Ergonomics Society Annual Meeting. Vol. 48. 2004. Pp. 243–254.

5. Hoggett J., Stott C. «Crowd psychology, public order police training and the policing of football crowds». Policing: An International Journal of Police Strategies & Management. Vol. 33. 2010. No: 2. Pp. 218–235.

6. Reicher S., Stott G., Drury J., Adang O., Cronin P., Livmgstone A. J. Knowledge Based Public Order Policing Principles and Practice. Policing. Vol. 1. No. 4. 2007. Pp. 403–415.

7. Reicher S., Stott C., Cronin P., Adang O. An integrated approach to crowd psychology and public order policing. Policing An International Journal of Police Strategies & Management'. 2004. Pp. 558–572.

Tuz N. D. The structure of the command in securing public order and safety in the Scandinavian system

The article examines the peculiarities of the service of police officers who perform their duties in the process of securing public order and safety on the basis of the model of the Scandinavian countries, since policemen must have a clear, unified and consistent subordination order, so that one can determine the responsibility for committing unlawful acts, so that at any time it would be possible to determine which officer is personally liable for acts or omissions of police officers. The existence of a clear command structure is essential to ensuring law and order during the assembly, regardless of whether this assembly is planned in advance or spontaneous.

Key words: *command structure, golden, silver, bronze commanders, national police.*

Стаття надійшла 27 серпня 2018 р.

Розділ 4

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС. КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 344.65

З. Ф. Дільна

ПСИХОЛОГІЯ ПРИСЯЖНОГО ПРИ ПРИЙНЯТТІ НИМ СУДОВОГО РІШЕННЯ

Досліджено питання необхідності існування суду присяжних та забезпечення ефективності його функціонування у вітчизняному судочинстві. Проаналізовано позиції та аргументи і прихильників існування цього інституту, і його противників. Розглянуто психологічні особливості діяльності суду присяжних під час судового розгляду, чинники, що впливають на сприйняття ними обставин справи, а саме емоційну сторону, адже керуючись здебільшого емоціями, присяжні не завжди можуть правильно оцінити обставини справи, що, відповідно, вплине на прийняття рішення.

З'ясовано поняття внутрішнього переконання присяжного, порядку формування, чинників, які впливають на таке переконання, зокрема важливість діяльності сторін кримінального провадження, а також вплив індивідуально-психологічних особливостей присяжних на винесення судового рішення.

Ключові слова: *присяжний, психологія присяжного, внутрішнє переконання, сприйняття обставин справи.*

Постановка проблеми. Питання необхідності існування суду присяжних та забезпечення ефективності його функціонування у вітчизняному судочинстві викликає постійні дискусії і в науці кримінального процесуального права, і на практиці. Суд присяжних виконує важливу роль у системі кримінального правосуддя, це одна із основних частин правової системи, вияв демократії та незалежного, справедливого правосуддя, а також забезпечення реалізації принципу участі народу у здійсненні правосуддя (ст. 124). Сьогодні важливим є дослідження питання особливостей формування у присяжних внутрішнього переконання щодо певного факту винуватості особи чи невинуватості, тобто психологічні особливості прийняття ними рішен-

ня у справі, і, власне, виявлення низки проблем, які не дозволяють ефективно здійснювати правосуддя за участі присяжних.

Стан дослідження. Дослідження цієї теми частково висвітлювали у працях багато відомих вчених, зокрема А. М. Бернюков, В. С. Бігун, А. Б. Войнарович, М. В. Костицький, В. Т. Маляренко, В. Я. Марчак, С. П. Погребняк, Т. І. Присяжнюк, А. А. Солодков, О. О. Сидорчук, Т. А. Скуратовська, М. І. Ставнійчук, О. В. Стовба, В. М. Тернавська, Ю. С. Шемшученко, В. Ю. Шепітько, В. І. Шишкін, В. М. Щерба та ін.

Метою статті є з'ясування психологічних особливостей прийняття присяжним судового рішення у справі.

Виклад основних положень. Конституція України прямо передбачає право народу безпосередньо брати участь у здійсненні правосуддя. Відповідно, чинний Кримінальний процесуальний кодекс України також містить норми, що регламентують діяльність інституту присяжних у кримінальному провадженні. Так, відповідно до окремих положень КПК України можна виокремити такі основні риси суду присяжних в Україні: 1) кримінальне провадження за участі присяжних здійснюється за клопотанням обвинуваченого; 2) кримінальне провадження здійснюється судом присяжних лише у суді першої інстанції; 3) передбачено критерій тяжкості злочину – суд присяжних скликається лише щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі; 4) сувора процедура відбору присяжних тощо.

І в науці кримінального процесуального права, і серед юристів-практиків вбачається неоднозначне ставлення до існування такого інституту, як суд присяжних у кримінальному провадженні України. Звичайно, теоретично існування суду присяжних мало б покращувати якість провадження, так би мовити підкріпити довіру населення до правосуддя, адже цей правозахисний інститут є виявом гуманізму. Зокрема В. С. Бігун розглядає роль інституту присяжних як одного із інститутів народного представництва в контексті доктрини поділу влад. Загалом роль і місце народного представництва в здійсненні правосуддя залежить від концептуального аналізу сутності влади в доктрині поділу влад, зокрема визначення її джерела – держави чи народу. Відповідно, якщо вважати джерелом влади народ, то народне представництво – її закономірний вираз, зокрема і в правосудді. Загострення антиномії «влада – народ», тобто «держави – народ», актуалізує питання про те, що вважати джерелом влади – народ чи державу [1, с. 117–123.].

Вважається, що присяжні є тими особами, які відстоюють честь громади і будуть судити совісно, відповідно рішення, які будуть прий-

матись за їхньої участі, є найсправедливішими і такими, що заслуговують більшої довіри. Проте чи все так однозначно? Зокрема противники існування цього інституту вважають, що суд присяжних є непродуктивним, складним та вимагає великих затрат. І головним аргументом є теза про те, чи спроможні присяжні самостійно приймати рішення у справі і які обставини впливають на їх внутрішнє переконання. Відповідно до положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (ст. 63), присяжним є особа, яка у випадках, визначених процесуальним законом, та за її згодою вирішує справи у складі суду разом із суддею або залучається до здійснення правосуддя [2]. Тоді, як частина перша ст. 65 цього ж Закону вказує, що присяжним може бути громадянин України, який досяг тридцятирічного віку і постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного окружного суду, якщо інше не визначено законом. Тобто присяжні можуть і не мати юридичної освіти, і на думку деяких юристів-практиків «людина, яка не має юридичної освіти та ніколи не працювала юристом – це найкращий присяжний. Бо він покликається на свою совість на серце» [3].

О. В. Стовпа зазначає, що присяжні засідателі не повинні знати закон, оскільки для цього є професійні судді. Вони повинні визначити чи достатньо доказів для того, щоб встановити, чи вчинила особа те діяння, яке їй інкримінується, і якщо так, то чи є це діяння суспільно небезпечним, чи ні [4]. Отже, присяжні не є фахівцями з питань права, тому вважається, що їм відведена пасивна роль і вони неспроможні до прийняття самостійного рішення, адже здебільшого схильні орієнтуватись до думки суддів, які ведуть процес, тобто не на об'єктивні критерії, а на суб'єктивні уявлення та стереотипи. Тому аргументи проти існування суду присяжних насамперед стосуються форми організації судочинства, які ґрунтуються на тому, що присяжні не мають відповідної кваліфікації для винесення рішень і не обізнані в юриспруденції, можуть легко піддаватися емоціям та суб'єктивним факторам (5), не завжди здатні правильно оцінити докази, які надаються сторонами тощо [5, с. 72].

Питання про те, чи дійсно суд присяжних є настільки ефективним, виникає, власне, і через те, що судові рішення є найважливішим актом правосуддя, яке покликане забезпечити права і свободи громадян, і, відповідно, таке рішення повинно ґрунтуватись на доведених об'єктивних обставинах, а не на здогадках чи інтуїції. Крім того, судові рішення має бути законним, обґрунтованим та вмотивованим. Видається, що особі присяжному, який не має відповідної освіти, не вивчав відповідні навчальні дисципліни, важко буде надати правильну квалі-

фікацію вчиненому діянно. Звичайно, це не означає, що присяжні не сумлінно ставляться до своїх обов'язків. Може бути протилежна ситуація, коли присяжний буде дуже ретельно вивчати, зіставляти всі докази та може навіть помічати дрібні деталі, які професійний суддя не помітить. Звісно, присяжним під час виконання їх обов'язків нелегко, адже вони на рівні із суддями не можуть контактувати з іншими особами, обговорювати та радитись із сторонніми щодо справи, яка розглядається. Через це присяжні тісніше спілкуються між собою і, відповідно, уважніше ставляться до матеріалів справи.

Потребує уваги та становить значний інтерес питання щодо психології прийняття присяжним рішення у справі, тобто йдеться про критерії внутрішнього переконання. Присяжні на рівні із професійними суддями оцінюють всі докази у справі за своїм внутрішнім переконанням на основі повного та всебічного розгляду та вивчення всіх обставин справи. Внутрішнє переконання найперше формується в ході усунення та відкидання певних сумнівів під час заслуховування свідків, дослідження доказів тощо. Внутрішнє переконання присяжного-судді становить його усвідомлену потребу, використання ним власних думок, поглядів і знань [6, с. 541]. Воно пов'язане із правосвідомістю присяжного-судді, яка розглядається як форма суспільної свідомості, що поєднує систему поглядів, ідей, уявлень, теорій, а також почуттів, емоцій і переживань. Ці погляди характеризують ставлення людей і соціальних груп (у тому числі й через фактичну поведінку) до чинної і бажаної правової системи [7, с. 87].

Основні побоювання противників існування суду присяжних стосуються емоційного боку прийняття рішення присяжним, тобто керуючись зазвичай емоціями, присяжні не завжди можуть правильно оцінити обставини справи, що, відповідно, вплине на прийняття рішення. Звичайно, позитивним є те, що до складу присяжних можуть включатись особи різного віку та статі, а також професії та релігії.

Загалом присяжним доволі важко здійснювати свої обов'язки, адже їх діяльність з пізнання обставин кримінального провадження пов'язана із психологічною навантаженістю, перевантаженістю пам'яті, підвищеною зосередженістю, уважністю. Тобто активно повинні бути задіяні усі пізнавальні, емоційні та вольові психічні процеси, які взаємозалежні. Відповідно, активне та об'єктивне сприйняття видається неможливим без пам'яті, запам'ятовування – без сприйняття, а увага – без мислення. Проте будь-яка емоційна напруга у роботі присяжного не може вважатись позитивним моментом і може нашкодити об'єктивному та всебічному дослідженні усіх обставин справи. Виходячи із засади змагальності, судді і присяжні на рівні з ними

сприймають інформацію від сторін провадження – обвинувачення та захисту, які повинні дохідливо та переконливо доводити свою позицію на основі наявної інформації задля створення у присяжного твердого внутрішнього переконання як результату психічної діяльності людини, який, своєю чергою, включає такі взаємопов'язані стадії, як увага, розуміння, прийняття і запам'ятовування.

Тому сторонам потрібно пам'ятати таке:

1. Варто намагатись використовувати просту, доступну, але, звичайно, доцільну юридичну термінологію, для того, щоб присяжним було простіше зрозуміти значення слів.

2. Оскільки великий обсяг інформації може значно ускладнити її сприйняття присяжними, що буде мати наслідком і недостатній аналіз інформації, її оцінку, і, у підсумку, прийняття остаточного рішення, то інформація повинна подаватись поступово, від простішої до більш складної. Так, державному обвинувачу необхідно представляти інформацію, що міститься в матеріалах кримінального провадження так, щоб учасники судового розгляду, зокрема присяжні, отримали повну та об'єктивну картину того, що сталося [8, с. 76].

3. У своїх доповідях сторони повинні намагатись використовувати більш наочні приклади, зокрема ілюстрації, зорові образи, словесні картинки тощо, оскільки більшість людей є візуалами, і краще сприймають побачене, а не почуте. Також доцільно використовувати у своїх доповідях такі звороти, як «дивіться», «ясно і чітко», «уявіть собі», «я бачу це так». Коментуючи відеозаписи, фотоматеріали, схеми, доцільно використовувати спеціальну проєкційну техніку [9, с. 19].

4. Сторонам важливо встановити із присяжними психологічний контакт, для чого необхідно скористатись відомими прийомами відомого психолога Дейла Карнегі, який говорив про те, що ім'я для людини є найважливішим звуком, відповідно, дуже важливо запам'ятовувати імена та по батькові присяжних, а також і вид їх занять.

5. Слід пам'ятати про важливість такого психічного процесу, як запам'ятовування обсягу інформації, яке в подальшому переростає у сформоване внутрішнє переконання, і яке, відповідно, слід забезпечити повторенням інформації, акцентуванні на найважливіших моментах за допомогою інтонації, темпу мови, пауз тощо.

6. Необхідно пам'ятати про правило послідовності та тривалості виступів, за яким у разі, якщо два повідомлення пред'являються один за одним, то більше впливатиме на слухачів саме перший, проте, якщо між двома виступами є великий проміжок часу, то ефективнішим буде той, що останній. Щодо тривалості виступу, то слід навести думку

А. П. Чехова: «Стислість – сестра таланту», тобто що виступ буде лаконічнішим, то краще він буде сприйматись.

7. Велике значення має і темп мови особи комунікатора. Так, Н. Міллер виявив, що відчуття правдивості у аудиторії збільшується, коли людина говорить швидко. Середня швидкість мовлення в 140–150 слів за хвилину може бути подвоєна, перш ніж почне знижуватися її розуміння слухачами. Швидка мова не залишає слухачам часу на критику [10, с. 101].

Також, особливо для сторони захисту, не слід забувати про те, що промова повинна бути чіткою та лаконічною, зрозумілою та простою за своїми висловлюваннями, а основне такою, щоб зацікавити аудиторію, викликати інтерес та переконати у правоті своєї позиції. Що стосується саме промов адвоката задля ефективного впливу на присяжних, то варто зазначити, що важливим є вплив на емоції та почуття присяжних. Слушно зазначив французький психолог Г. Лебон: «Хороший адвокат повинен найбільше піклуватися про те, щоб діяти на почуття присяжних» [11, с. 105]. Вирізняють також два способи розташування адвокатом доказів у своїй промові. Перший – від «слабкого» до «сильної» – рекомендується у разі однозначно позитивної обстановки для сторони захисту. Другий – коли спочатку наводиться кілька сильних аргументів, потім низка середніх, а на завершення вирішальний і найвагоміший аргумент – найефективніший і універсальний спосіб [12, с. 12].

Для адвоката під час впливу на переконання присяжного потрібно пам'ятати про важливість дослідження особистості обвинуваченого або потерпілого. Слушно, на наш погляд, зазначив англійський адвокат-практик XIX століття Р. Гарріс, який писав про важливість вивчення особистості обвинуваченого, для того, аби зрозуміти мотиви вчиненого злочину, а разом із дослідженням особи потерпілого вяснити і характер відносин між особою обвинуваченого і потерпілого.

8. Періодичне повторення окремих важливих фраз, постановка проблемних та інколи навіть інтригуючих питань, констатація фактів, які підтверджуються доказами, використання цитат, приказок тощо.

9. Щирість та компетентність особи, яка комунікує (це стосується також і свідків, експертів тощо), переконливість своєї позиції тощо. Також важливим при подачі інформації перед присяжними має значення так звана надійність (тобто відповідність слів здоровому глузду: «Жінки, я до вас звертаюся: як куртку за такий короткий проміжок часу можна прати і висушити?»), законність («Закон зобов'язує мене ...»), «Закон забороняє ...»); подібність комунікатора і присяжних засідателів («Ми з вами», «Для мене і для вас»); зовнішня привабли-

вість комунікатора (не тільки адвоката, а й прокурора, експерта, свідка, підсудного, потерпілого); особиста привабливість (особистісні риси, вік, сімейний стан, приваблива професія, психологічний стан, позитивне ставлення оточуючих) [13, с. 414].

Виходячи із етимологічного значення терміна «присяжні», який означає спілку людей, яким доручено виконати певне завдання під присягою, чітке внутрішнє переконання є найважливішим критерієм для прийняття рішення, адже якщо присяжний буде вважати, що доказів для цього недостатньо, то визнавати обвинуваченого винуватим вбачалось би незаконним, несправедливим, і, відповідно, порушенням присяги. Так, згідно зі ч. 2 ст. 388 КПК України однією з умов виконання особою функцій присяжного є складення присяги, оскільки особа приступає до виконання функцій судді, представника держави. Вчинені дії визначають її певне психологічне ставлення до виконуваних завдань [14].

Ще однією запорукою об'єктивного вирішення судом присяжних справи є те, що присяжні між собою до цього не повинні знати один одного чи бути чимось пов'язаними. Велике значення для прийняття рішення має високий рівень правосвідомості присяжного, в якій зазвичай виокремлюють такі складові: світоглядна, що охоплює ідеї, погляди тощо, психологічна, що проявляється через емоції, почуття та поведінкову. Правосвідомість присяжного у конкретному випадку є його ставленням до правових звичаїв, норм поведінки, норм права, законності, а також уявленням про правомірність та неправомірність. Відповідно, під час прийняття рішення присяжні повинні проявити глибоку аналітичну та мисленнєву діяльність.

Неабияке значення має і питання суб'єктивного ставлення присяжних до особи обвинуваченого. Наприклад, одним із негативних чинників, які можуть вплинути на присяжних є негативні стереотипи щодо людей іншої расової чи національної приналежності (якщо обвинувачений відноситься до таких). Хоча, як свідчить досвід слухання справи, першим в Україні складом суду присяжних, до якого входило троє жінок (а саме 30 квітня 2013 року слухання справи 27-річного громадянина Марокко, що звинувачувався в умисному вбивстві львівського лікаря-травматолога Леона Фрайфельда), останнього було виправдано. Як слушно зазначають психологи, на внутрішнє переконання присяжних може впливати таке поняття, як локус контролю, що означає суб'єктивне сприйняття особою локалізації причин своєї поведінки чи інших осіб. Відповідно, є люди із зовнішнім локусом контролю (тобто екстернали), які шукають причини поведінки та вчинення тих чи інших дій зовні, серед оточення та навколишнього середовища, та

із внутрішнім локусом контролю (інтерналі), які шукають причини поведінки в собі, і є більш впевненими в собі, наполегливими тощо. Присяжні із внутрішнім локусом контролю, як правило, будуть вимагати суворішого покарання для обвинуваченого. Зрозуміло, що ця категорія суто психологічна, і по-перше, неможливо під час відбору присяжних визначити їх локус контролю, та й, зрештою, закон при процедурі відбору цього не вимагає, оскільки під час відбору присяжних питання їх психологічних особливостей та симпатій не з'ясовується. Не відкидаючи ідею впливу індивідуально-психологічних особливостей присяжних на вердикт, зарубіжні дослідники стверджують, що цей зв'язок обмежена і науковий відбір присяжних повинен здійснюватися професійно підготовленими консультантами з урахуванням розглянутої справи та інших особливостей судового процесу [13, с. 343]. Видається, що ця думка є слушною і варто було в цьому напрямі удосконалити процедуру відбору присяжних.

Окрім того, вважається, що на прийняття рішення також впливатиме і та обставина, чи не був хтось із присяжних у минулому жертвою певного злочину або ж навіть хтось із близьких родичів присяжного жертвою подібного або ж такого ж за характером злочину. Варто зазначити, що у деяких зарубіжних країнах існує практика, відповідно до якої підлягають відведенню ті присяжні, які у минулому були жертвами злочинів, аналогічних тим, які інкримінуються обвинуваченим. Видається доцільним також не допускати до виконання обов'язків тих присяжних, які або ж прямо заявили про небажання їх виконувати, або ж навіть, як зазначають у своїй книзі «Адвокат в судочинстві» А. О. Власов та І. М. Куксін, адвокату варто скористатися правом безмотивного відводу, для того, щоб усунути від участі у справі особу, яка виявила в ході опитування небажання виконувати обов'язки присяжного, або якщо у адвоката складеться думка, що через низький інтелектуальний рівень кандидат буде не здатний впоратися з обов'язками присяжного [15, с. 238].

Щодо вже безпосереднього обговорення справи, варто зазначити, що саме колегіальне обговорення має наслідком зниження у присяжних гостроти емоційного впливу інформації, які вони сприймали у ході судового розгляду. Детальніше розглянемо важливість таємниці нарадчої кімнати. Принцип нарадчої кімнати полягає в тому, що забороняється спілкування присяжних з іншими особами, окрім професійних суддів. У такий спосіб значно підвищується почуття відповідальності за прийняте ними рішення. Закон визначає недопустимість незаконного впливу на присяжного (ст. 389 КПК України). Так, зокрема прокурору, обвинуваченому, потерпілому та іншим учасникам кримі-

нального провадження протягом усього судового розгляду забороняється спілкуватися з присяжними інакше, ніж у порядку, передбаченому цим Кодексом. Присяжний під час судового розгляду, виступаючи як суддя, повинен об'єктивно та неупереджено виконувати свої обов'язки, у процесі вирішення питань керуватися законом, своїм внутрішнім переконанням і совістю, як личить вільному громадянину і справедливій людині (про що і склав присягу (ст. 388 КПК). Тому на нього забороняється будь-який вплив з боку сторін або інших учасників судового розгляду. Спілкування учасників судового розгляду відбувається виключно в судовому засіданні шляхом постановлення запитань і відповідей на них [14].

Власна нарада суду присяжних може розвиватись двома способами: 1) коли думка всіх присяжних збігається (у такому випадку дотримуються формальні норми процесуального закону); 2) якщо думки присяжних не збігаються. В такій ситуації потрібно, щоб професійний суддя допоміг присяжним у розумінні фактів та обставин справи, які були дослідженні у ході судового розгляду, а також більш детально зупинитись на дослідженні тих доказів чи заслуханих свідчень, які стали основою для переконання. Відповідно, одні будуть переконувати інших, тому важливим для присяжного є вміння довести свою думку, показати причинно-наслідковий обставин справи.

Висновки. Прийняття рішення судом присяжних є нелегким розумовим емоційно-психологічним процесом, який вимагає значної уваги та зосередженості, а також об'єктивності. Присяжний під час здійснення покладених на нього обов'язків наділяється повноваженнями професійного судді і отримує інформацію в ході безпосереднього дослідження доказів, заслуховуючи сторони. Тому великий вплив на внутрішнє переконання присяжного мають саме доводи і прокурора, і адвоката. Неабияке значення для ефективного здійснення присяжними своїх повноважень має також і підхід до їх відбору, за яким до такого процесу слід залучати відповідних фахівців-консультантів, які матимуть обов'язково психологічну освіту.

1. Бігун В. С. Здійснення правосуддя в цивільному судочинстві: про право, правосудність і розсуд (філософсько-правові аспекти). *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 56. С. 117–123.

2. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/page3>

3. URL: <https://dailyviv.com/news/kryminal/u-lvovi-ne-mozhut-zasudyty-romiv-yakykh-zvynuvachuyut-u-rozchlenuvanni-dytyny-49440>

4. Санаков К. Р. Проведення у суді присяжних. *Міжнародний електронний науковий журнал*. 2018. № 5. URL: <https://nauka-online.com/ua/publications/yurisprudentsiya/2018/5>
5. Закревский И. Н. О настоящем и будущем суда присяжных: сб. статей. СПб., 1897. 201 с.
6. Жилин Г. А. Судья в гражданском процессе. М.: Проспект, 2009. 892 с.
7. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: Укр. енцикл.. Т. 5. 2003. С. 736.
8. Кулик Н. В. О современных технологиях представления доказательственной информации в деятельности государственного обвинителя. *Криминалист*. 2009. № 1. С. 75–80.
9. Зарипова Г. Использование психологических знаний гособвинителем. *Законность*. 2006. № 11. С. 18–20.
10. Рогов Е. И. Психология общения. М.: Владос, 2001. 334 с.
11. Райгородский Д. Я. Психология мас: хрестоматія. Самара: Издательский Дом «БАХРАХ», 1998. 592 с.
12. Каракозов С. А. Участие адвоката на стадии предварительного расследования. *Адвокатская практика*. 2009. № 5. С. 12–16.
13. Гулевич О. А. Психологические аспекты юриспруденции: учебное пособие. М.: Московский психолого-социальный институт, 2006. 512 с.
14. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 року. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4651%D0%B0-17>.
15. Власов А. А., Куксин И. Н. Адвокат в судопроизводстве: краткий учебный курс. М.: Норма, 2005. 294 с.

Dilna Z. F. Psychology of the juror at making the judicial decision

The article deals with the issues of the necessity of the existence of the jury and ensuring the effectiveness of its functioning in the domestic legal proceedings. The positions and arguments of both the supporters of the existence of this institution and its opponents are analyzed. The psychological peculiarities of the activity of the jury at a court trial, the criteria of internal convictions are studied. Considerable attention is paid to the factors that influence the perception of the circumstances of the case, namely, the emotional side, because, guided mainly by emotions, jurors may not always correctly assess the circumstances of the case, and it will accordingly affect the decision.

The author pays attention to those mental processes, by means of which the jurors could make a decision more efficiently; in particular, the question is in the fact that the activity of jurors concerning the knowledge of the circumstances of criminal proceedings is primarily related to psychological tension, memory strain, high concentration, and attentiveness. That is, all cognitive, emotional and volitional mental processes that are closely interrelated must be actively involved.

The concept of internal conviction of the juror, the order of its formation, factors influencing such beliefs are defined. In particular, the significance of the activity of the parties of criminal proceedings, which should take into account such methods of influence on jurors, as the use of simple and accessible legal terms in

order to understand the meaning of words easier and the presentation of information gradually, is investigated. It is important to establish a psychological contact with jurors, sincerity and competence of the communicating person. The influence of individual psychological peculiarities of jurors on a court decision is also significant for the effective exercise of their powers, accordingly, the approach to their selection should be premeditated, and only specialists with psychological education should be involved in such a process.

Key words: *juror, psychology of juror, internal conviction, perception of circumstances of the case.*

Стаття надійшла 20 серпня 2018 р.

УДК 343.137(477)

В. В. Навроцька

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОВЛЕННЯ ВТРАЧЕНИХ МАТЕРІАЛІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Здійснено аналіз дискусійних питань правового регулювання інституту відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження. До основних проблем аналізованого інституту належить: вузьке коло проваджень, що підлягають відновленню у випадку їх втрати, відсутність в учасників кримінального процесу права на оскарження рішень суду, прийнятих за результатами розгляду заяв про відновлення втрачених матеріалів, відсутність у суду права за власною ініціативою приймати рішення про відновлення втрачених матеріалів.

Ключові слова: *матеріали кримінального провадження, відновлення втрачених матеріалів, захист процесуальних прав.*

Постановка проблеми. Системне реформування кримінального процесуального законодавства (у напрямі розширення прав учасників процесу та підвищення стандартів доказування) виявило низку важливих проблем правозастосування, що тривалий час залишалися на «задвірках» кримінально-процесуальної науки (без належного теоретичного аналізу) та без будь-якого нормативного регулювання. Однією із таких проблем є відновлення втрачених матеріалів кримінальних проваджень.

Стан дослідження. Ступінь наукової розробки проблеми загалом дуже низький. Окремі аспекти проблеми відновлення втрачених

матеріалів кримінального провадження досліджували, зокрема, С. В. Бажанов, О. Я. Баєв, Я. О. Герасимчук, Н. П. Єфремова, В. С. Зеленецький, В. В. Кальницький, В. Ю. Кузьміна, А. Г. Маланюк, О. М. Миколенко, А. Б. Романюк, Г. П. Хімічева. Однак після прийняття нового КПК України 2012 р. монографічному дослідженню проблема відновлення втрачених матеріалів кримінальних проваджень не була піддана.

Мета статті – акцентування на дискусійних питаннях кримінально-процесуального регулювання відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження з тим, аби законодавець у подальшому усунув відповідні недоліки аналізованого інституту.

Виклад основних положень. Донедавна (до прийняття КПК 2012 р.) взагалі не було передбачено порядку відновлення матеріалів кримінальних проваджень. Це можна пояснити тим, що на практиці факти втрати справ, зазвичай, широко не афішувалися. Керівники слідчих підрозділів, а подекуди – навіть судді та «наглядаючі» прокурори (!) намагалися не виносити «бруд із хати». Якщо існувала можливість повторного допиту учасників процесу, долучення до справи копій документів, часткового переукладення їх із пам'яті, цим користалися. А, відтак, справа не вважалася втраченою. Для державної звітності чимало випадків втрати матеріалів кримінальних проваджень залишалися латентними. А тому, не маючи адекватного статистичного відображення, вони не сприймалися законодавцем масштабно як проблема насправді актуальна.

Проблемну ситуацію можна не помічати чи робити вигляд, що вона є незначною, однак об'єктивно від того вона нікуди не зникне. Втрата матеріалів кримінальних проваджень існувала раніше. Неподинокими є такі випадки й у сучасній практиці кримінального судочинства. І немає жодних підстав сподіватися, що такі факти не будуть траплятися у майбутньому. Спеціаліст із середнім (навіть за сучасними мірками) стажем роботи у слідчих підрозділах доволі легко згадає випадки втрати, знищення, викрадення матеріалів кримінальних проваджень. Практично аксіоматичним є твердження про те, що в органах досудового розслідування та у судах вряди-годи втрачаються матеріали кримінальних проваджень.

Відповідно до даних судової статистики кількість кримінальних проваджень щодо втрачених матеріалів недавніми роками неухильно зростає (до прикладу, із 9-ти проваджень у 2013 р. та 10-ти – у 2014 р., аж до 183 – у 2015 р.). Звісно, зростання цих показників має під собою об'єктивні причини – появу тимчасово окупованих чи непідконтрольних Україні територій.

На такі показники впливають й інші обставини. Феномен протидії кримінальному судочинству (що деколи має характер організова-

ної злочинної діяльності) обговорюється вченими та практичними працівниками. Не останнє місце серед найпоширеніших форм протидії розслідуванню займає викрадення та знищення матеріалів кримінальних проваджень [1, с. 9–10; 2, с. 160–161; 3, с. 274–276; 4, с. 235–244; 5, с. 121–123; 6, с. 435–438; 7; 8, с. 162–166].

Про втрату матеріалів кримінальних проваджень пише і неюридична преса [9; 10; 11]. Звісно, міра достовірності цієї інформації менша, але ймовірні погрішності у точності відтворення окремої ситуації не перешкоджають її використанню при системному аналізі проблеми.

При втраті матеріалів провадження окремі права учасників процесу, як-от право на апеляційне (касаційне) оскарження рішень суду можуть фактично залишитися нереалізованими. Це питання свого часу було предметом розгляду Європейського суду з прав людини. У низці своїх рішень цей орган стверджував, що у ст. 6 Європейської конвенції з прав людини безпосередньо не гарантоване право на оскарження рішень суду і не зобов'язано договірні держави передбачати відповідні процедури (що полягають, зокрема, у доступі учасників процесу як до рішень, що можуть бути оскаржені, так і до матеріалів, на яких такі рішення ґрунтувалися). Однак, на думку Стразбурського суду, положення ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції все ж закріплює відповідні права. А тому, якщо на рівні національного законодавства передбачено можливість оскарження рішень суду у зв'язку із встановленням підставності кримінального обвинувачення, то гарантії ст. 6 Конвенції слід застосовувати й у такому провадженні. Адже воно становить частину цілого процесу вирішення питання про обґрунтованість оспорюваного обвинувачення. З огляду на це ЄСПЛ вважає право на доступ до матеріалів завершеного кримінального провадження (а у разі їх знищення – право вимагати відновлення таких матеріалів) частиною права на судовий захист, а позбавлення цих прав – порушенням ст. 6 Конвенції [12, 13].

Звісно, і раніше втрачені кримінальні провадження відновлювалися та щодо них приймалися відповідні рішення [14]. Однак це відбувалося в умовах повної відсутності спеціального правового регулювання. Більшість втрачених проваджень відновлювалась «технічно», тобто у позапроцесуальній формі, нерідко без будь-якого повідомлення про це учасників процесу. Протягом багатьох років за відсутності спеціальної процедури відновлення кримінально-процесуальних матеріалів з цією метою застосовувалися загальні норми, які регламентували порядок досудового розслідування та судового розгляду. Частково вони були для цього цілком придатними, а частково – ні. Однак внаслідок специфіки відновлюваного провадження вони (загальні

умови) не завжди можуть бути застосовувані у ньому за аналогією. Істотні особливості, окрім того, тут має процес доказування та прийняття рішень.

А тому практика ставила (і, продовжуватиме ставити) перед законодавцем питання про урегулювання отаких «тіньових» для кримінального судочинства відносин, що реально виникають у ході відновлюваного провадження. Певно, стверджувати, що законодавець із поставленим перед ним завданням впорався на 100%, було б абсолютно безпідставно та категорично. Однак, незважаючи на низку вагомих недоліків правового регулювання аналізованого інституту, по яву розділу VII КПК України слід розцінювати позитивно.

В юридичній літературі одним із дискусійних питань є те, які саме втрачені матеріали кримінального провадження підлягають відновленню. Серед науковців з цього приводу існує два протилежні підходи. Відповідно до першого із них, заперечується можливість відновлення матеріалів того провадження, яке закінчилося постановленням іншого, аніж вирок, рішення (наприклад, ухвали про застосування чи відмову у застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру) [15]. Позиція adeptів такого підходу зрозуміла та ґрунтується на буквальному тлумаченні відповідної кримінально-процесуальної норми.

Друга із позицій ґрунтується на положенні ч. 6 ст. 9 КПК України, відповідно до якого у разі неоднозначного регулювання питання кримінального провадження, слід застосовувати загальні засади кримінального провадження [4, с. 238–239]. Прибічники такої позиції стверджують, що відновленню можуть підлягати матеріали кримінальних проваджень, які завершилися прийняттям таких рішень, як: а) ухвала про застосування примусових заходів виховного характеру (ст.ст. 497, 501 КПК); б) ухвала про застосування примусових заходів медичного характеру (ст.ст. 513 КПК), в) ухвала про закриття кримінального провадження та звільнення особи від кримінальної відповідальності (ст. 228 КПК); г) ухвала про закриття кримінального провадження у зв'язку із відмовою прокурора від підтримання державного обвинувачення (ч. 2 ст. 284 КПК).

Видається, що сучасна редакція ст. 524 КПК безпідставно зву́же коло проваджень, матеріали яких можуть бути відновлені. Відмінність у назві рішення (ухвала чи вирок), яким завершується розгляд справи по суті, не повинна бути причиною для відмови учаснику провадження про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру на те, аби матеріали цього втраченого провадження були відновлені. В юридичній літературі стверджується, що

це не свідомий підхід законодавця, а радше недолік законодавчої техніки. А тому до усунення цієї вади у законодавчому порядку допустимо за аналогією розглядати за правилами розділу VII КК України і заяви про відновлення втрачених матеріалів у справах, які були завершені винесенням цих двох видів ухвал [4, с. 238–239; 5, с. 121–123; 6, с. 440–441; 16, с. 908–909].

Також ст. 540 КПК України не передбачає можливості відновлювати провадження, що були завершені винесенням інших ухвал про закриття провадження (наприклад, у зв'язку зі смертю обвинуваченого, через відмову прокурора у зв'язку з відмовою від підтримання державного обвинувачення або ж внаслідок звільнення особи від кримінальної відповідальності). У цих випадках вирок у справі не виноситься. Але і особа, яку було звільнено від відповідальності, і особа, провадження щодо якої було закрито через відмову прокурора від підтримання обвинувачення, може мати інтерес у відновленні матеріалів такого втраченого провадження. Приміром, звільнений від кримінальної відповідальності стверджує, що всупереч положенню ч. 8 ст. 284 КПК України, він не давав згоди на таке звільнення. До речі, така ж заінтересованість може виникати і у потерпілого. Наприклад, він може оспорювати той факт, що йому була надана можливість самостійно підтримувати субсидіарне (додаткове) обвинувачення в силу положень ч. 2 ст. 341 КПК. Або ж, до прикладу, потерпілий може заперечувати факт досягнення примирення (що є однією з обов'язкових умов звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ст. 46 КК України) між ним та обвинуваченим.

Певно, є усі підстави підтримати останню із наведених думок (відповідно до якої під час застосування ст. 524 КПК слід вдатися не до «буквального», а до розширювального тлумачення цієї норми). Видається, що, здійснюючи вказівку на «вирок», законодавець акцентує саме на його завершальному характері для кримінального провадження. Але такий же характер можуть мати й наведені ухвали суду. У ч. 2 ст. 284, ч. 3 ст. 288, ч. 2 ст. 500, ч. 2 ст. 512 КПК однозначно вказано на завершення судом кримінального провадження шляхом винесення відповідних ухвал. Тому абсолютно обґрунтовано видається пропозиція про потребу внесення до законодавства змін, які б стосувалися можливості відновлення матеріалів не з огляду на вид рішення, а у зв'язку із тим, що ним було закінчено провадження по суті [6, с.441].

Зараз же (доки відповідні зміни не внесені) положення розділу VII КПК України цілком можна застосовувати за аналогією і у ситуації, коли до суду надходить заява про відновлення матеріалів втраченого кримінального провадження, що було завершене винесен-

ням ухвали про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, ухвали про закриття провадження у зв'язку із звільнення від кримінальної відповідальності, а також ухвали про закриття провадження внаслідок відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення (ч. 2 ст. 284 КПК).

Слід зауважити також на не цілком коректний та однозначний виклад законодавцем положення ч. 2 ст. 528 КПК. Там зазначено, що суд відмовляє у відкритті провадження по відновленню втрачених матеріалів, «якщо мета звернення до суду, зазначена заявником, не пов'язана із захистом його (!) прав та інтересів». Використання займенника «його», вказує на те, що учасник судового провадження (прокурор у тому числі) може звернутися із відповідною заявою до суду, аби захистити власні, персональні інтереси. Однак, безсумнівно, прокурор у такому разі відстоюватиме не особисті інтереси, а інтереси публічні. Незважаючи на не зовсім вдалу редакцію аналізованої норми, відповідне право у прокурора, як видається, все ж існує. Такий висновок випливає із аналізу низки норм вітчизняного законодавства. Насамперед, у ст. 525 КПК серед суб'єктів права звернення до суду із відповідною заявою названо «учасника судового провадження» (безвідносно до того, чий інтерес – власний чи представляюваний) він збирається відстоювати у такому провадженні. По-друге, така можливість прокурора випливає із положень п. 2 ст. 2 Закону України «Про прокуратуру», де йдеться про те, що однією із функцій прокуратури є представництво інтересів громадян або держави в суді. Крім того, тут за аналогією може бути застосоване положення п. 12 ч. 2 ст. 36 та ч. 3 ст. 128 КПК, відповідно до яких прокурор може відстоювати інтереси держави чи громадян, які через фізичний стан чи матеріальне становище, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність чи обмежену дієздатність неспроможні самотійно захищати свої права. До того ж, прокурор як суб'єкт права на оскарження рішень суду повноцінно може реалізувати таке право тільки тоді, коли він матиме доступ не лише до самого рішення, а й до матеріалів, на яких це рішення ґрунтувалося.

Прикладом рішення суду про відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження за ініціативи прокурора (та з метою відстоювання ним інтересів учасників судового провадження) може слугувати ухвала судді Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 28.03.2016 р. Обставини справи такі: до суду надійшла заява заступника прокурора Донецької області про відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження відносно Особи 1. Прокурор обґрунтував заяву тим, що вироком Центрально-Міського

районного суду м. Горлівки Донецької області Особу 1 було визнано винним та засуджено за ч. 4 ст. 187, ст. 71 КК України, зазначений вирок не набрав законної сили, оскільки засудженим та прокурором було подано апеляційні скарги. Однак через захоплення приміщення апеляційного суду Донецької області незаконними військовими формуваннями так званої ДНР слухання справи не відбулося, а матеріали кримінального провадження втрачено. На думку прокурора, зазначені обставини стали передумовою порушення конституційних прав підсудного та інших учасників кримінального провадження. Відповідно до інформації ТУ ДСА України в Донецькій області було зроблено спробу безпосереднього транспортування кримінальних проваджень, справ, підсудних судам, розташованим у районі проведення АТО, до місцевих судів, визначених Розпорядженням Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ України «Про визначення територіальної підсудності справ» від 02.09.2014 р. № 2710/38-14, але у зв'язку із тим, що виникла загроза їх втрати та викрадення сторонніми особами, перевезення було припинено. Тому заступник прокурора звернувся до суду із проханням відновити окремі матеріали кримінального провадження стосовно Особи 1. Оскільки матеріали кримінального провадження щодо засудженого Особи 1 було втрачено та іншого шляху, окрім як відновлювати матеріали провадження, у прокуратури не було, суд прийшов до переконання, відповідно до якого заява прокурора підлягає задоволенню [17].

Дискусійним (у зв'язку із законодавчим невирішенням), залишається питання про наявність законного інтересу суду стосовно відновлення втрачених матеріалів. КПК України закріпив за судом тільки обов'язок вирішення питання про поновлення втрачених матеріалів, потрібних для захисту прав та інтересів учасників провадження. Зараз (з огляду на норми КПК України) суд сам не може вжити жодних заходів щодо відновлення втрачених матеріалів. А тому, не будучи вправі із власної ініціативи розпочати кримінальне провадження із відновлення матеріалів, суд має повідомляти про цей факт учасників провадження і чекати подання ними відповідних заяв.

Прикладом подібної ситуації було здійснення провадження з відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження на підставі ухвали Вінницького районного суду Вінницької області. У зазначеній ухвалі вказано, що провадження було розпочате за заявою прокурора прокуратури Вінницького району, а в самій заяві, що підставою її подання було отримане повідомлення голови Вінницького районного суду Вінницької області про факт виявлення судом відсутності окремих матеріалів у кримінальному провадженні [18].

Законодавець залишив поза увагою ту обставину, що суд (з огляду на положення ст. 410 КПК) відповідальний за повноту судового розгляду (а, отже, і за наявність матеріалів, що підтверджують законність та обґрунтованість та його висновків, викладених у судових рішеннях). У цій ситуації його процесуальний інтерес є безсумнівним. Як абсолютно резонно зауважує А. Романюк, ініціатива суду із відновлення втрачених матеріалів є іноді необхідною тоді, коли постає необхідність відправлення провадження до вищого суду, а заінтересовані особи не виявляють будь-якої ініціативи [6, с. 443–444].

Ще однією істотною вадою законодавчого регулювання відновлення втрачених матеріалів є те, що у КПК не передбачено можливості оскарження до апеляційного суду ухвал про: 1) залишення заяви про відновлення втрачених матеріалів без руху; 2) повернення такої заяви заявнику; 3) відмову у відкритті відновлюваного провадження; 4) залишення заяви без розгляду; 5) закриття розгляду заяви про відновлення матеріалів втраченого провадження. Не виключено, що заявник може заперечувати законність таких ухвал. Однак розділ VII КПК України не надає йому такої можливості. А враховуючи те, що відповідно до положень п. 3 ч. 1 ст. 392 цього Кодексу в апеляційному порядку можуть бути оскаржені тільки рішення, у випадках, прямо передбачених КПК, можна дійти висновку, що такі ухвали не підлягають оскарженню взагалі (навіть у випадку її очевидної незаконності та необґрунтованості).

Також у КПК не вказано, протягом якого часу має бути завершено відновлюване провадження. Видається, що проблему швидкості кримінального провадження не слід пов'язувати виключно із необхідністю ефективної боротьби зі злочинністю. Під час відновлення матеріалів кримінального провадження ця проблема не тільки зберігається, але й загострюється. При розгляді конкретних справ, пов'язаних зі скаргами на порушення права бути засудженим у розумний строк, Європейський суд неодноразово наголошував, що держава повинна гарантувати дотримання розумного строку навіть під час порушення роботи державних установ у країні, наприклад, у період тимчасової політичної кризи. Складність справи, дії сторін і виняткові обставини, із якими зіштовхуються суди (знищення чи втрата матеріалів проваджень у тому числі), можуть братися до уваги лише тоді, коли держава застосувала необхідні та ефективні заходи для виправлення такого стану справ. У іншому разі держава має нести відповідальність за порушення зазначеної статті міжнародного договору. А тому відновлювати матеріали втраченого кримінального провадження потрібно у розумний, з погляду вимог Загальної Декларації прав людини, строк.

Висновки. На підставі наведеного можна зробити такі висновки: 1) втрата матеріалів кримінальних проваджень є відносно поширеним явищем, що здійснює суттєвий вплив на правові відносини державних органів та осіб у сфері кримінального судочинства; 2) за правилами розділу VII КК України (за аналогією) слід також розглядати заяви про відновлення втрачених матеріалів по справах, у яких виносилися ухвали, котрими провадження по справі закрито; 3) якщо суд першої інстанції повинен направити справу до вищого суду у зв'язку із прийняттям ним апеляційної (касаційної) скарги, а згодом з'ясується, що матеріали цього провадження були втрачені, то, виходячи із змісту ст. 525 КПК, він має «дочекатися», доки до нього із відповідною заявою (про відновлення втрачених матеріалів провадження) звернеться хтось із учасників процесу; 4) істотною вадою законодавчого регулювання відновлення втрачених матеріалів є те, що у КПК не передбачено можливості оскарження до апеляційного суду ухвал про залишення заяви про відновлення втрачених матеріалів без руху; повернення такої заяви заявнику, відмову у відкритті відновлюваного провадження, залишення заяви без розгляду, закриття розгляду заяви про відновлення матеріалів втраченого провадження; 5) відновлення матеріалів втраченого кримінального провадження має бути здійснено у розумний (із погляду вимог Загальної Декларації прав людини) строк.

1. Петрова А. Н. Противодействие расследованию, криминалистические и иные меры его преодоления: автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность». Волгоград, 2000. 20 с.

2. Баяв О. Я. Посягательства на доказательную информацию и доказательств в уголовном судопроизводстве (правовые и криминалистические средства предупреждения, пресечения и нейтрализации последствий: проблемы и возможные решения). М.: Юрлитинформ, 2010. 432 с.

3. Маланюк А. Завдання і предмет провадження з відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження. *Малиновські читання: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Острог, 15–16 листопада 2013 року). Острог: Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2013. С. 274–276.

4. Маланюк А. Загальні умови здійснення провадження з відновлення втрачених матеріалів у кримінальному судочинстві України. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2017. Вип. 64. С.235–244.

5. Миколенко О. М. Правове забезпечення інституту відновлення втрачених матеріалів кримінального впровадження. *Матеріали 69-ї наукової конференції професорсько-викладацького складу економіко-правового факультету Одеського нац. університету ім. І. І. Мечникова* (м. Одеса, 26–

28 листопада 2014 року) / відп. ред.: І. С. Канзафарова, А. О. Нігрєєва; ОНУ ім. І. І. Мечникова, ЕПФ. Одеса: Астропринт, 2014. С. 121–123.

6. Романюк А. Б. Проблемні питання правового регулювання відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження в Україні. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), В. М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін та ін.; відпов. за вип. В. М. Дрьомін; МОН України, НУ ОЮА. Одеса: Юрид. л-ра, 2012. Т. 11. С. 438–445.*

7. Ефремова Н. П. Восстановление утраченных уголовных дел: дисс. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Омск, 2001. 220 с.

8. Жовненко Д. С. Відновлення втрачених доказів у кримінальному процесі. *Держава та регіони. Серія Право. 2011. Вип. 1. С. 162–166.*

9. Курінний В. Вибух у приміщенні Дарницького суду. URL: <http://kreschatic.kiev.ua/ua/2421/art/16984.html>.

10. Суд відкритий ... для злодіїв. URL: https://dt.ua/.../sud_vidkritiy_dlya_zlodiyiv_z_uzhgorodsk.

11. Мартин В. Як з Ужгородського міськрайонного суду зникли кримінальні справи (подробиці). URL: <https://karpatnews.in.ua/news/29702-yak-z-uzhhorodskoho-miskraionnoho-sudu-znykly-kryminalni-spravy-podrobytsi.htm>.

12. Рішення ЄСПЛ «Вермелен проти Бельгії» («Vermelen v. Belgium») від 20 лютого 1996 р. URL: european-court.eu.

13. Рішення ЄСПЛ «Кремзов проти Австрії» («Kremzov v. Austria») 1993 р. URL: <http://echr.ketse.com/doc/12350.86-en-19930921/view/>.

14. Ухвала Печерського районного суду м. Києва від 12.09.2011 р. (справа № 4-3913/11). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17803814>.

15. Гончаренко В. Г. та ін. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар; за заг. ред. проф. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. К.: ЮСТІНІАН, 2012. 1224 с.

16. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року / О. А. Банчук, Р. І. Благута, А. П. Бущенко та ін.; за ред. О. А. Банчука, Р. О. Куйбіди, М. І. Хавронюка. Х.: Фактор, 2013. 1072 с.

17. Ухвала судді Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 28 березня 2016 р. (№ справи – 243/2198/16-к). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56764453>.

18. Ухвала Вінницького районного суду Вінницької області від 30 липня 2013 р. (№ справи 128/34/13-к). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32686182>.

Navrotska V. V. The Problem Questions of the Legal Adjusting of Proceeding in the Lost Materials of Criminal Case

Proceeding in the lost materials of criminal cases is one of the most important problems of law enforcement. Long time this problem remained without the proper theoretical analysis and normative adjusting. Before the acceptance of new Criminal Procedural Code in 2012 lost criminal realizations recommenced and made decision too in relation to them. However it took place in the conditions of

complete absence of the special legal adjusting. For protracted period of justice reform lawyers and ordinary citizens gradually get used to think really legal categories. And that is why now heavily to combine the requirement of adherence of judicial form, providing of high standards of finishing telling with possibility of proceeding in the lost writing materials of realization without participation of the interested participants of process. Given out, that at the terms of increase requirements to the observance of judicial form absolutely impermissible are the used in practice unofficial going near reopening cases that quite often abuted upon falsification. Questions that touch proceeding in the lost materials of criminal realization have many debatable or in general unexplored theoretical aspects. They are clearly not enough regulated in law or the legal adjusting of corresponding positions does not answer modern requirements. Distant from perfection is law enforcement. It is educed at the same time, that most theoretical, legal and law enforcement problems of criminal-procedural institute of proceeding in the lost materials of criminal case have variants of decision however.

To the basic problems of this institute it is fixed: narrow circle of cases that is subject to renewal in case of their loss; absence for the participants of criminal process of right on the appeal of decreets, statements accepted on results consideration about proceeding in the lost materials; absence at the court of right on own initiative to make decision about proceeding in the lost materials, unsettled in the Criminal Procedural Code of period, during that refurbishable case must be completed.

Key words: *materials of criminal case, proceeding in the lost materials, protection of judicial rights.*

Стаття надійшла 19 червня 2018 р.

УДК 343.140.02

А. В. Ратнова

ЕЛЕКТРОННИЙ ДОКУМЕНТ ТА ЙОГО МІСЦЕ У СИСТЕМІ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Визначено важливість використання електронних документів у кримінальному процесуальному законодавстві. Розглянуто основні визначення електронного документа, що використовуються у нормативно-правових актах та наукових працях вчених. Проаналізовано основні підходи щодо самого терміна «електронний документ» та обґрунтовано необхідність використання цього терміна. Запропоновано авторське визначення електронного документа як джерела доказу. Викладено пропозицію щодо виділення електронного документа як окремого джерела доказу.

Ключові слова: *електронний документ, електронний доказ, документ, доказ, джерело доказу, система доказів.*

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційних технологій призвів до поширеного використання електронних документів не тільки у сфері бізнесу та торгівлі, але і у повсякденному житті. Комп'ютеризація та автоматизація органів, установ та організацій різних рівнів дала можливість створити та накопичити величезну кількість інформації, що зберігається в електронному вигляді.

Нещодавно правоохоронці Австралії використали дані «розумного» годинника Apple Watch як доказ у справі про вбивство. Основним доказом став смарт-годинник Apple Watch, який відстежував активність жертви під час вбивства [1].

Крім того, стало відомо, що британська аналітична компанія Cambridge Analytica зберігала й аналізувала дані близько 50 млн користувачів Facebook без їхнього відома. Припускають, що саме ці дані використовували для втручання в президентські вибори США 2016 року [2]. Хоча Facebook і не зберігає змісту розмов чи SMS-листування, проте, зберігає дані про усі вхідні та вихідні дзвінки, дані співрозмовника та тривалість розмови [3].

В Україні з 1 січня 2018 року набрав чинності Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення», який розпочав медичну реформу в Україні. Відповідно до ст. 11 вказаного закону, функціонує електронна система охорони здоров'я, яка містить персональні дані (уповноваженої особи, посада, стать, дата народження, серія, номер паспорта або номер ID-картки, РНОКПП, номер контактного телефону (телефонів) та електронна пошта (e-mail)). Також у систему вносять і іншу інформацію про пацієнтів (зокрема й інформацію про стан здоров'я, діагноз, відомості, одержані під час медичного обстеження пацієнтів) і надавачів медичних послуг [4]. Однією з підстав надання такої інформації є рішення суду. Хоча на сьогодні немає судової практики ухвалення тимчасового доступу до інформації, що міститься у електронній системі охорони здоров'я, проте у ній можуть міститися відомості, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні.

У всіх зазначених випадках так чи інакше існує електронний документ: у смарт-годиннику Apple Watch здійснюється автоматичний збір інформації з вбудованих та зовнішніх датчиків, який можна переглянути у вигляді електронного документа; інформація про користувачів соціальних мереж, особисті повідомлення є також електронними документами, які взаємопов'язані з законом «Про захист персональних даних»; відомості, що зберігаються у електронній системі охорони здоров'я є електронними документами, пов'язаними з законами, що зберігають лікарську таємницю.

У міжнародній практиці давно існують нормативно-правові акти, принципи та норми, які регулюють використання електронних документів як доказів у кримінальних провадженнях. Вітчизняне законодавство, на жаль, не враховує сучасних реалій та не використовує усіх переваг можливого використання електронних документів. Тому дослідження електронних документів як доказів є необхідним для швидкого, повного та неупередженого встановлення обставин кримінального провадження.

Стан дослідження. Питання використання електронного документа у доказуванні досліджували І. В. Булгакова, К. Б. Дрогозюк, О. П. Євсєєв, І. В. Казачук, А. Ю. Каламайко, О. О. Присяжнюк та інші науковці. Однак праці цих науковців стосуються електронно-цифрового підпису, проблеми збирання, оцінки, дослідження електронного документа, укладення договорів через мережу Інтернет та інших проблемних питань у адміністративному, господарському та цивільному процесі.

Один з найвідоміших дослідників цієї теми є Еоган Кейсі (Eoghan Casey), який досліджував електронні докази. Нині праці науковця не перекладені українською мовою та мало використовуються вітчизняними науковцями. Здебільшого це через деяку розбіжність законодавства, на яке опирається автор та тісний взаємозв'язок його праць з комп'ютерними технологіями, які є складними в розумінні для юристів-процесуалістів.

В Україні, лише деякі дослідники звертались до теми електронного документа з погляду кримінального процесу та криміналістики, серед них С. Й. Гонгало, І. О. Крицька, В. В. Мурадов, С. М. Стахівський, Д. М. Цехан, О. Е. Чекотівська, Г. Л. Чигрина, О. Е. Шведова. Проте досі нема згоди щодо дефініції «електронного документа», не запропоновано основних норм використання електронного документа у доказуванні. Більшість досліджень стосуються методики дослідження та експертизи, а також розгляду електронного документа як речового доказу. Водночас опущено важливість електронного документа як документа та його особливостей у кримінальному процесі.

Метою статті є дослідження та аналіз останніх публікацій щодо сфери використання електронного документа у кримінальному провадженні, формулювання визначення «електронного документа» та його місця у системі доказів кримінального процесу.

Виклад основних положень. Використання електронних документів у кримінальному провадженні відбувається доволі рідко. Насамперед це через складність правової основи. По-друге – отримання доступу, пошуку та підготовки необхідної інформації займає багато

часу. По-третє – у більшості випадків така інформація зберігається у різних системах, відділах та місцях. Користувачі та адміністратори систем можуть жити в різних містах, відповідно, вони наділені різними можливостями щодо наданні доступу до інформації.

Електронні документи за своїм змістом зумовлюють численні правові, конституційні, політичні питання, багато з яких ще не вирішені.

Водночас зростає і значення електронного документа як доказу. У Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) наявне лише визначення документа як джерела доказу. Відповідно до ч. 1 ст. 99 КПК України документом є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження. До документів, за умови наявності в них відомостей, передбачених ч. 1 ст. 99 КПК України, можуть належати матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації (у тому числі електронні).

Чинний КПК України надає можливість використовувати електронну пошту, електронні інформаційні системи, електронні засоби у роботі правоохоронних та судових органів, однак не дає чіткого визначення електронного документа. Єдине про що вказав законодавець це те, що оригіналом електронного документа є його відображення, якому надається таке ж значення, як документу (ч. 3 ст. 99 КПК України) [5].

Як вважає Є. Г. Ковбасюк, при всій значущості, поширеності та частоті використання поняття «документ» очевидно належить до недостатньо розроблених на загальнотеоретичному та практичному рівнях. Дефіцит знань у галузі наукового документоведення, зокрема відсутність загальноприйнятого визначення поняття документа, негативно впливає на ефективність практичної діяльності та судового документоведення [6, с. 543]. Аналогічно можна сказати про поняття електронного документа.

Для дослідження поняття електронного документа виокремимо основні наявні поняття «електронного документа» у законодавчій та науковій сферах.

Відповідно до Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», електронний документ – це документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа [7].

Згідно з ДСТУ 7157:2010, затвердженого наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої

політики від 11.03.2010 року № 8 «Інформація та документація. Видання електронні. Основні види та вихідні відомості», електронний документ – це документ, інформація в якому подана у формі електронних даних і для використання якого потрібні засоби обчислювальної техніки [8].

Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 01.10.2012 р. «Про затвердження Положення про електронні освітні ресурси» № 1060 електронний документ це документ, інформація в якому подана у формі електронних даних і для використання якого потрібні технічні засоби [9].

Енциклопедія державного управління пояснює, що документ електронний – це документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа, склад та порядок розміщення яких визначається законодавством [10, с. 142–144; 11, с. 126–127].

Великий енциклопедичний юридичний словник дає поняття електронного документа як матеріального носія відповідної інформації, зафіксованої у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа, без яких він не може бути підставою для його обліку і не матиме юридичної сили [12, с. 247].

У юридичній енциклопедії, електронний документ – це електронні копії документів з паперових оригіналів, а також деякі набори даних, спеціально підготовлених для зберігання, передавання і використання в електронному цифровому вигляді [13, с. 354].

Еоган Кейсі пропонує поняття цифрового доказу, під яким розуміє будь-які дані, які можуть підтвердити вчинення злочину, або можуть встановити зв'язок між злочином та жертвою чи злочинцем [14, с. 7].

Деякі науковці відкидають поняття електронного документа та пропонують інші визначення. Так, наприклад, В. В. Лисенко зазначив, що окрім «електронного документа» автори використовують терміни «машинний документ», «документ, підготовлений з використанням електронно-обчислювальних машин», «комп'ютерна інформація» тощо. Сам В. В. Лисенко пропонує застосовувати термін «інформація, що міститься в електронному вигляді на будь-яких носіях» [15, с. 64].

Водночас І. О. Крицька вживає термін «цифрова інформація» та акцентує на тому, що О. І. Котляревський, Д. М. Киценко пропонують використовувати поняття «електронні докази», під якими вони розуміють сукупність інформації, яка зберігається в електронному вигляді на будь-яких типах електронних носіїв та в електронних засобах. І. О. Крицька зауважує, що в науковому юридичному обігу трапляють-

ся і такі поняття, як «комп'ютерні докази», «комп'ютерні об'єкти» та ін. Утім, їх дефініції суттєво не відрізняються від визначення «цифрових доказів».

Категорія «цифрові джерела доказової інформації» об'єднує програми (програмне забезпечення), файли баз даних, аудіо-, відеозаписи тощо, джерелом яких, а отже, і формою існування, є засоби цифрової техніки – машинні носії, до яких належать оперативні запам'ятовуючі пристрої, постійні запам'ятовуючі пристрої, накопичувачі на жорстких магнітних дисках (вінчестери, дискети), переносні машинні носії (оптичні носії, флеш-карти), NAS-системи тощо [16, с. 302].

Варіативність визначень пов'язана з тим, що електронний документ використовується у адміністративній, господарській, цивільній та інших сферах та може використовуватися як речовий доказ і як документ. Однак, на нашу думку, ці визначення не відображають завдань, які ставить перед собою кримінальне процесуальне законодавство.

Насамперед електронному документу притаманна наявність певних реквізитів, проте вона не є обов'язковою для усіх них. У порядку здійснення цивільно-правових відносин низка правочинів визнається недійсними й вони не мають юридичної сили без таких обов'язкових реквізитів документа (дата складання, сторони та умови угоди, електронний підпис). Проте всі інші електронні документи існують без основних реквізитів й можуть бути використані як джерело доказу [17, с. 91].

По-друге, не слід зосереджуватись лише на матеріальному боці електронного документа. Матеріальний носій – це тільки спосіб збереження та передачі інформації, який має значення лише коли електронний документ виступає речовим доказом, окрім того, електронний документ може зберігатися у мережі Інтернет (он-лайн). Основну роль у електронному документі виконує інформація та її зміст.

Електронна форма представлення інформації – це спосіб документування інформації, що означає створення, запис, передачу або збереження інформації у цифровій чи іншій нематеріальній формі за допомогою електронних, магнітних, електромагнітних, оптичних або інших засобів, здатних до відтворення, передачі чи зберігання інформації. Електронною формою представлення інформації вважається документування інформації, що дає змогу її відтворювати у візуальній формі, придатній для сприйняття людиною [18].

Вагомим кроком у інституті доказування є прийняття Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу

адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 року. Відповідно до закону електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, яка містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (зокрема й текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних й інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет) [19].

Хоча цей закон не стосується кримінального процесуального законодавства, однак він розділив докази за формою на письмові, речові та електронні, визначив у якому випадку електронний документ є оригіналом, а у якому – копією, порядок зберігання та повернення оригіналів електронних доказів та основне: надав визначення електронного доказу. Вважаємо, що такий підхід є прогресивним та заслуговує на увагу у криміналістів-процесуалістів.

Отож бачимо, що КПК України лише виокремлює електронний документ як різновид документа або речового доказу, у той час коли Господарський процесуальний кодекс України (далі – ГПК України), Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК України), Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАС України) ставлять електронний доказ як окремий засіб доказування на рівні з іншими засобами доказування, який має свої особливості та ознаки (рис. 1, 2).

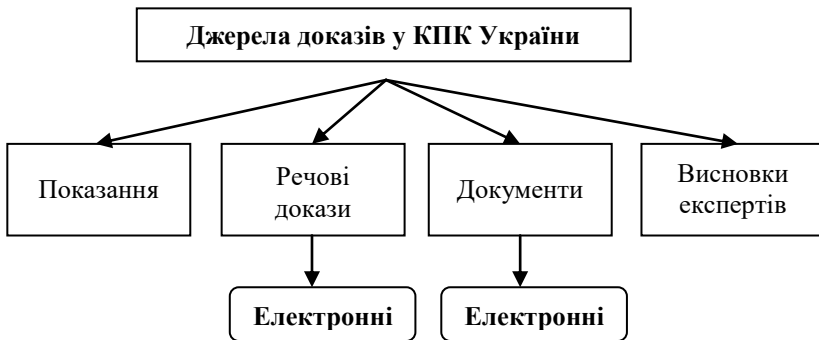

Рис. 1. Місце електронних документів у кримінальному процесі

Рис. 2. Місце електронних доказів у цивільному, господарському та адміністративному процесах

Висновки. Вважаємо, що у кримінальному процесуальному законодавстві слід застосовувати термін «електронний документ» з таких підстав:

1. Поняття «електронний» є ширшим ніж поняття «цифровий» та охоплює його. Електронні пристрої можуть працювати на аналоговій або ж цифровій схемі. Після появи цифрових схем, цифрова електроніка набуває більшої популярності та поступово витісняє аналогову. «Цифровий» це уже у будь-якому разі «електронний». Комп'ютер – електронний пристрій, призначений для обробки інформації. Відповідно, він її оцифровує, тобто виражає інформацію у цифрах.

2. Такий документ створюється або людиною з використанням комп'ютера, або самостійно комп'ютером (електронним пристроєм). До комп'ютерів відносять не тільки ноутбуки чи персональні комп'ютери, але і планшети, смартфони та навіть калькулятори. Відповідно, відомості, які можуть використовуватися у досудовому розслідуванні, існують лише у електронному середовищі.

3. Основною метою документа є збереження інформації. Оскільки у КПК України визначено, що документ, а у певних випадках – електронний документ, є джерелом доказу, то, відповідно, фактичні дані у цих документах (інформація) і є доказом.

Пропонуємо авторське визначення «електронного документа» як доказу – це інформація, яка міститься в електронній формі та може бути використана як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження.

У системі доказів кримінального процесуального закону електронний документ займає місце різновиду документа та речового

доказу, що, на нашу думку, применшує його важливість. Вважаємо, що електронний документ у кримінальному процесі повинен бути окремим джерелом доказів на рівні з показаннями, документами, речовими доказами та висновками експертів, так як у ГПК України, ЦПК України, КАС України.

Отже, підсумовуючи викладене, вважаємо, що електронний документ як доказ є недостатньо вивченим українськими вченими процесуалістами та потребує додаткового вивчення з врахуванням сучасних вимог та досягнень закордонних вчених.

1. Smartwatch data helped police make arrest in Adelaide murder case. *Mail Online*. 2018. URL: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-5557749/Apple-smartwatch-data-helped-police-make-arrest-Adelaide-murder-case.html>.

2. Левчук К. Глава безпеки Facebook йде у відставку після скандалу з Cambridge Analytica. *K.Fund Media*. 2018. URL: <https://kfund-media.com/glava-bezpeky-facebook-yde-u-vidstavku-pislya-skandalu-z-cambridge-analytica> (дата звернення 03.05.2018).

3. Каневський Д. Соцмережі й захист даних: Facebook знає, коли дзвонила теща. *Deutsche Welle*. 2018. URL: <http://p.dw.com/p/2v3Wу> (дата звернення 03.05.2018).

4. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України від 19.10.2017 р. № 2168-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2168-19> (дата звернення 03.05.2018).

5. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Дата оновлення: 24.04.2018. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення 03.05.2018).

6. Коваленко Є. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України. К.: Юрінком Інтер, 2006. 632 с.

7. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV. Дата оновлення: 30.09.2015. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/851-15> (дата звернення 03.05.2018).

8. ДСТУ 7157:2010. Видання електронні. Основні види та вихідні відомості. Чинний від 2010-03-11. Вид. Офіц. К., 2010. 14 с. (Інформація та документація).

9. Про затвердження Положення про електронні освітні ресурси: Наказ Міністерства освіти і науки; молоді та спорту України від 01.10.2012 р. № 1060. Дата оновлення: 13.02.2018. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1695-12> (дата звернення 03.05.2018).

10. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. К.: НАДУ, 2011. Т. 2: Методологія державного управління. 692 с.

11. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: К.: НАДУ, 2011. Т. 6: Державна служба. 524 с.

12. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. К.: Юридична думка, 2012. 1020 с.

13. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: Українська енциклопедія, 1998. Т. 2: Д-Й. 744 с.

14. Casey E. Digital evidence and computer crime: forensic science, computers and the internet (3rd edition). 2011. 770 p.

15. Лисенко В. В. Проблеми отримання і використання у доказовому процесі інформації, що міститься у електронному вигляді на магнітних, оптичних чи інших носіях (за матеріалами діяльності податкової міліції). *Вісник прокуратури*. 2007. № 4. С. 61–69.

16. Крицька І. О. Речові докази та цифрова інформація: поняття та співвідношення. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 1. С. 301–305.

17. Ратнова А. В. Електронний документ як джерело доказу у кримінальному провадженні. *Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування: збірник тез науково-практичного семінару (01 грудня 2017 року)*. Львів: ЛьвДУВС, 2017. С. 90–94.

18. Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 р. № 675-VIII. Дата оновлення: 26.04.2017. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/675-19>. (дата звернення 03.05.2018).

19. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2147-19>.

Ratnova A. V. Electronic document and its place in the law of evidence in criminal proceedings

The article considers the importance of using electronic documents in the criminal procedural law. The absence in the Criminal Procedure Code of Ukraine of the definition and basic requirements for an electronic document generates numerous legal disputes and discussions. Definitions that exist in other normative legal acts or scientific works of the researches do not fully correspond to the tasks of criminal proceedings. The proposed author's definition of an electronic document as evidence is as follows: it is an information contained in electronic form and it can be used as proof of the fact or circumstances that are established during the criminal proceedings.

In addition, controversies arise when using the term «electronic document». The scientists suggest using similar terms such as «computer proof», «computer object», «computer information», «digital evidence» and so on. According to the author, it is necessary to use the term «electronic document», since it most fully reflects the content of this concept. First of all, because the term «electronic» covers the concept of «digital», and any document created using an electronic device digitizes the information. Secondly, such a document can be created, changed, transmitted only in the electronic environment and using an electronic device (computer). Thirdly, in most cases, the essence lies in the very information contained in the elec-

tronic form. That is, an electronic document is a source of evidence, and the information contained in it is a proof.

It is also important to determine the place of the electronic document in the law of evidence. An electronic document is not only a kind of document of proof of fact. In economic, civil and administrative procedural codes, an electronic evidence is identified as an independent means of proof with its inherent properties. Thus, the electronic document should be identified as a separate source of evidence in the Criminal Procedure Code of Ukraine.

Key words: *electronic document, electronic proof, document, proof, source of evidence, law of evidence.*

Стаття надійшла 6 червня 2018 р.

УДК 343.97

**С. О. Сорока,
С. І. Марко**

ПРОТИДІЯ НЕЗАКОННОМУ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Розглянуто історичні аспекти формування міжнародної і національної системи контролю за обігом наркотиків. Проаналізовано шлях, яке пройшло людство від використання наркотиків як лікарських засобів до розуміння необхідності контролю над наркотиками, оскільки поширення наркоманії вже набуло глобального виміру і вважається мало не найнебезпечнішими для суспільного розвитку.

Розкрито етапи формування міжнародної системи контролю над наркотиками, починаючи з 1912 року. Закцентовано, що державна політика України у сфері контролю над наркотиками є важливою складовою всієї діяльності держави щодо стабільного, надійного функціонування суспільства і його безпечного існування. Розглянуто питання щодо доцільності легалізації наркотичних засобів.

Ключові слова: *наркоманія, наркотичні засоби, протидія, контроль над наркотиками.*

Постановка проблеми. Однією з найактуальніших проблем є зловживання наркотиками та їх незаконний обіг. Наркоманія – це негативне соціальне явище, за яким стоять тисячі загублених життів і вчинених злочинів. Збільшення збуту наркотиків і зростання попиту на них обумовило активізацію міжнародної спільноти щодо контролю над наркотиками. Правове регулювання цієї проблеми створює умови

для нормального існування правової держави і сприяє протидії незаконному обігу наркотичних засобів.

Стан дослідження. Науково-теоретичну базу дослідження становлять праці таких дослідників кримінального права та кримінології: Л. Анисимова, В. Василевича, О. Джузи, А. Закалюка, Ю. Кісловський, О. Козаченка, О. Костенка, О. Кравченко, В. Курченко, Н. Мирошниченко, А. Музики, О. Наден, Ю. Пономаренко, М. Прохорової, В. Пшеничного, Е. Расюка, М. Селіванова, В. Сташиса, В. Тація, В. Тимошенка, Б. Угаров, Є. Фесенка, М. Хавронюка, М. Хруппи, В. Шевчука, С. Яценка та ін.

Тому **метою** статті є дослідити становлення міжнародної системи контролю за обігом наркотиків як важливого аспекту протидії зловживанню наркотичних засобів в Україні.

Виклад основних положень. Перші історичні записки про давнє людське минуле містять згадку про те, що майже усі народи, починаючи з доісторичного періоду, вживали наркотики рослинного походження через те, що вони мають надзвичайні властивості щодо змінення сприйняття навколишнього світу та ілюзорного виконання бажань. Цим укріплювалась віра людини в могутність надприродних сил. Існує гіпотеза, що перше знайомство людини з наркотиками відбулось приблизно 40 тисяч років до н.е. Із документів й історичної хроніки відомо, що китайці, індузи, стародавні греки, ацтеки і сибірські племена добре знали дію деяких наркотиків і використовували їх для власних потреб [1, с. 6].

Вживання наркотиків у державах Західної Європи і в США розпочалося з середини XIX ст. Однак розповсюдження наркотичних засобів і торгівля ними аж до кінця XIX ст. розглядались як більш-менш законний промисел у медичних цілях; вони використовувались як лікарські засоби і це не вважалось серйозною небезпекою, а надто міжнародною проблемою [2, с. 48]. В Росії ж вони вільно провозились через кордон, тільки з оплатою підвищеного мита [3, с. 122].

Перші закони про заборону опіюпаління і розведення опійного маку та запобігання контрабанді наркотиків були прийняті в Індії і Китаї. У 1845 році закон про наркотичні засоби був прийнятий у Франції. В кінці XIX і на початку XX ст. прийняли постанови проти наркоманії деякі штати США [4, с.8]. «Асортимент» контрабандної торгівлі в капіталістичних державах дуже різноманітний і час до часу змінюється залежно від кон'юнктури ринку контрабандних товарів у різних державах. Винятком є наркотики, які в десятки разів рентабельніші ніж золото.

Отже, з середини XIX ст. масштаби зловживання наркотиків у багатьох державах збільшилися під впливом певних чинників.

Це пояснюється багатьма причинами, характер яких різноманітний. До них належить розширення доступності речовин, наприклад, у результаті розвитку шляхів сполучення і транспорту, досягнень в галузі хімії, розвиток засобів зв'язку, соціально-економічні чинники, індустріалізація, міграція і швидкі темпи урбанізації, зміни поглядів і ставлення до цінностей, безжалісна експлуатація людей злочинцями. Щоб протистояти розширенню масштабів зловживанню наркотичними засобами, співтовариство націй з початку ХХ ст. поступово створює механізм контролю, призначеного для обмеження доступу до наркотиків, які ведуть до зловживання, оскільки швидко було з'ясовано, що жодна держава самостійно не може успішно здійснювати діяльність із запобігання зловживанню наркотиками і їх незаконного обігу. Як правило, та чи інша організація наркобізнесу діє відразу в декількох державах. В одній виробляється сировина, в іншій – обробляється і проводиться очистка, в подальшому перевозиться через треті держави контрабандним шляхом і збувається вже в четвертих.

Тому контроль над наркотиками був загальносвітовою проблемою, починаючи з першої міжнародної конференції з цього питання, яка була проведена 1909 року в Шанхаї. Міжнародна система контролю формувалася поетапно, починаючи з 1912 р., коли була прийнята Міжнародна конвенція з опіуму. В подальшому ця діяльність продовжувалася з 1920 р. під егідою Ліги Націй, а з 1946 р. – ООН [5, с. 118]. У зв'язку з неухильним зростанням кількості осіб, що зловживали наркотиками, збільшенням нелегальної торгівлі і контрабанди наркотиків одним із основних завдань новоствореної Комісії з наркотичних засобів було розроблення єдиної конвенції про наркотики.

Одним із важливих аспектів протидії зловживанню наркотичних засобів стало прийняття Єдиної конвенції о наркотичних засобах 1961 р. [6]. Ця конвенція була прийнята урядами на спеціальній міжнародній конференції 1961 року і діє з 1964 р. Нині контроль відповідно до цієї угоди здійснюється більше ніж за 116 наркотичними засобами, включаючи опіум і його похідні, а також синтетичні наркотики.

У процесі розробки Єдиної конвенції 1961 р. було виокремлено три мети. Основна – це забезпечення систематизації всіх чинних різнобічних договірних норм у цій сфері. Вказана Конвенція замінила собою всі раніше прийняті договори про наркотики, крім Конвенції з боротьби з незаконним обігом шкідливих лікарських речовин 1936 р. [7, с. 149].

Наступна мета цієї угоди – спрощення і систематизація механізму контролю, що є ще одним важливим кроком у напрямі підви-

щення ефективності зусиль міжнародного співтовариства. Постійний Центральний комітет з наркотичних засобів, що був створений відповідно до Міжнародної конвенції з опію 1925 р., і Контрольний орган з наркотичних засобів, що був створений в межах Конвенції про обмеження виробництва і регламентації розподілу наркотичних засобів 1931 р., були об'єднані в рамках єдиного органу, Міжнародного комітету з контролю над наркотиками (Комітет). Відповідно до Єдиної конвенції 1961 р. Комітет є незалежним контрольним органом із застосування конвенції ООН у сфері контролю над наркотиками, який виконує завдання в таких двох сферах: у відношенні законного виробництва наркотиків і законної торгівлі наркотиками. Комітет вживає заходів щодо забезпечення достатніх поставок для медичних і наукових цілей і недопущення витоку наркотиків у незаконний обіг [5, с. 119].

Третя мета Єдиної конвенції 1961 р. полягала у розповсюдженні сфери застосування наявних систем контролю на культивування рослин в якості сировини для отримання натуральних наркотичних засобів. У Договорі 1961 р. був передбачений суворий контроль над виробництвом опію, і відповідно до цього договору в список рослин, на культивування яких був розповсюджений міжнародний контроль, були включені кокаїновий кущ і канабіс. Цей Договір передбачав створення або збереження національної монополії в деяких областях. На держав-учасниць Договору 1961 р. було покладено особливе зобов'язання – обмежити виробництво наркотикомістких рослин кількістю, необхідною виключно для медичних і наукових цілей [5, с. 120].

Єдиною конвенцією 1961 р. передбачено чотири Списки наркотичних засобів – класифікація препаратів за ступенем їх шкідливості та заборони для немедичного поширення. Ці списки періодично змінюються, коригуються і доповнюються.

Відповідно до Єдиної конвенції 1961 р. Сторони зобов'язані представляти Комітету розрахунки за потребами держав з наркотичних засобів, що знаходяться під міжнародним контролем, які мають бути призначені для медичних і наукових цілей, а також для виготовлення інших наркотичних засобів або препаратів, а також розрахунки, що стосуються складських запасів наркотичних засобів. Сторони також повинні представити статистичні дані про те, чи не перевищує виготовлення, ввезення чи вивезення державою кількість наркотичних засобів відповідних розрахунків, а також про вживання, культивування, конфіскацію наркотичних засобів. Ця інформація може свідчити про масштаби незаконного обігу і ефективності заходів, що застосовуються правоохоронними органами з їх запобігання.

Єдина конвенція 1961 р. була підкріплена Протоколом 1972 р., в якому містилися поправки до Конвенції і який набрав чинності 8 серпня 1975 р. У Протоколі наголошується на необхідності розширення зусиль з попередження незаконного виробництва, обігу і використання наркотиків. У ньому також зазначається про необхідність надання особам, що зловживають наркотиками, послуг з лікування і відновлення працездатності, а також, що лікування і повернення в суспільство мають бути розглянуті як заміна чи доповнення до позбавлення волі осіб, що зловживають наркотиками. У Протоколі особлива увага акцентується на ролі Комітету в сфері контролю над наркотиками і на нього покладається відповідальність за забезпечення відповідності між пропозицією і попитом на наркотичні засоби в медичних і наукових цілях, і за вжиття заходів з попередження незаконного культивування, виробництва, виготовлення, обігу і використання наркотиків. У Конвенції з поправками йдеться про необхідність вжити спільних міжнародних заходів для вирішення проблем, пов'язаних із зловживанням наркотиками.

Отже, Єдина Конвенція 1961 р. з поправками – це перший міжнародно-правовий акт, що містить систему норм, які є правовим фундаментом протидії наркотизму у світовому масштабі.

До 1971 р. під контроль підпадали тільки наркотичні засоби. Ще до прийняття і набрання чинності Єдиною конвенцією на міжнародному рівні обговорювалися нові питання, пов'язані з попередженням шкідливих для здоров'я людей наслідків зловживання психотропними речовинами [7, с. 152].

У січні–лютому 1971 р. під егідою ООН прийнято Конвенцію про психотропні речовини. Відповідно до цієї конвенції, що набрала чинності 16 серпня 1976 р., встановлена міжнародна система контролю за такими речовинами: галюциногенами, такими як дієтіламід лізергінової кислоти (ЛСД) і мескалін; стимуляторами, такими як амфетаміни; седативно-гіпнотичними засобами, наприклад, барбітуратами. Речовини, що підпадають під контроль Конвенції 1971 р., розміщені між чотирма окремими списками. Ці Списки знаходяться в додатку до Конвенції 1971 р., і сторони вказаної Конвенції зобов'язані дотримуватися обмежень, пов'язаних з ними [8].

У зв'язку з особливим характером цих речовин Всесвітня організація охорони здоров'я була призначена установою, якій доручено на основі медичних міркувань визначати доцільність включення будь-якої нової речовини в один зі Списків Конвенції.

Продовжуючи працювати у напрямі міжнародної боротьби з розповсюдженням наркоманії, 1988 року ООН скликала Конферен-

цію повноважних представників, на яку 106 державами була прийнята Конвенція ООН про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин [9]. Ця Конвенція набула чинності 11 листопада 1990 р. [5, с. 125]. Основним мотивом її прийняття була необхідність зміцнення та доповнення заходів, передбачених двома попередніми конвенціями ООН, водночас основна увага приділялася підвищенню ефективності правових засобів міжнародної співпраці для запобігання міжнародної злочинної діяльності, якою є незаконний обіг наркотиків [10, с. 410].

Конвенція 1988 р. враховує різні аспекти проблеми, зокрема, не передбачені або недостатньо повно врегульовані попередніми документами. Одним із найважливіших положень цієї Конвенції є встановлення контролю за речовинами, що використовуються під час виготовлення наркотичних засобів і психотропних речовин. Конвенція доповнена Таблицями № 1 і 2, що містять 22 найменування речовин, які у спеціальній літературі прийнято називати прекурсорами.

Іншим важливим новим положенням є зобов'язання Сторін ліквідувати або зменшити незаконний попит на наркотичні засоби і психотропні речовини. З метою запобігання витоку речовин, які часто використовуються при незаконному виготовленні наркотичних засобів і психотропних речовин, включених у Таблиці I і II Конвенції, сторони зобов'язуються вживати заходів, які вони визнають необхідними, і в цьому аспекті співпрацювати між собою.

Вперше у міжнародній практиці вказаною Конвенцією передбачено метод «контрольованої поставки», при якому дозволяється ввезення, провезення або вивезення на територію однієї чи декількох держав незаконних чи таких, що викликають підозру, партій наркотичних засобів з відома і під наглядом їх компетентних органів з метою виявлення осіб, що беруть участь у вчиненні правопорушень, які визнані такими відповідно до ст. 3 Конвенції 1988 р. [10, с. 411].

Держави, що стають Сторонами міжнародних договорів з контролю за наркотиками, повинні виконувати свої зобов'язання, як правило, на основі прийняття відповідного законодавства для забезпечення можливостей виконання в повному обсязі умов договору. Наприклад, одним із основних і обов'язкових для всіх Сторін елементів Конвенції про наркотики є встановлення кримінальної відповідальності та покарання за незаконний обіг наркотиків. Для досягнення цієї мети у державне законодавство, за необхідності, вносяться відповідні зміни. Притому, що Конвенції спрямовані на встановлення загального мінімального стандарту певної діяльності, Сторони Конвенцій можуть, за бажанням, вживати суворіші заходи, порівняно з передбаченими

в договорах, за обов'язкової умови, що такі ініціативи відповідають нормам міжнародного публічного права, особливо нормам, що стосуються захисту прав людини.

Значна увага в Конвенції 1988 р. приділяється налагодженню міждержавних зв'язків у протидії незаконному обігу наркотичних засобів.

Значимо, що у протидії зі зловживання наркотиками та їх незаконним обігом три нині чинні Міжнародні Конвенції є правовою основою системи контролю над наркотичними засобами і психотропними речовинами. Ця система розроблена і підтримана міжнародним співтовариством. На її основі організується взаємодія більшості держав щодо зазначених питань [7, с. 152]. Розглянуті конвенційні норми спрямовані на захист таких найважливіших загальнолюдських цінностей, як здоров'я і соціальний добробут населення. Цим нормам притаманний доволі високий рівень законодавчої техніки, що забезпечує чітке і точне визначення термінів, понять, приписів. Усі конвенції взаємопов'язані однією ідеєю, кожна наступна конвенція доповнює і збагачує попередню [5, с. 134]. Згадані конвенції знаходяться в постійному розвитку, а за необхідності доповнюються і модернізуються.

Усвідомлюючи небезпеку, яку несе розповсюдження наркоманії, керівництво нашої держави та Уряд України включили контроль за наркотиками до першочергових національних завдань. Саме тому одним із найперших міжнародних актів, який набув чинності 27 листопада 1991 р. на території незалежної України, була Конвенція 1988 р., ратифікована постановою Верховної Ради УРСР [11]. Україна стала однією з перших держав колишнього Союзу радянських соціалістичних республік, яка прийняла національне антинаркотичне законодавство, адаптоване до міжнародних вимог. Крім того, слід зазначити, що паралельно з криміналізацією злочинів у сфері обігу наркотичних засобів розглядаються питання щодо легалізації наркотичних засобів. Це питання є одним із найважливіших і дискусійних. Тому слід визначитись, з яких позицій варто підходити до аналізу чинного антинаркотичного законодавства, оскільки недавнім часом вченими, окремими політиками, працівниками засобів масової інформації і громадськими діячами усе частіше обговорюється питання легалізації продажу та вживання деяких наркотиків.

Дискусія про можливість легалізації продовжується на Заході вже не перше десятиліття. Вважається, що легалізація на перших порах не знизить кількості наркоманів, адже значно зменшить суспільні витрати і сильно вдарить по могутності наркомафії. Аналіз законодавства

багатьох держав виявив різні підходи до вирішення проблеми протистояння розповсюдженню наркотичних засобів. Уряди Німеччини, Швейцарії, Польщі обрали ліберальний метод протидії наркоманії. Голландія є першою країною у світі, яка на законодавчому рівні дозволила населенню вживати наркотичні засоби у визначених дозах. Франція та США обрали інший шлях, проводячи так звану «жорстку політику» щодо порушників антинаркотичного законодавства і, як наслідок, у США за останнє десятиріччя кількість осіб, які вживають наркотики, зменшилася у два рази.

Нещодавно і в пострадянських державах розпочалося обговорення питання про введення закону про легалізацію легких наркотиків. Думки науковців розділилися, оскільки прихильники є як за, так і проти. Наприклад, В. Б. Каліновський вважає, що подальший розвиток боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів неухильно призведе тільки до їх легалізації з належним державним контролем попиту на ринку збуту, має плануватися і використання в медичних цілях [12, с. 86]. А. А. Музика, розглядаючи проблему легалізації вживання наркотичних засобів, загалом не заперечує проти її втілення в життя, але вказує, на одне важливе застереження – програми легалізації вживання наркотиків необхідно розглядати як один із напрямів державної політики в галузі соціальної реабілітації наркологічних хворих. Потрібно чітко усвідомлювати, зазначає автор, що легалізація вживання наркотиків і відсутність відповідальності за їх немедичне вживання (чи декриміналізація таких дій) – це різні, хоча й близькі, пов'язані питання (ці питання є спорідненими, хоча водночас мають різну юридичну природу). У зв'язку з цим наголошується на тому, що скасування відповідальності за вживання наркотичних засобів без призначення лікаря не означає легалізацію немедичного вживання наркотиків. Останнє передбачає втілення комплексу державних заходів щодо забезпечення хворих на наркоманію відповідною опікою і контролем [13, с. 24]. Д. О. Штанько вказує, що одним із можливих шляхів подолання наркоманії на території України є декриміналізація вживання наркотичних засобів і можлива, але дуже обережна і контрольована легалізація немедичного вживання наркотиків [14, с. 165].

Інші автори, вивчаючи вказану проблему, розглядають позитивні та негативні сторони легалізації наркотиків, вказують, що для вирішення цієї проблеми необхідне вивчення досвіду зарубіжних держав, а також проведення аналізу можливості та доцільності його впровадження в Україні. Ці науковці схильні до того, що легалізація наркотиків є неприйнятна для України [15, с. 154; 16, с. 169; 17, с. 81]. Виходячи із ситуації, яка склалася із незаконним вживанням наркотиків як

у світі, так і в Україні, вирішення цієї проблеми в державі потребує прийняття негайних рішень. На нашу думку, легалізація наркотиків у нашій країні є недоцільною. Вважаємо, що легалізація наркотиків призведе до скасування моральної заборони на їх вживання, і мільйони людей, які раніше не зважувалися спробувати навіть легкі наркотики, тепер зроблять це. Не можна вирішувати державні проблеми, такі, як наповнення державного бюджету, за рахунок здоров'я населення, оскільки наркоманія є хворобою, яка практично не виликовується. На нашу думку, на державному рівні має бути проведена заборона пропаганди наркотиків, тобто має бути чітка позиція держави, спрямована проти їх легалізації

Висновки. Політика України у сфері контролю за наркотиками є важливою складовою всієї діяльності держави щодо стабільного, надійного функціонування суспільства і його безпечного існування. Тому державна політика має передбачати комплекс активних заходів протидії незаконному розповсюдженню будь-якого різновиду наркотичних засобів, одним із яких є прийняття національного антинаркотичного законодавства, адаптованого до міжнародних вимог.

1. Наркотики: социальные, медицинские и правовые аспекты: справочник / авт.-сост. И. Н. Кузнецов, С. К. Купрейчик. Мн.: Новое издание, 2001. 400 с.

2. Угаров Б. М. Международная борьба с контрабандою. М.: Междунар. отношения, 1981. 216 с.

3. Кисловский Ю. Г. Контрабанда: история и современность. М.: ИПО «АВТОР», 1996. 432 с.

4. Анисимов Л. Н. Наркотики: правовой режим. Международно-правовые и внутригосударственные проблемы регулирования производства, применения и распространения наркотических и психотропных веществ. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. 144 с.

5. Курченко В. Н. Противодействие незаконному обороту наркотических средств и психотропных веществ: уголовно-правовой и уголовно-процессуальные аспекты. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. 427 с.

6. Single Convention on Narcotic Drugs, 1961. URL: https://www.unodc.org/pdf/convention_1961_en.pdf.

7. Василевич В., Расюк Е. Конвенційний механізм протидії транснаціональному незаконному обігу наркотиків. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 11. С. 148–152.

8. Convention on Psychotropic Substances. United Nations, 1971. URL: https://www.unodc.org/pdf/convention_1971_en.pdf.

9. United Nations Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances, 1988. URL: https://www.unodc.org/pdf/convention_1988_en.pdf.

10. Сборник материалов ООН по борьбе с незаконным оборотом наркотиков / сост. А. П. Удод, Т. А. Галущенко, Е. А. Чистякова. К.: РИО МВД Украины, 1998. 516 с.

11. Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 24. Ст. 277.

12. Калиновский В. Б. Проблемы незаконного оборота наркотических веществ и противодействия его развитию. *Право і безпека*. 2003/2'1. С. 84–86.

13. Музика А. Об'єкт злочинів, пов'язаних з наркоманією. *Право України*. 1997. № 12. С. 90–95.

14. Штанько Д. О. До питання легалізації вживання наркотиків на території України. *Право і безпека*. 2002'4. С. 163–165.

15. Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Криминологія: курс лекцій. К.: МАУП, 2002. 296 с.

16. Курс криминології: Особлива частина: підручник: у 2 кн. / М. В. Ко-рнієнко, Б. В. Романюк, І. М. Мельник та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. К.: Юрінком Інтер, 2001. 480 с.

17. Пазенко Д. Організаційно-правові заходи протидії і профілактики наркоманії. *Юридична Україна*. 2006. № 10. С. 80–84.

Soroka S. O., Marko S. I. Counteraction to drug trafficking: international legal aspect

The first laws on the prohibition of opioid and opium poppy cultivation, and the prevention of drug trafficking were adopted in India and China. In 1845 the law on drugs was adopted in France. At the end of the nineteenth and early twentieth centuries Some US states have ruled against drug abuse. The stages of building the international drug control system begin in 1909,

When the first international conference on this issue took place in Shanghai. In 1912, the International Opium Convention was adopted. Subsequently, this activity continued from 1920 under the auspices of the League of Nations, and from 1946 – the UN. One of the important aspects of counteracting drug abuse was the adoption of the Single Convention on Narcotic Drugs, 1961. This convention was adopted by Governments at a special international conference in 1961 and has been in operation since 1964. In accordance with this convention, the International Narcotics Control Board is an independent control body for the implementation of the UN Convention on Drug Control, which carries out tasks in two broad areas: with respect to lawful drug production and lawful drug trafficking. Consequently, the Single Convention of 1961, as amended, is the first international legal act containing the system of norms, which are the legal basis for the fight against narcotization on a global scale.

Until 1971, only drugs were controlled. In January-February 1971, under the auspices of the United Nations, the Convention on Psychotropic Substances, which came in to force on August 16, 1976, was adopted. In continuing to work towards the international fight against the spread of drug addiction, in 1988 the United Nations Convention against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psycho-

tropic Substances was adopted, which entered in to force on November 11, 1990. Consequently, in the fight against drug abuse and illicit trafficking, the three existing International Conventions are the legal basis for the control of narcotic drugs and psychotropic substances. This system is developed and supported by the international community. On its basis, the interaction of most states is organized on these issues.

Aware of the danger of the spread of drug addiction, Ukraine has included drug control as a top priority national task and today.

A question is considered in relation to expediency of legalization of easy drugs, authors adhere to the idea, that must be the clear position of the state, directed against their legalization.

Key words: *drug addiction, drugs, counteraction, drug control.*

Стаття надійшла 8 червня 2018 р.

УДК 343.238

Н. І. Устрицька

ПОНЯТТЯ РЕЦИДИВУ ЗЛОЧИНІВ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ

Досліджено зміст та обсяг поняття рецидиву злочинів. Із законодавчого визначення рецидиву злочинів виокремлено такі його ознаки як:

- 1) вчинення двох або більше злочинів;*
- 2) усі злочини у межах рецидиву є умисними;*
- 3) злочини, які утворюють рецидив відокремлені один від одного певним періодом;*
- 4) на момент вчинення нового злочину особа має судимість за попередній злочин (злочини) не характеризують особливостей рецидиву злочинів, які відрізняють його від повторності. Адже повторністю може бути визнано і вчинення нового злочину особою, що має судимість за попередній злочин.*

Ключові слова: *повторність злочинів, рецидив злочину, судимість.*

Постановка проблеми. У КК України у розділі VII Загальної частини КК «Повторність, сукупність та рецидив злочинів» регламентовано випадки вчинення особою двох і більше злочинів. У науці кримінального права ці випадки об'єднані під загальним поняттям множинності злочинів. Відповідно повторність, сукупність та рецидив злочинів розглядається окремими формами множинності злочинів, кожна з яких має специфічний кримінально-правовий зміст. Однак, як зазначено у Постанові Пленуму Верховного Суду № 7 від 4 червня 2010 року «Про практику застосування судами кримінального законо-

давства про повторність, сукупність та рецидив злочинів та їх правові наслідки» цей зміст визначений у КК так, що деякі із цих форм не виключають одна одну. Тому вчинення особою двох або більше злочинів може за відповідних умов утворювати сукупність і повторність (наприклад, вчинення грабежу особою, яка раніше вчинила крадіжку), повторність і рецидив (наприклад, вчинення вимагання особою, яка має судимість за шахрайство). Це зумовлює необхідність визначити нормативний зміст вказаних проявів множинності злочинів та встановити деякі особливості кримінальної відповідальності за них.

Стан дослідження. Проблеми рецидиву злочинів досліджували у своїх працях О. О. Дудоров, І. О. Зінченко, М. Й. Коржанський, В. В. Кузнєцов, М. І. Мельник, В. О. Навроцький, А. В. Савченко, Т. І. Созанський, В. І. Тютюгін, Б. М. Телефанко, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк. В роботах зазначених науковців питання рецидиву злочинів висвітлюються в контексті вчення про множинність злочинів.

Метою статті є висвітлення кримінально-правового змісту рецидиву злочинів.

Виклад основних положень. КК України у 2001 р. вперше у вітчизняному кримінальному праві закріпив визначення рецидиву злочинів та його правових наслідків. Поняття рецидиву визначено у ст. 34 КК України як вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин, а в ст. 35 КК України встановлено, що повторність, сукупність та рецидив злочинів враховуються при кваліфікації злочинів та призначенні покарання, під час вирішення питання щодо можливості звільнення від кримінальної відповідальності та покарання у випадках, передбачених КК України.

Із законодавчого визначення рецидиву злочинів можна виокремити такі його ознаки:

- вчинення двох або більше злочинів;
- усі злочини у межах рецидиву є умисними;
- злочини, які утворюють рецидив відокремлені один від одного певним проміжком часу;
- на момент вчинення нового злочину особа має судимість за попередній злочин (злочини).

Проте, як уже зазначалось у юридичній літературі, ці ознаки не характеризують особливостей рецидиву злочинів, які відрізняють його від повторності. Адже повторністю може бути визнано і вчинення нового злочину особою, що має судимість за попередній злочин [1, с. 145–146]. У ч. 4 ст. 32 КК України зазначено, що повторність відсутня, якщо за раніше вчинений злочин особою було звільнено від

кримінальної відповідальності за підставами, встановленими законом, або якщо судимість за цей злочин було погашено або знято. А в п. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 4 червня 2010 р. № 7 «Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки» вказано, що для визнання злочину повторним немає значення, чи було особу раніше засуджено за вчинення злочину. Тобто поняття повторності злочинів охоплює рецидив злочинів.

Однак тут слід виокремити кілька важливих моментів. Одним із них є те, що усі злочини у межах рецидиву є умисними. Водночас умисел може бути і прямий, і не прямий. Тобто поняття рецидиву, яке міститься у ст. 34 КК України, обмежує його лише випадками вчинення нового умисного злочину особою, засудженою за умисний злочин. Вчинення після вчинення умисного злочину одного чи декількох нових необережних або, навпаки, вчинення після одного (чи декількох) необережних злочинів нового умисного злочину рецидиву не утворюють. Така позиція законодавця критикується у кримінально-правовій літературі. Наприклад, Б. М. Телефанко зазначає, що назва ст. 34 КК України не узгоджується з її диспозицією. Відповідно до визначення ст. 34 КК України, її назва мала би бути «рецидив умисних злочинів», оскільки назва «рецидив злочинів» повинна включати злочини, вчинені з необережності та судимість за необережний злочин. Відповідно, науковець пропонує таке визначення рецидиву злочинів – це вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за раніше вчинений умисний чи необережний злочин, або вчинення особою злочину з необережності, яка має судимість за раніше вчинений умисний злочин [2, с. 203–204].

Якщо звернутись до законодавства зарубіжних держав, то, наприклад, у КК Латвії рецидив визначено як вчинення особою нового злочинного діяння після засудження цієї особи за раніше вчинене злочинне діяння, якщо судимість за нього не знята або не погашена [3]. Таке трактування рецидиву злочинів не містить вказівки на умисну форму вини. За таких умов очевидно, що рецидивом може бути визнане вчинення особою нового умисного або необережного злочину після засудження за умисний або необережний злочин, якщо судимість за нього не знята або не погашена.

Такий підхід з боку законодавця, як зазначає І. І. Митрофанов, пояснюється тим, що необережні злочини є відображенням недостатньо дбайливого, несумлінного відношення винного до інтересів окремої особи, суспільства чи держави і не свідчать про наявність у винного стійких антисоціальних поглядів. На відміну від цього, умисна фор-

ма вини говорить про негативну установку винного до суспільних відносин, охоронюваних кримінальним законом. Враховуючи вказане, повторне вчинення умисного злочину дає можливість констатувати його не випадковий характер, глибоку ступінь моральної деградації винного, наявність укорінених антигромадських переконань, що є характерною ознакою рецидиву [4, с. 322].

Наступним важливим моментом, який визначає кримінально-правовий зміст рецидиву злочинів є наявність судимості за попередній злочин. На відміну від фактичної повторності злочинів, у випадку рецидиву за раніше вчинений умисний злочин відповідна особа повинна мати судимість. У постанові Пленуму Верховного Суду України від 26 грудня 2003 року № 16 «Про практику застосування судами України законодавства про погашення і зняття судимості» остання визначається як правовий стан особи, який виникає через її засудження до кримінального покарання і, за перелічених у законі умов, тягне настання для неї певних негативних наслідків (п. 1).

Зазначимо, що у юридичній літературі судимість визначається як захід кримінально-правового характеру, який застосовується до особи за вчинення злочину, виникає на підставі набрання обвинувальним вирок, з призначенням покарання, законної сили і тягне настання несприятливих правових наслідків [5, с. 310]. Це означає, що за значений злочин стосовно цієї особи повинен існувати обвинувальний вирок, який набрав законної сили.

Аналіз кримінального закону свідчить, що новий злочин як елемент рецидиву може бути вчинений:

1) під час відбування основного або додаткового покарання, призначеного судом за вчинення попереднього злочину;

2) після відбування покарання протягом строків, встановлених для погашення судимості (ст. 89 КК, а щодо особи, яка вчинила злочин до досягнення нею 18-річного віку, – ст. 108 КК), у тому числі під час іспитового строку в разі звільнення особи від відбування покарання з випробуванням (ст.ст. 75, 79, 104 КК);

3) протягом невідбутої частини покарання за умовно-дострокового звільнення від відбування покарання (ст. 81 КК) і під час відбування більш м'якого покарання, що застосовується у порядку заміни невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82 КК);

4) протягом строку, на який вагітну жінку або жінку, яка має дитину віком до трьох років, звільнено від відбування покарання (ст. 83 КК).

У випадках, коли обвинувальний вирок за попередній злочин (злочини) було скасовано як неправосудний і особу було реабілітовано; обвинувальний вирок за попередній або наступний злочин було

змінено і особа у зв'язку з цим вважається такою, що має судимість за необережний злочин, то рецидив злочинів у поведінці такої особи відсутній. Відтак втрачають своє правове значення всі несприятливі для особи наслідки, які виникли внаслідок визнання вчинених нею діянь рецидивом злочинів.

В тих же випадках, коли діяння, за яке особа була засуджена, декриміналізоване, то судимість за нього втрачає своє юридичне значення. Це впливає з того, що судимість є похідним наслідком вчинення злочину і засудження за нього. У ч. 1 ст. 5 КК України передбачено, що зворотна сила кримінального закону поширюється і на осіб, які відбувають покарання або відбули покарання, але мають судимість. Тому рецидив відсутній, якщо особа мала судимість за діяння, які декриміналізовані в зв'язку зі змінами в кримінальному законі.

В зв'язку з цим виникає ще одне питання – пов'язана декриміналізація і скасування судимості лише з формальними змінами в кримінальному законі чи відповідні правові наслідки можуть бути обумовлені і змінами в нормативно-правових актах інших галузей права. Відомо, що у випадках застосування статей Особливої частини з бланкетними диспозиціями та у зв'язку з субсидіарним застосуванням правових норм нерідко обсяг криміналізації змінюється і без змін в КК (це, наприклад, віднесення певних речовин до наркотичних засобів). Під час вирішення цього питання слід звернутись до рішення Конституційного Суду України від 19 квітня 2000 р. «Про зворотну дію кримінального закону у часі» (справа № 1-3/2000).

Конституційний Суд зайняв позицію, згідно з якою зміни в положеннях інших нормативно-правових актів не означають зміни в кримінальному законі і, відповідно, зворотна дія кримінального закону не настає. Звідси випливає, що судимість не припиняється у випадках, якщо в силу змін у нормативно-правових актах інших галузей права особа за такі самі діяння зараз не підлягає кримінальній відповідальності і не може бути засуджена. Виходячи з викладеного при встановленні наявності рецидиву враховується судимість і за діяння, які на момент вчинення нового (рецидивного злочину) не є злочинними в зв'язку зі змінами в нормативно-правових актах інших галузей права.

Окрім того, при визначенні рецидиву слід встановити чи враховуються лише судимості, що виникають відповідно до вироків судів України, чи й засудження в інших державах. Такі випадки в КК України регламентовано ст. 9 Загальної частини. Зокрема у ч. 2 ст. 9

КК України зазначено, що рецидив злочинів, невідбуте покарання або інші правові наслідки вироку іноземної держави враховуються при кваліфікації нового злочину, призначенні покарання, звільненні від кримінальної відповідальності або покарання. Відповідно до ч. 5 ст. 3 КК України Закони України про кримінальну відповідальність повинні відповідати положенням, що містяться в чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Як видно з міжнародного правового акту, правові наслідки, що витікають з колишньої злочинної діяльності особи, вітчизняним судом можуть і не враховуватися.

Наприклад, зі Закону України «Про ратифікацію Протоколу до Конвенції про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 року» випливає, що Україна не бере на себе зобов'язання враховувати вироки, винесені судами Азербайджану, Молдови, Вірменії, Росії, Білорусії, Таджикистану, Грузії, Туркменістану, Казахстану, Узбекистану, Киргизії при вирішенні питань про встановлення факту вчинення злочину повторно, порушення зобов'язань та пов'язаних з умовно достроковим звільненням.

У КК України не визначено види рецидиву. У юридичній літературі рецидив класифікують по-різному: за кількістю засуджень, за характером злочинів, за ступенем суспільної небезпеки. Кваліфікуюче значення має спеціальний та пенітенціарний рецидив. Загальний рецидив – це рецидив, який охоплює різні злочини, тобто не тотожні за родовим чи безпосереднім об'єктом.

Наприклад, випадок, коли особа має судимість за заподіяння умисного тілесного ушкодження та протягом строку судимості вчиняє шахрайство, або якщо особа, маючи судимість за крадіжку, вчиняє хуліганство. Вчинення нового злочину особою, яка має непогашену або не зняту судимість, якщо КК не передбачає цього як ознаку простого або кваліфікуючого складу злочину, під час кваліфікації не враховується. Він має таке значення, як загальна повторність, тобто розглядається як обставина, що обтяжує покарання. Кваліфікуюче значення загальний рецидив має лише в складі злочину, передбаченого ст. 395 КК України «Порушення правил адміністративного нагляду», оскільки такий нагляд встановлюється тільки щодо осіб, які мають судимість.

Водночас для спеціального рецидиву характерно, що особа була засуджена за певний злочин і знову вчинила злочин, ознакою складу якого є вчинення його особою, раніше судимою за такий злочин.

Спеціальним називається рецидив, до якого належать тотожні чи однорідні злочини, тобто однакові за складом або такі, що мають тотожні або подібні безпосередні об'єкти у випадках, спеціально передбачених Особливою частиною КК України. Спеціальний рецидив має кваліфікуюче значення.

У багатьох статтях Особливої частини КК попередня судимість прямо вказана як кваліфікуюча ознака. Наприклад, хуліганство, вчинене особою, що вже має судимість за хуліганство, необхідно кваліфікувати за ч. 3 ст. 296 КК України.

Спеціальний рецидив позначається словосполученням «особою раніше судимою» і далі вказується або назва злочину (наприклад, особою, раніше судимою за зайняття забороненими видами господарської діяльності) або вказується номери статей Особливої частини, або злочин, передбачений цією статтею (наприклад, ст. 213 КК України «Порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом», у ч. 2 ст. 213 «... особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею»). Якщо такий рецидив не є кваліфікуючою ознакою злочину, то він визнається повторністю злочинів (ч. 2 ст. 185 КК України). Деякі вчені зазначають, що це положення є дещо штучним, але тільки так можна провести межу між повторністю та рецидивом [6, с. 234].

Як вже згадувалось у літературі, рецидив становить собою повторність, пов'язану із засудженням за попередній злочин. Якщо закон не виділяє рецидив як ознаку складу злочину, але передбачає посилення відповідальності при повторності, то повторне вчинення злочину особою, яку було засуджено за відповідний злочин, враховують як повторність [7, с. 46].

Звідси випливає, що рецидив злочинів самостійного кримінально-правового значення немає. Це вид повторності злочинів, який характеризується тим, що новий умисний злочин вчинено особою, незважаючи на заходи кримінально-правового впливу, що вже застосовувалися до неї раніше.

Висновки. Рецидив полягає у вчиненні суб'єктом злочину, засудженим за один або кілька умисних злочинів, одного або кілька нових умисних злочинів за наявності непогашеної або незнятої судимості за попередній злочин. Якщо судимість за раніше вчинений злочин погашена або знята у встановленому законом порядку (ст.ст. 89, 91, 108 КК), рецидив виключається.

Якщо закон не виділяє рецидив як ознаку складу злочину, але передбачає посилення відповідальності при повторності, то повторне

вчинення злочину особою, яку було засуджено за відповідний злочин, враховують як повторність.

1. Устрицька Н. І. Кваліфікація повторності злочинів: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 216 с.

2. Телефанко Б. М. Щодо норми про рецидив злочинів. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 1. С. 203–206.

3. Уголовный кодекс Латвийской Республики: от 8 июля 1998 года; введен в действие с 1 апреля 1999 года. URL: www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1243424&subID=100106935,100106942,100106949,100107323#text.

4. Митрофанов І. І. Загальна частина кримінального права України: навч. посібник; Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського. Одеса: Фенікс, 2015. 576 с.

5. Устрицька Н. І. Судимість як захід кримінально-правового характеру. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 1. С. 304–312.

6. Теорія кваліфікації злочинів: підручник / В. В. Кузнецов, А. В. Савченко; за заг. ред. Є. М. Мойсєєва та О. М. Джужу, наук. ред. І. А. Вартилицька. К.: Паливода А. В., 2006. 300 с.

7. Навроцький В. О. Кримінально-правова кваліфікація: конспект лекції зі спеціального курсу. *Життя і право*. 2004. № 11. 79 с.

Ustrutska N. I. The concept of repetition of crime under criminal law of Ukraine

The context and scale of the concept repetition are researched in the article. It also examined that according to legislative definition of repetition such its characteristics as:

1) committing two or more offences;
 2) all offences within the repetition are malicious;
 3) offences, that form repetition are separated from each other by the certain period of time;

4) at the moment of committing a new offence, person was convicted for the previous offence (offences) aren't characterized the peculiarities of repetition, that distinguish it from repeat.

As committing new crime by the person, who was already convinced for the committing the crime previously could be recognized as repeat.

A few crucial issues concerning repetition are underlined in the paper. One of which is that all crimes within repetition are malicious. The concept of repetition according to the article 34 of Criminal Code of Ukraine, limits it only by the examples of committing new crime by person, who is convinced for malicious crimes. Committing one or a few new careless crimes after committing malicious crimes before or committing new malicious crime after committing careless crimes before don't create a new malicious repetition.

Unlike actual repeated crimes, in case of repetition of before committed malicious crime the certain person has to be convicted. Repetition consists of committing a crime by the subject convinced for committing one or a few malicious crimes not being cleared or removed conviction concerning committing previous crime. If conviction for committing previous crime is cleared or removed according to the law repetition is excluded.

It also emphasized the point that if the law doesn't distinguish repetition as characteristic of corpus delicti, but provides increasing of responsibility if repeated, then repeated of committing a crime by before convinced person is considered as repeat.

Key words: *repeated crimes, repetition of crimes, conviction*

Стаття надійшла 27 серпня 2018 р.

МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА¹

Розвиток демократичної, правової держави та громадянського суспільства в Україні об'єктивно висуває питання механізму забезпечення принципу гендерної рівності на одне із головних місць у системі найбільш суспільно важливих питань. У цьому контексті важливе значення для розвитку вітчизняної правової доктрини має монографія І. Грицай «Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика».

Перехідний етап функціонування Української держави збільшує значення дослідження сучасних механізмів формування органів публічної влади на основі принципу гендерної рівності. Якісний розвиток окремих адміністративно-територіальних одиниць та всієї держави загалом, формування представницьких органів влади з дотриманням принципу гендерної рівності, створення відповідних умов для реалізації зазначеного на практиці, ефективність роботи публічної влади та дієвість інститутів громадянського суспільства має прямий вплив на процес становлення України загалом та, відповідно, на її міжнародний імідж.

Монографія, присвячена аналізу питань принципу гендерної рівності та механізму його забезпечення в Україні, містить обґрунтування теоретичних проблем у досліджуваній сфері. Загальній меті дослідження підпорядкована і його структура, що містить чотири розділи, які спрямовані на вивчення: поняття та сутності принципу гендерної рівності; методології дослідження принципу гендерної рівності; поняття та загальної характеристики елементів механізму забезпечення принципу гендерної рівності, зокрема, його нормативно-правової та інституційної складових; гендерної політики в Україні; забезпечення принципу гендерної рівності в парламенті; принципу гендерної рівності у збройних силах; гендерного бюджетування та гендерної експертизи; забезпечення принципу гендерної рівності у сфері місцевого самоврядування та у діяльності громадських ор-

¹ Грицай І. О. Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика: монографія. К.: Хай-Тек Прес, 2018. 470 с.

ганізацій; практики Європейського суду з прав людини у сфері забезпечення принципу гендерної рівності.

Різні аспекти принципу гендерної рівності та механізму його забезпечення були об'єктом вивчення у працях різних дослідників з різноманітних суспільних наук та наукових шкіл. Однак сьогодні у науці залишилося багато питань, а у зв'язку з процесом євроінтеграції виникли ще й нові питання та завдання щодо механізму забезпечення принципу гендерної рівності, які вимагають якнайшвидшого вирішення. Інтенсифікація наукових розробок сприятиме виробленню комплексу теоретичних знань, необхідних для підготовки науково-обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення процесу механізму забезпечення принципу гендерної рівності. Це свідчить про необхідність та доцільність всебічного наукового дослідження принципу гендерної рівності та механізму його забезпечення.

Монографічна робота характеризується системністю, методологічною єдністю, органічним поєднанням теоретичних й практичних проблем науки теорії держави і права. Автор спирається на значну методологічну базу, використовуючи систему загальнофілософських, загальнонаукових, спеціально-наукових та власних методів правознавства.

Суттєвим є те, що у роботі І. Грицай спирається на широкий спектр вітчизняних та зарубіжних дослідницьких джерел, не обмежуючись лише юридичними доробками. Теоретичне підґрунтя роботи становлять наукові праці фахівців у сфері філософії, соціології, політології, науки державного управління, загальної теорії держави і права, галузевих юридичних наук, що, безперечно, сприяло всебічному та ґрунтовному аналізу вказаної тематики. Комплексний підхід забезпечив повноту та всебічність огляду проблеми, теоретичних узагальнень вченого і сприяв наданню пропозицій до нових концепцій вітчизняної юридичної науки механізму забезпечення принципу гендерної рівності.

Досліджуючи сутність принципу гендерної рівності, автор доходить справедливого висновку, що незважаючи на те, що після декількох десятиліть проведення досліджень у сфері гендерної рівності різними вітчизняними та зарубіжними науковцями, більшість із них так і не виокремлюють принцип гендерної рівності як один із основних принципів права, проте гендерна рівність є одним із основних принципів розвитку громадянського суспільства та правової держави.

Заслуговує на увагу позиція науковця про те, що відкрита та прозора взаємодія органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства є ґрунтом для забезпечення гендерного збалансування, унеможливлення монополізації влади та подальшої її децентралізації

і загалом демократизує весь процес публічного управління. Окрім низки наявних механізмів, сьогодні важливу роль для розвитку принципу гендерної рівності виконує контроль – державний та громадський. Останній є особливим виявом демократичного функціонування держави на сучасному етапі.

Позитивним у роботі слід відзначити детальний виклад загальних теоретичних питань, що стосуються механізму забезпечення принципу гендерної рівності, всебічний аналіз його елементів. Автор запропонував чимало практичних положень щодо удосконалення функціонування вітчизняного парламенту у напрямі забезпечення принципу гендерної рівності. Застосовано комплексний підхід до вивчення забезпечення принципу гендерної рівності у збройних силах.

Варто виокремити й теоретико-прикладну роль авторського дослідження гендерного бюджетування та гендерної експертизи. Так, ефективність і динаміка розвитку економіки кожної країни більшою мірою залежить від того, скільки засобів і як держава вкладає у людський капітал. Інтеграція гендерної складової у бюджетний процес та переструктурування доходів та витрат таким чином, щоб потреби жінок та чоловіків були відповідно представлені у статтях бюджету, є основними напрямками реалізації цього питання. Формування бюджету з урахуванням гендерних особливостей робить його прозорим, гроші витрачаються ефективно, послуги отримують усі соціальні та гендерні групи. Своєю чергою, практична значущість гендерно-правової експертизи полягає у можливості істотно підвищити якість законопроектів, проаналізувати можливі наслідки впливу законів і знайти в них недоліки до моменту прийняття Верховною Радою України остаточного рішення. У результаті науковцем сформульовані важливі положення щодо вдосконалення та підвищення ефективності гендерного бюджетування та гендерної експертизи, враховуючи позитивний досвід інших держав світу у цій сфері.

Потрібно акцентувати й на вивчення автором питань забезпечення принципу гендерної рівності у сфері місцевого самоврядування. Оскільки ця проблема, незважаючи на свою важливість, є такою, що не отримала належного місця у наукових працях вітчизняних вчених, зокрема правників. Більшість з праць підготовлено або до прийняття Закону України «Про місцеві вибори», який заклав основу для визначення нового орієнтиру у досліджуваній сфері, або ж мають моніторингове, аналітичне, статистичне тощо значення. Тому здійснений аналіз дав змогу науковцю розкрити найактуальніші проблеми у цій сфері та запропонувати можливі шляхи їх вирішення, зокрема, новацією має стати інститут медіації (посередництва) між гендерно

вразливими групами населення, зокрема й національним меншинами, та місцевою владою, різними соціальними та медичними установами тощо.

Ознайомлення з монографією І. Грицай «Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика» дає можливість підсумувати, що це перше системно-структурне та всебічне дослідження механізму забезпечення принципу гендерної рівності на вітчизняних просторах, яке становить цілісну, завершену, наукову працю, в якій вирішується проблема механізму забезпечення принципу гендерної рівності.

Наукові результати, висновки та пропозиції, зроблені у рецензованій монографічній роботі, можуть бути впроваджені у практичну діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства, використані для проведення подальших наукових досліджень, а також для опанування теоретико-практичного матеріалу з теорії держави і права тощо.

*Професор кафедри теорії права
та держави юридичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
доктор юридичних наук, професор,
дійсний член (академік)
Національної академії правових наук України,
Заслужений юрист України
Костицький Василь Васильович*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ЗАХИСТИ ДИСЕРТАЦІЙ

29 жовтня 2018 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.052.19 у Національному університеті «Львівська політехніка» відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) **Церковника Степана Івановича** на тему «Становлення та функціонування українських наукових, громадських та культурно-освітніх інституцій Східної Галичини в другій половині ХІХ – першій половині ХХ століття: історико-правовий вимір» (спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень).

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент **Забзалюк Дмитро Євгенович** (Львівський державний університет внутрішніх справ, завідувач кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права).

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор **Гарасимів Тарас Зеновійович** (Навчально-науковий інститут права та психології Національного університету «Львівська політехніка», професор кафедри теорії філософії та теорії права); кандидат юридичних наук **Миронюк Ольга Іванівна** (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, асистент кафедри філософії та теорії права).

Редколегія Наукового вісника вітає Степана Церковника з успішним захистом дисертації та бажає подальшої плідної наукової діяльності!

* * *

НАШІ АВТОРИ

- Бондаренко В. А.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри іноземних мов та культури фахового мовлення Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Боровікова В. С.** науковий співробітник відділу організації наукової роботи Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Брусакова О. В.** кандидат філософських наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ.
- Гамалюк Б. М.** кандидат наук з державного управління, доцент кафедри господарсько-правових дисциплін факультету № 6 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Гурковський М. П.** кандидат юридичних наук, доцент, проректор Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Данчул О. С.** кандидат юридичних наук, заступник декана факультету № 4 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Дідик Н. І.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Дільна З. Ф.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін факультету № 6 Львівського державного університету внутрішніх справ.

- Домброван Н. В.** начальник відділу організації наукової роботи Одеського державного університету внутрішніх справ.
- Дубінська З. П.** аспіранта кафедри теорії та історії держави та права, конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Єрмолаєва Т. С.** здобувач вищої освіти освітнього ступеня магістр факультету № 5 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Єсімов С. С.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Забзалюк Д. Є.** кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ковалів М. В.** кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Коваль І. М.** кандидат юридичних наук, заступник декана вищої базової освіти Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».
- Костицький В. В.** доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, Заслужений юрист України, професор кафедри теорії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

- Лепіш Н. Я.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Марко С. І.** кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Мелех Л. В.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарсько-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Мокрицька Н. П.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарсько-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Навроцька В. В.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Новіков В. В.** кандидат юридичних наук, доцент, декан юридичного факультету Львівського університету бізнесу та права.
- Онишко О. Б.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Остапенко Л. О.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права та процесу Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».
- Павлович-Сенета Я. П.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львів-

ського державного університету внутрішніх справ.

- Пайда Ю. Ю.** кандидат юридичних наук, доцент, докторант Харківського національного університету внутрішніх справ.
- Перепелиця Х. В.** аспірант кафедри теорії та історії держави і права Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Поліщук Н. І.** ад'юнкт Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Проць І. М.** кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Пустова Н. О.** здобувач вищої освіти юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка
- Ратнова А. В.** ад'юнкт 1-го курсу кафедри кримінального процесу факультету № 1 ІПФПНП Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Ряшко О. В.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Семенюк І. Я.** кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри господарсько-правових дисциплін факультету № 6 Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Сеник С. В.** науковий співробітник відділу організації наукової роботи Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Сорока С. О.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Національного університету «Львівська політехніка».

Туз Н. Д.

кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри тактико-спеціальної підготовки факультету № 3 Інституту з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції Львівського державного університету внутрішніх справ.

Устрицька Н. І.

кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ.

ЗМІСТ

Розділ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Брусакова О. В.

Докази та доказування у цивільному процесі на українських землях Російської імперії у першій половині XIX ст. (до реформи 1864 р.).....3

Дубінська З. П.

Джерела права та система законодавства у галузі спортивних правовідносин в Україні.....11

Забзалюк Д. Є.

Політико-правова доктрина: теоретико-історичний аналіз.....27

Лепіш Н. Я., Проць І. М.

Забезпечення результативності актів тлумачення норм права.....37

Новіков В. В., Боровікова В. С.

Про механізм реалізації прав і свобод людини.....45

Онишко О. Б.

Договір спадкування за нормами цивільного права Польщі (1918–1939 рр.).....57

Пайда Ю. Ю.

Понятійно-теоретичні особливості релігійних інституцій.....68

Перепелиця Х. В.

Становлення та розвиток кримінального законодавства Австрійської імперії, що діяло у Східній Галичині з 1772 року до початку XIX століття.....76

Ряшко О. В., Остапенко Л. О., Коваль І. М.

Гуманістична філософія в творчості В. О. Сухомлинського (до 100-річчя від дня народження).....87

*Розділ 2***АДВОКАТУРА.
ТРУДОВЕ ПРАВО****Гамалюк Б. М., Семенюк І. Я.**

Моральні імперативи в системі професійної адвокатської діяльності.....98

Мокрицька Н. П., Єрмолаєва Т. С.

Правові проблеми реалізації права на щорічну основну відпустку в Україні.....108

*Розділ 3***АДМІНІСТРАТИВНЕ
ПРАВО ТА ПРОЦЕС****Бондаренко В. А., Пустова Н. О.**

Основні функції державного нагляду та контролю у сфері освіти в Україні.....119

Гурковський М. П., Єсімов С. С.

Принципи правового стимулювання службової діяльності в Національній поліції.....129

Данчул О. С.

Концепції «СЕРВІСНА ДЕРЖАВА» та «COMMUNITY POLICING» – необхідні умови ефективного реформування системи МВС України.....140

Домброван Н. В.

Сучасний аналіз правового регулювання діяльності чергової служби органів (підрозділів) Національної поліції України.....149

Єсімов С. С.

Шляхи вдосконалення діяльності національної поліції щодо забезпечення транспортної безпеки.....158

Ковалів М. В.

Порядок підготовки та прийняття управлінського рішення в органах виконавчої влади.....168

Мелех Л. В.

Трактування юридичної відповідальності суддів в Україні.....177

Павлович-Сенета Я. П., Дідик Н. І.

Політико-правові підходи до характеристики державної митної справи в Україні.....185

Сеник С. В.

Методологія дослідження діяльності Національної поліції
України у сфері обігу інформації з обмеженим доступом.....193

Туз Н. Д.

Структура командування під час забезпечення охорони
публічного порядку та безпеки згідно зі скандинавською
системою.....202

Розділ 4

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС.

КРИМІНОЛОГІЯ.

КРИМІНАЛІСТИКА

Дільна З. Ф.

Психологія присяжного при прийнятті ним судового
рішення.....211

Навроцька В. В.

Проблемні питання правового регулювання відновлення
втрачених матеріалів кримінального провадження.....221

Ратнова А. В.

Електронний документ та його місце у системі доказів
у кримінальному провадженні.....231

Сорока С. О., Марко С. І.

Протидія незаконному обігу наркотичних засобів:
міжнародно-правовий аспект.....241

Устрицька Н. І.

Поняття рецидиву злочинів за кримінальним правом України.....251

Костицький В. В.

Механізм забезпечення принципу гендерної рівності:
теорія та практика (*рецензія*).....260

НАУКОВЕ ЖИТТЯ.....264

НАШІ АВТОРИ.....265

CONTENTS

Section 1

THEORY AND HISTORY OF THE STATE AND THE RIGHT. PHILOSOPHY OF RIGHTS

Brusakova O. V. Proofs and proving are in civil procedure on Ukrainian lands of the Russian empire in the first half of XIX of century (before reform in 1864).....	3
Dubinska Z. P. Sources of Law and the System of Legislation in the Field of Sports Legal Relations in Ukraine.....	11
Zabzaliuk D. Ye. Political and legal doctrine: theoretical and historical analysis.....	27
Lepish N. Ya., Prots I. M. Ensuring the effectiveness of acts of interpretation of rules of law.....	37
Novikov V. V., Borovikova V. S. Concerning the concept of the mechanism of realisation human rights and freedoms.....	45
Onyshko O. B. Inheritance agreement according to the civil law of Poland (1918–1939).....	57
Paida Yu. Yu. Conceptual and theoretical features of religious institutions.....	68
Perepelytsia K. V. Formation and development of criminal legislation of Austrian Empire, operating in Eastern Halychyna from 1772 to the beginning of the XIX century.....	76
Ryashko O. V., Ostapenko L. O., Koval I. M. Humanistic philosophy in creative work of V. O. Sukhomlynsky (to 100 th anniversary of his birth).....	87

Section 2
ADVOCACY.
LABOR LAW

Gamaluk B. M., Semeniuk I. Ya.

Moral imperatives in the system of professional advocacy.....98

Mokrytska N. P., Yermolayeva T. S.

Legal problems of implementation of the right to annual
 basic leave in Ukraine.....108

Section 3
ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS

Bondarenko V. A., Pustova N. O.

The basic functions of state supervision and control in the sphere
 of education in Ukraine.....119

Hurkovskiy M. P., Yesimov S. S.

Principles of legal stimulation of official activity
 in the National Police.....129

Danchul O. S.

The Concept «Service State» and «Community Policing»
 is Necessary Condition of the Effective Reformation
 of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine System.....140

Dombrovan N. V.

Modern analysis of the legal adjusting of activity of duty service
 of organs (subdivisions) of the National police of Ukraine.....149

Yesimov S. S.

Ways for improving the activity of the National Police
 to ensure transport safety.....158

Kovaliv M. V.

Procedure for administrative decision-making in executive bodies.....168

Melekh L. V.

Trusting legal liability of judges in Ukraine.....177

Pavlovich-Seneta Ya. P., Didik N. I.

Political and legal approaches to the characteristic of the state
 customs affairs in Ukraine.....185

Senyk S. V.

Methodology of research activities of the National Police
 of Ukraine in the field of the circulation of information
 with limited access.....193

Tuz N. D.

The structure of the command in securing public order
and safety in the Scandinavian system.....202

Section 4

**CRIMINAL RIGHT AND PROCESS.
CRIMINOLOGY.
CRIMINALISTICS**

Dilna Z. F.

Psychology of the juror at making the judicial decision.....211

Navrotska V. V.

The Problem Questions of the Legal Adjusting of Proceeding
in the Lost Materials of Criminal Case.....221

Ratnova A. V.

Electronic document and its place in the law of evidence
in criminal proceedings.....231

Soroka S. O., Marko S. I.

Counteraction to drug trafficking: international legal aspect.....241

Ustrutska N. I.

The concept of repetition of crime under criminal law of Ukraine.....251

Kostytsky V. V.

The mechanism of ensuring the principle of gender equality:
theory and practice (*review*).....260

SCIENTIFIC LIFE.....264

OUR AUTHORS.....265

Вимоги до оформлення та подання статей

у Науковий вісник

Львівського державного університету внутрішніх справ,
згідно з Положенням про збірник «Науковий вісник
Львівського державного університету внутрішніх справ»
(серія юридична, економічна, психологічна, спецвипуск),
затвердженим наказом ЛьвДУВС від 28 лютого 2017 р. № 44

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ – це збірник наукових праць (статей), у якому публікуються матеріали й результати теоретичних та експериментальних досліджень наукових, науково-педагогічних працівників, здобувачів, ад'юнктів, аспірантів університету.

У Віснику можуть бути опубліковані аналогічні дослідження представників інших закладів вищої освіти МВС і МОН України, практичних працівників органів внутрішніх справ, інших правоохоронних структур за відповідним клопотанням.

Автор має право на публікацію в одному випуску Вісника один раз; другий раз (навіть у співавторстві) – у виняткових випадках, за спеціальним рішенням редколегії.

Вісник видається у трьох серіях – юридичній, економічній та психологічній.

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

До публікації приймаються рукописи наукових статей, що **відповідають тематичній спрямованості (серії) збірника.**

Рукописи статей, відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1, **мають містити:**

- індекс УДК;
- прізвище, ім'я, по батькові автора та назву статті українською, англійською мовами;
- анотації статті українською та англійською;
- ключові слова українською та англійською;
- такі структурні елементи:

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими практичними або теоретичними завданнями (5–10 рядків).

Мета статті і завдання, які необхідно вирішити для її досягнення.

Стан дослідження. Охоплює аналіз останніх досліджень та публікацій, на які спирається автор; виокремлюються не вирішені частини загальної проблеми, яким присвячена стаття. Цьому слід надати належної уваги, адже саме на підставі аналізу публікацій попередників автор може фахово сформулювати мету своєї наукової розробки.

Виклад основних положень. Ця частина у рукописі охоплює майже 90% його обсягу. Тут автор має висвітлити окреслену в назві тему на підставі власних досліджень, аналітичних спостережень чи роздумів щодо висловлених іншими науковцями гіпотез, положень. Під час такого аналізу, зазвичай, вказуються підходи інших дослідників, тому важливо належно їх цитувати, зазначаючи посилання. Вони у тексті подаються у квадратних дужках, де вказується порядковий номер джерела і цитованої сторінки (наприклад [12, с. 17]).

Висновки. Завершальна частина рукопису статті має відображати підсумок розглянутих, обґрунтованих, запропонованих автором в основному тексті положень, гіпотез, рекомендацій.

Список використаних джерел подається наприкінці тексту, має бути оформлений відповідно до державних стандартів. Повинен охоплювати всі наведені в тексті посилання. Джерела подаються в порядку згадування їх у статті.

Обсяг рукопису статті не повинен перевищувати 0,5 друк. авт. арк. (12 сторінок машинописного тексту); текст має бути набраний тільки у форматі **Word.doc (2003)** шрифтом Times New Roman через 1,5 інтервала і віддрукований на папері формату 210 × 297,5 мм (A4), на сторінці – не більше 30 рядків, кегель – 14 пт. Поля навколо тексту – по 2 см з усіх боків.

Якщо стаття містить *графічний матеріал*, то його слід подавати у форматі A5, а в авторському оригіналі залишати місце для рисунків. Електронні варіанти мусять бути повністю виправлені без «значків» та «об'єктів».

Рукопис має бути підписаний автором.

Статті у Вісник можуть подаватися авторами такими мовами: українською, англійською.

До статті *українською мовою* надаються розширена (1800–2000 знаків) анотація англійською мовою та українською (500 знаків). Розширена анотація англійською мовою повинна бути завірена печаткою бюро перекладів або погоджена підписом керівника кафедри іноземних мов чи відділу міжнародних зв'язків Львівського державного університету внутрішніх справ.

До вказаних погоджень можуть бути прирівняні відповідні погодження керівників аналогічних підрозділів інших навчальних закладів, установ та організацій, підписи яких належно завірені печаткою цих закладів, установ чи організацій.

До статті *англійською мовою* надаються розширена (1800–2000 знаків) анотація українською мовою і звичайна англійською (500 знаків).

Статті, подані англійською мовою неангломовними авторами (у перекладі), мають бути завірені на предмет правильності перекладу у бюро перекладів або на кафедрі іноземних мов чи у відділі міжнародних зав'язків навчального закладу.

Стаття подається зі супровідними документами:

– для авторів без наукового ступеня – зі завіреною позитивною рецензією фахівця з науковим ступенем і витягом із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;

– довідкою про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, контактний телефон, електронна адреса;

– електронним варіантом статті;

– для авторів, які не є працівниками ЛьвДУВС, – квитанцією про оплату публікації на розрахунковий рахунок університету:

Код ЄДРПОУ **08571995**

МФО **825014**

ГУДКСУ у Львівській області

р/р **31255201100729**

Вартість: 43,18 грн / 1 стор.

Призначення платежу: за публікацію у збірниках наукових праць.

Примітка.

Рукописи, подані з порушенням зазначених вимог і суттєвими мовностилістичними огріхами, та статті, які вже опубліковані або подані для опублікування в інших виданнях, до друку не приймаються.

Редакційна колегія зберігає за собою право, в разі потреби, скорочувати і редагувати тексти статей або відхилити їх від опублікування.

Стаття подається автором відповідальному секретареві Вісника безпосередньо або поштою на адресу:

ЛьвДУВС: 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Відповідальний секретар:

серія юридична –

доктор юридичних наук, професор **Балинська О. М.**;

серія психологічна –

доктор психологічних наук, професор **Ковальчук З. Я.**;

серія економічна –

доктор економічних наук, доцент **Ревак І. О.**

Координати для довідок:

Відділ організації наукової роботи:

(032) 278-65-72; e-mail: vonr@lvduvs.edu.ua

067-854 97 24 (Боровікова Віталіна Станіславівна)

e-mail: borovikova-vitalina@ukr.net

Редакційно-видавничий відділ:

(032) 233-61-95; e-mail: publlaw@lvduvs.edu.ua

Відповідальні секретарі:

Балинська Ольга Михайлівна 067-674 99 12

Ковальчук Зоряна Ярославівна 097-491 35 35

Ревак Ірина Олександрівна 067-444 09 63

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія юридична

Випуск 3
(виходить із 1995 р.)

Редагування *І. Б. Крайівська*
Редагування текстів англійською *І. Ю. Сковронська*
Макетування *Н. М. Лесь*
Друк *І. М. Хоминець*

Підписано до друку 09.10.2018.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 16,28.
Тираж 100 прим. Зам. № 125-18.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.